

**ANITSAL BURSA CAMİLERİNDE
KORUMA VE ONARIM FAALİYETLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ (1930-1960)**

Feyza AKSOY

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**ANITSAL BURSA CAMİLERİNDE
KORUMA VE ONARIM FAALİYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
(1930-1960)**

Feyza AKSOY
0000-0002-1103-1756

Prof. Dr. Özlem Köprülü BAĞBANCI
(Danışman)

DOKTORA TEZİ
MİMARLIK ANABİLİM DALI

BURSA – 2023
Her Hakkı Saklıdır

TEZ ONAYI

Feyza AKSOY tarafından hazırlanan “ANITSAL BURSA CAMİLERİNDE KORUMA VE ONARIM FAALİYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ (1930-1960)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı’nda **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Özlem Köprülü Bağbancı

- Başkan** : Prof. Dr. Özlem KÖPRÜLÜ BAĞBANCI İmza
0000-0003-2335-7371
Bursa Uludağ Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi,
Mimarlık Anabilim Dalı
- Üye** : Prof. Dr. Can Şakir BİNAN İmza
0000-0002-5916-3352
Yıldız Teknik Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi,
Restorasyon Anabilim Dalı
- Üye** : Dr. Öğr. Üyesi Gülsün TANYELİ İmza
0000-0002-4170-8596
İstanbul Teknik Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi,
Restorasyon Anabilim Dalı
- Üye** : Prof. Dr. Demet BİNAN İmza
0000-0003-3513-6576
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi,
Restorasyon Anabilim Dalı
- Üye** : Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ İmza
0000-0001-8232-7995
Bursa Uludağ Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı

Yukarıdaki sonucu onaylarım

Prof. Dr. Hüseyin Aksel EREN
Enstitü Müdürü
.././.....

B.U.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

.../.../2023

Feyza AKSOY

TEZ YAYINLANMA FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezin/raporun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma izni Bursa Uludağ Üniversitesi'ne aittir. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet hakları ile tezin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları tarafımıza ait olacaktır. Tezde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığını ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederiz.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında, yönerge tarafından belirtilen kısıtlamalar olmadığı takdirde tezin YÖK Ulusal Tez Merkezi / B.U.Ü. Kütüphanesi Açık Erişim Sistemi ve üye olunan diğer veri tabanlarının (Proquest veri tabanı gibi) erişimine açılması uygundur.

Danışman Adı-Soyadı
Tarih

Öğrencinin Adı-Soyadı
Tarih

İmza

Bu bölüme kişinin kendi el yazısı ile okudum
anladım yazmalı ve imzalanmalıdır.

İmza

Bu bölüme kişinin kendi el yazısı ile okudum
anladım yazmalı ve imzalanmalıdır.

ÖZET

Doktora Tezi

ANITSAL BURSA CAMİLERİNDE KORUMA VE ONARIM FAALİYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ (1930-1960)

Feyza AKSOY

Bursa Uludağ Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Özlem KÖPRÜLÜ BAĞBANCI

Yapılarda meydana gelen hasarlar, önceleri sadece ihtiyaca yönelik ve geleneksel yöntemlerle onarılırken zamanla koruma üzerine farklı yaklaşımlar gelişmiş ve yasalar düzenlenmiştir. Dünya genelinde yaşanan bu süreç ülkemize de yansımış, Osmanlı Dönemi'nde vakıf sistemiyle sürdürülen onarımlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ilgili kurumların denetiminde devam etmiştir.

Bursa genelinde anıtsal yapılarla ilgili ilk tespit çalışmalarına 1930'lu yıllarda, onarımlara ise ekonomik şartlar ve yetişmiş teknik elemanların yetersizliği nedeniyle 1940'larda başlanabilmektedir. Onarım çalışmalarının, 1960 yılında kısa bir süre durakladığı, sonrasında ise Venedik Tüzüğü'nün etkisi ve kontrol mimarlarının değişmesiyle farklılaşmaya başladığı görülmüştür.

Hazırlanan çalışmada, incelenen süreçte Vakıflar kaynaklarıyla onarılan anıtsal camilerin yanı sıra yerel imkanlarla onarılan küçük ölçekli camiler de değerlendirilmiştir. Yapıların, Bursa'da büyük hasara neden olan 1855 depremi sonrası onarımları araştırılmış, ardından 1930-1960 dönemi onarımları, fenni şartnameler, kurul kararları, kullanılan malzeme ve uygulamayı yönlendiren aktörlerin etkileri kapsamında incelenmiştir. Yapılan çalışmada en kapsamlı onarımın Ulucami'de gerçekleştiği, diğer camilerde ise minare başta olmak üzere yapı elemanları ile sınırlı kaldığı görülmüştür.

Süreç içerisinde alınan karar ve hazırlanan raporlarda 'usulüne uygun' kavramı dikkat çekmektedir. Yapılan onarımlarda, yapının geçmişiyle ilgili bilgi ve belgelerin araştırıldığı ancak restorasyon projesi hazırlanmadan uygulamaya başlandığı, eklerin kaldırılıp, belirli bir döneme uygun tamamlama yapılmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Teknik anlamda ise özgün malzemenin temin edilemediği durumlarda veya sağlam olması gerekçesiyle çimentonun kullanıldığı görülmüştür. Yapılan çalışmalarda, dönemin teknik şartnamelerinin, GEEAYK üyelerinin ve kontrol mimarlarının yaklaşımlarının onarımlarda etkili oldukları anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anıtsal Bursa camileri, koruma yaklaşımları, 1930-1960 dönemi onarımları, Ulucami, onarımda etken olan aktörler

2023, xvii + 265 sayfa.

ABSTRACT

PhD Thesis

AN ASSESSMENT ON CONSERVATION AND PRESEVATION PRACTICES OF
HISTORICAL BURSA MOSQUES (1930-1960)

Feyza AKSOY

Bursa Uludağ University
Graduate School of Natural and Applied Sciences
Department of Architecture

Supervisor: Prof. Dr. Özlem KÖPRÜLÜ BAĞBANCİ

At first, wear and damage in buildings were fixed using traditional methods and in accordance with needs, while in time, various approaches have emerged and a set of rules have been decided on in terms of preservation. As a result of the process of awareness in the world that also affected our country, preservation of buildings were taken care of by foundation system in the times of Ottoman Empire and continued under the supervision of the relevant institutions since the first years of the Turkish Republic.

Preservation in Bursa was started in 1930s with exploratory studies; though repairs only started in 1940s due to lack of economic conditions and technical personnel. Repair and preservation works have been interrupted for a short time in 1960, and started to differentiate later on with the effect of the Venice Charter and the change of controlling architects.

As well as monumental mosques that were repaired with foundations resources, littler mosques that were repaired by locals have been studied in this thesis. Repair work after the huge earthquake caused a lot of damage in buildings in Bursa in 1855, have been researched. Afterwards, repairments during 1930-1960 have been studied in terms of technical specifications, regulatory board decisions, materials used, and the actors that affected the application. As a result of the study, it was seen that the most comprehensive repair work was in Ulucami, whereas repair in other smaller mosques were limited to minaret and other constructional elements.

The concept of “in accordance with style” is the most attention-grabbing feature of reports and decision sheets of the time. In the studied works of restoration, it was found out that history and story of buildings were researched. However, it was determined that the repair was applied without preparing project and cancelling later additions in the buildings, trying to stick with a style of an era. In technical terms, it has been observed that cement is used in cases where the original material cannot be obtained or on the grounds that it is strong. As a result of the studies, it was understood that the technical specifications of the period, GEEAYK members’ and control architects’ approaches had an effect in the repairs.

Key words: Historical Bursa mosques, conservation approach, repair activities during 1930-1960, Ulucami.

2023, xvii + 265 pages.

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimim sürecinde gerek ders aşamasında gerekse tez alıŐmamda ilgisini ve desteğini esirgemeyen kıymetli danıŐmanım Sayın Prof. Dr. Özlem Köprölü Bağbancı'ya, tez aŐamasının başından itibaren bilgi ve görüşleriyle araŐtırmalarımaya yön gösteren değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Can Binan ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Gülsün Tanyeli başta olmak üzere, tezimle ilgili kıymetli fikirlerini paylaşan jüri üyelerim Sayın Prof. Dr. Demet Binan'a, Osmanlıca belge çevirilerinde de yardımcı olan Sayın Dr. Öğr. Üyesi Doğan Yavaş'a ve desteğiyle Sayın Prof. Dr. Bilal Bağbancı'ya katkı ve anlayıŐlarından dolayı çok teşekkür ederim.

Arşiv araştırmalarında yardımlarını esirgemeyen, Bursa Kùltür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Müdürleri ve çalıŐanlarına, Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu yetkilileri Mesut Özkeseer, Zafer Ünver ve Safiyuddin Erhan'a teŐekkürlerimi sunarım.

Kaynak araŐtırmalarımada kolaylık sağlayan Salt Araştırma, Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Kütüphanesi ve Devlet Arşivleri çalıŐanlarına teşekkür ederim.

İlgi ve destekleriyle her konuda yanımda olan sevgili aileme çok teşekkür ederim.

AraŐtırmalarımada yararlandığım, çizim, belgeleme ve onarım çalışmalarıyla koruma alanında emek verenleri de saygıyla anıyorum.

Feyza AKSOY
25/01/2023

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
TEŞEKKÜR.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
ÇİZELGELER DİZİNİ	xvii
1.GİRİŞ	1
2.BURSA'NIN KENTSEL GELİŞİMİ VE KORUMA FALİYETLERİ.....	8
2.1.Osmanlı Döneminde Bursa'nın Kentsel Gelişimi.....	8
2.2.Korumaya İlişkin Kuramsal Temeller ve Türkiye'de Yasal Süreç.....	15
2.2.1. Osmanlı döneminde koruma yaklaşımları	15
2.2.2. Cumhuriyet döneminde korumaya yönelik çalışmalar	17
2.3.Cumhuriyet Dönemi'nde Bursa'da Korumaya Yönelik Gerçekleşen İlk Çalışmalar.....	26
3.CAMİLERDE GERÇEKLEŞTİRİLEN 1930-1960 DÖNEMİ KORUMA VE ONARIM ÇALIŞMALARI	28
3.1.Büyük Ölçekli Camilerde 1930-1960 Dönemi Onarımları.....	28
3.1.1. Ulucami.....	29
3.1.1.1.1855 depremi sonrası onarımlar.....	38
3.1.1.2.1930-1965 dönemi onarımları.....	41
3.1.1.3.Ulucami'de gerçekleşen onarımların değerlendirmesi.....	88
3.1.2. Yeşil Cami	95
3.1.2.1.1855 depremi sonrası onarımlar.....	101
3.1.2.2.1930-1960 dönemi onarımları.....	108
3.1.2.3.Yeşil Cami'de gerçekleşen onarımlarının değerlendirmesi	109
3.1.3. Murad Hüdavendigâr Camisi.....	111
3.1.3.1.1855 depremi sonrası onarımlar.....	116
3.1.3.2.1930-1960 dönemi onarımları.....	118
3.1.3.3.I.Murad Hüdavendigâr Camisi'nde gerçekleşen onarımların değerlendirmesi	123
3.1.4. Yıldırım Bayezid Camisi	124
3.1.4.1.1855 depremi sonrası onarımlar.....	129
3.1.4.2.1930-1970 dönemi onarımları.....	132
3.1.4.3.Yıldırım Bayezid Camisi'nde gerçekleşen onarımlarının değerlendirmesi	141
3.2. Küçük Ölçekli Camilerde 1930-1960 Dönemi Onarımları	144
3.2.1. Hacılar Camisi	145
3.2.2. Hoca Ali Zade Camisi	151
3.2.3. Bedrettin (Hafsa Sultan) Camisi.....	152
3.2.4. Zeyniler Camisi	156
3.2.5. Acem Reis Camisi	159
3.2.6. Alaaddin Bey Camisi.....	162
3.2.7. Küçük ölçekli camilerde gerçekleşen onarımların değerlendirmesi.....	166
4.ONARIM SÜRECİNDE YER ALAN KURUM VE AKTÖRLER	167
4.1.Karar Merkezi ve Uygulayıcı Kurumlar	167
4.2.Dönemin Yöneticilerinin Onarımlar Üzerindeki Etkisi.....	171
4.3.Onarımlarda Görev Alan Kontrol Mimarları	173

4.4.Onarımları Üstlenen Yükleniciler	188
4.5.Yerelleşme ve Katılımcı Koruma-Sivil Toplum Örgütleri	190
4.6.Eğitim Kurumlarının Restorasyon Alanındaki Etkileri	197
5.DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	199
5.1.Dönemin Koruma ve Onarımlarıyla İlgili Belgeleme Çalışmaları	199
5.2.Gerçekleşen Onarımların Teknik ve Kuramsal Açından Değerlendirilmesi	201
5.3.Aktörlerin ve Yerel Katılımcıların Onarım Üzerindeki Etkileri	208
5.4.Yapı Elemanlarında Görülen Değişim	209
5.5.Kullanılan Malzeme ve Tekniğin Değerlendirilmesi	213
5.6.Sonuç	214
KAYNAKLAR	222
EKLER.....	228
EK 1 Atatürk'ün İsmet İnönü'ye Gönderdiği 23.03.1931 Tarihli Telgraf.....	229
EK 2 Vakıflar Genel Müdürü'nün Anıtların Korunması ile İlgili Raporu	230
EK 3 Maarif Bakanlığı'nın 15.02.1945 Tarihli Toplantı Kararları.....	232
EK 4 Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı'nın Ulucami Giriş Kapısı ile İlgili Raporu 24.04.1952.....	233
EK 2 Ulucami Cümle Kapısı ile İlgili 15.07.1952 Tarihli GEEAYK Kararı	234
EK 5 Ulucami restorasyonu sırasında (1954) hazırlanmış, Ali Saim Ülgen Arşivi'nde bulunan çizimler.....	235
EK 6 Beton dışlık pencerelerinin 27.12.1956 tarihli ve Tahsin Öz imzalı çizimi	238
EK 7 1956 yılı Ulucami onarımı keşif özeti	239
EK 8 Ulucami Restorasyonu Hakkında Müfettiş Raporu 25.07.1962	240
EK 9 Ulucami Restorasyonu Hakkında Müfettiş Cevat Vural'ın 18.09.1962 Tarihli Raporu	243
EK 10 Ulucami Taş Sökümü Ataşman Çizimleri	244
EK 11 Ulucami Kuzeybatı Minaresi Çizimleri.....	246
EK 12 Ulucami Kuzey Kapısı Çizimleri.....	247
EK 13 Ulucami Onarımı Aşamasında ve Sonrasında Çekilmiş Fotoğraflar.....	248
EK 14 Yıldırım Camisi onarımı işinde Müteahhit İsmail Sönmez'in görevlendirilmesi ile ilgili belge.....	253
EK 15 Yıldırım Bayezid Camisi, 1970 Tarihli Cahide Tamer Onaylı Minare Projesi .	254
EK 16 Bursa'daki Anıtların Onarımı ile İlgili Macit Kural'ın Görevlendirme Yazısı, 1946 (http://saltresearch.org) (Tasudoc0476012)	255
EK 17 Sedat Çetintaş'ın Bursa Kozahan Mescidi ile İlgili Raporu, 1946.....	257
EK 18 Kurşun Ocağı Şartnamesi -1947 (Muradiye Medresesi Onarım Dosyası)	260
EK 19 Harçlar Şartnamesi -1947 (Muradiye Medresesi Onarım Dosyası).....	262
ÖZGEÇMİŞ	265

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar	Açıklama
DA	Devlet Arşivleri
BBBLD	Bursa Büyükşehir Belediyesi
BEESK	Bursa Eski Eserler Sevenler Kurumu
BKVKBK	Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu
EEMGM	Eski Eser ve Müzeler Genel Müdürlüğü
GEEAYK	Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu
İ.Ü. NEK	İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Tahm.	Tahmini

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 2.1. Albert Gabriel'in eserinde yer alan haritada Bursa mahallelerinin konumları.....	9
Şekil 2.2. Bursa anıtsal camilerinin günümüz uydu fotoğrafı üzerinde konumları, kronolojik sırayla; 1- Orhan Camisi, 2- Murad Hüdavendigâr Camisi, 3- Yıldırım Bayezid Camisi, 4- Ulucami, 5- Yeşil Cami, 6- II. Murad (Muradiye) Camisi	10
Şekil 2.3. Orhan Camisi ve Alaaddin Camisi planları.....	11
Şekil 2.4. Yeşil Türbe'de 1855 depremi sonrası oluşan hasarın görünümü, Parvillee'nin arşivinde yer alan fotoğrafı	13
Şekil 2.5. Şehadet Camisi'nin 1855 depreminde yıkılan minare ve son cemaat yeri görünümü	13
Şekil 3.1. 1862 tarihli Suphi Bey haritasında Ulucami görünümü.....	30
Şekil 3.2. 1938 Hava fotoğrafında Ulucami ve çevresinin görünümü	30
Şekil 3.3. Günümüz uydu fotoğrafında Ulucami ve çevresinin görünümü	31
Şekil 3.4. Çeşitli kaynaklarda bulunan Ulucami plan ve kesit çizimleri.....	33
Şekil 3.5. Kuzeybatı minaresi kaidesinde bulunan kitabe görünümü, (1950'li yıllar).....	34
Şekil 3.6. 1836 yılı, Pardoe'ye ait taş baskı	35
Şekil 3.7. 1837 yılı, Lewis'e ait taş baskıda kuzey girişi	36
Şekil 3.8. Ulucami'nin 1855 depremi sonrası yıkılmış olan minarelerin görünümü	39
Şekil 3.9. Ulucami'nin ahşap külahlarının ve batı kapısına eklenen ahşap saçağın görünümü	40
Şekil 3.10. 1889 Kapalıçarşı yangını sonrası kâgir olarak yenilenen minare külahları	40
Şekil 3.11. Ulucami'nin sıvalı olan güney cephesi (1940-1950).....	42
Şekil 3.12. Ulucami'nin sıvalı güney cephesi	43
Şekil 3.13. Sedat Çetintaş'ın 1949 tarihli Ulucami cephe çizimleri	44
Şekil 3.14. Sedat Çetintaş ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Ulucami kesit çizimi ..	44
Şekil 3.15. 1940'lı yıllarda Ulucami kuzey kapısı saçak görünümü.....	45
Şekil 3.16. 1940'lı yıllarda Ulucami doğu kapısı ve Hünkar kapısı ahşap saçakların görünümü	45
Şekil 3.17. Ulucami Doğu cephesi Hünkar kapısı ahşap saçak görünümü.....	46
Şekil 3.18. Ulucami Doğu kapısı ahşap saçak görünümü, 1940'lı yıllar	46
Şekil 3.19. Ulucami batı kapısı saçak görünümü, 1940'lı yıllar.....	47
Şekil 3.20. Ulucami batı kapısı saçak görünümü, 1940'lı yıllar	47
Şekil 3.21. Sıva sökümü sonrası Ulucami'nin kuzey kapısı görünümü	50
Şekil 3.22. Sıva sökümü sonrası Ulucami'nin kuzey kapısı görünümü (1955)...	51
Şekil 3.23. Saçağın sökümü sonrası Ulucami'nin batı kapısı görünümü	51
Şekil 3.24. Saçağın sökümü sonrası Ulucami'nin Hünkar kapısı ve doğu kapısı görünümü (1950'li yıllar).....	52
Şekil 3.25. 1954 tarihli Ulucami kuzey kapısı çizimi	52
Şekil 3.26. Ulucami kuzey kapısı çizimleri (1954).....	53
Şekil 3.27. Y. Mimar Süleyman Örnek'in hazırladığı Ulucami kuzey kapısı sütun detayı	54

Şekil 3.28.	Ulucami kuzey kapısı önünde kurulmuş olan iskele ve Hüsrev Tayla'nın raporunda sözünü ettiği çalışma odası (1955).....	56
Şekil 3.29.	Hüsrev Tayla'nın çekip birleştirmiş olduğu kuzey kapısı fotoğrafları	57
Şekil 3.30.	Ulucami'nin kuzey kapısının sökülme öncesi numaralandırılan taşların görünümü (1955).....	58
Şekil 3.31.	Ulucami'nin sıva sökülme sonrası kuzey kapısı bezeme görünümü...	59
Şekil 3.32.	Ulucami'nin sıva sökülme sonrası Kuzey kapısı görünümü	60
Şekil 3.33.	Sıva sökülme sonrası Ulucami'nin kuzey kapısı bezeme görünümü...	60
Şekil 3.34.	Ulucami kuzey kapısı 1/5 ölçekli rölöve çizimine ait fotoğraf.....	62
Şekil 3.35.	Ulucami kuzey kapısı 1/5 ölçekli rölöve ve restitüsyon kesitlerine ait fotoğraf.....	63
Şekil 3.36.	Ulucami Kuzey Kapısı mukarnas çizimi.....	63
Şekil 3.37.	Ulucami'nin batı kapısı yanı, taşlarda oluşan bozulma görünümü..	65
Şekil 3.38.	Ulucami'nin batı kapısı yanında sonradan eklenmiş olan çeşme.....	65
Şekil 3.39.	Sıva raspası ve çeşmelerin sökülme sonrası Ulucami'nin batı cephesi görünümü.....	66
Şekil 3.40.	Ulucami'nin doğu cephesi sıva raspası çalışmaları.....	66
Şekil 3.41.	Kuzey kapısının sökülme sırasında Ulucami görünümü.....	67
Şekil 3.42.	1956 yılı Ulucami onarımına ait istihkak raporu.....	68
Şekil 3.43.	Kuzey kapısının sökülme sırasında Ulucami görünümü.....	69
Şekil 3.44.	Ulucami'nin kuzey kapısının sökülme sonrası görünümü.....	70
Şekil 3.45.	İsmail Sönmez arşivinde bulunan, Ulucami kuzey cephesi ve ahşap iskele ataşman çizimleri.....	71
Şekil 3.46.	İsmail Sönmez'e gönderilen onarımın kabulünün yapıldığına ilişkin belge.....	72
Şekil 3.47.	Ulucami 1961 yılı onarımı için iş yeri teslim tutanağı.....	73
Şekil 3.48.	1961 yılı Ulucami onarımına ait dosyanın içeriği.....	74
Şekil 3.49.	Ulucami restitüsyon çizimleri listesi.....	75
Şekil 3.50.	Y. Mimar Nazimi Yenal'ın, Ulucami fotoğraf ve çizimlerini Ali Saim Ülgen'den teslim aldığına dair belge.....	76
Şekil 3.51.	Kuzey kapısında yapılan sökülme ve özgün bahçe kotunun tespiti....	76
Şekil 3.52.	Ulucami'nin batı minare kaidesi görünümü.....	77
Şekil 3.53.	Ulucami'nin batı minaresi kaidesi ve duvarında taş kaplama çalışmaları.....	77
Şekil 3.54.	Ulucami Kuzey kapısı için hazırlanmış olan öneri çizimleri.....	78
Şekil 3.55.	Raspa sonrası Kuzey kapısı görünümü ve onaylanan kapı çizimi....	79
Şekil 3.56.	Sedat Çetintaş'ın restitüsyon çizimi ve Kuzey kapısının günümüzdeki görünümü.....	80
Şekil 3.57.	Ulucami onarımı sırasında değişen taşların işlendiği ataşman çizimi	81
Şekil 3.58.	Ulucami onarım çalışmaları.....	83
Şekil 3.59.	Ulucami onarımı sonrası doğu cephesi görünümü.....	84
Şekil 3.60.	Onarım sonrası Ulucami kuzey görünümü 1966.....	85
Şekil 3.61.	Onarım sonrası Ulucami kuzey kapısı görünümü (1966).....	85
Şekil 3.62.	Onarım sonrası Ulucami doğu kapısı görünümü.....	86
Şekil 3.63.	Ulucami doğu minaresi onarımı.....	86
Şekil 3.64.	Ulucami onarımı sırasında hazırlanan cephe çizimleri.....	87
Şekil 3.65.	Ulucami kapıları 1950-1965 onarımı öncesi ve sonrası görüntüleri	93

Şekil 3.66.	Ulucami pencereleri 1950-1965 onarımı öncesi ve sonrası görünümleri.....	94
Şekil 3.67.	1862 Suphi Bey Haritasında Yeşil Cami.....	95
Şekil 3.68.	1938 yılı hava fotoğrafı Yeşil Cami ve çevresinin görünümü.....	96
Şekil 3.69.	Günümüz hava fotoğrafında Yeşil Cami ve çevresinin görünümü....	96
Şekil 3.70.	Çeşitli kaynaklarda bulunan Yeşil Cami plan çizimleri.....	98
Şekil 3.71.	Çeşitli kaynaklara bulunan Yeşil Cami cephe çizimleri.....	99
Şekil 3.72.	Yeşil Cami doğu minaresi merdiveninin görünümü.....	100
Şekil 3.73.	Yeşil Cami batı minaresi merdiveninin görünümü.....	100
Şekil 3.74.	Yeşil Cami kubbe onarımı yapılırken çekilmiş fotoğrafı.....	102
Şekil 3.75.	1852 tarihli gravür.....	102
Şekil 3.76.	Sebah Pascal'ın 1860'lı yıllara ait Yeşil Cami fotoğrafı.....	103
Şekil 3.77.	Yeşil Cami giriş saçağı görünümü.....	104
Şekil 3.78.	1890 lı yıllar Yeşil Cami giriş kapısı görünümü.....	104
Şekil 3.79.	Yeşil Cami giriş kapısı, sonradan eklenen saçak görünümü (1880-1893).....	105
Şekil 3.80.	1890'lı yıllar, Yeşil Cami minarelerinin sıvalı olduğu ve külahları değişmeden önceki görünümü.....	105
Şekil 3.81.	Yeşil Cami giriş saçağı ve minare külahlarının görünümü.....	106
Şekil 3.82.	1936 yılı Nicholas V. Artamonoff tarafından çekilmiş olan cephe fotoğrafı.....	106
Şekil 3.83.	Alexandre Raymond Yeşil Cami plan ve cephe çizimi (1900).....	107
Şekil 3.84.	1930'lu yıllar Yeşil Cami ve Medresesi.....	109
Şekil 3.85.	1938 yılı hava fotoğrafı, Hüdavendigâr Camisi ve çevresi.....	111
Şekil 3.86.	Sırasıyla Texier, Çetintaş ve Ayverdi'ye ait Murat Hüdavendigâr Camisi çizimleri.....	113
Şekil 3.87.	Hüdavendigâr Camisi ve Çekirge semti, 1892 yılı.....	114
Şekil 3.88.	Hüdavendigâr Cami, 1880-1893 yılları arası minare ahşap külahının görünümü.....	114
Şekil 3.89.	Hüdavendigâr Camisi cephe çizimleri.....	115
Şekil 3.90.	Hüdavendigâr Camisi kurşun kaplı ahşap minare külahı görünümü..	116
Şekil 3.91.	1894 yılı Hüdavendigâr Camisi ve boğumlu kagir minare külahı görünümü.....	117
Şekil 3.92.	Hüdavendigâr Camisi minaresin kargir külahının görünümü.....	117
Şekil 3.93.	Minare onarımı yapılırken çekilmiş olan fotoğraflar.....	119
Şekil 3.94.	BEESK onarımı öncesi ve sonrası Hüdavendigâr Camisi minare görünümü.....	120
Şekil 3.95.	Kapatılmış olan revakların görünümü (1941).....	121
Şekil 3.96.	Onarım sonrası (1957-1970 arası) minare görünümü.....	121
Şekil 3.97.	Kapatılmış revakların işaretlendiği fotoğraf.....	122
Şekil 3.98.	Kapatılmış revak görünümü.....	122
Şekil 3.99.	Yıldırım Bayezid Camisi'nin külliye içindeki konumu.....	124
Şekil 3.100.	1862 tarihli Suphi Bey haritasında Yıldırım Bayezid Camisi'nin konumu.....	125
Şekil 3.101.	1938 tarihli hava fotoğrafında Yıldırım Bayezid Camisi ve çevresinin görünümü.....	126
Şekil 3.102.	Günümüz hava fotoğrafında Yıldırım Bayezid Camisi ve çevresinin görünümü.....	127

Şekil 3.103.	Yıldırım Bayezid Cami görünüş çizimleri.....	128
Şekil 3.104.	Yıldırım Bayezid Cami plan ve kesit çizimleri.....	128
Şekil 3.105.	1855 depremi sonrası Yıldırım Bayezid Camisi ve Türbesi'nin görünümü.....	130
Şekil 3.106.	1886 yılı, Yarbay Ahmet tarafından çekilen fotoğrafta, Yıldırım Bayezid Camisi'nin deprem sonrası yıkılan minare görünümü.....	130
Şekil 3.107.	1855 depremi sonrası onarılan Yıldırım Bayezid Camisi'nin görünümü (1886-1890).....	131
Şekil 3.108.	Yıldırım Bayezid Camisi, yeniden yapılan kuzeybatı minaresi ve yıkılmış olan kuzeydoğu minarelerinin görünümü.....	131
Şekil 3.109.	Yıldırım Bayezid Camisi görünümü.....	132
Şekil 3.110.	Sedat Çetintaş'ın hazırlamış olduğu rölöve ve restitüsyon çizimleri..	133
Şekil 3.111.	Yıldırım Bayezid Camisi sivri külahlı batı minaresi görünümü.....	133
Şekil 3.112.	Yıldırım Bayezid Camisi, Medresesi ve Bursa ovasının görünümü (1926-1949).....	134
Şekil 3.113.	Yıldırım Bayezid Camisi görünümü (1948).....	134
Şekil 3.114.	Doğu minaresi kaidesi (1948).....	135
Şekil 3.115.	Yıldırım Bayezid Camisi kuzeybatı ve yıkılmış olan kuzeydoğu minareleri (1948).....	135
Şekil 3.116.	Yıldırım Bayezid Camisi onarım öncesi çatı görünümü (1940-1948)	136
Şekil 3.117.	Yıldırım Bayezid Camisi, onarım sonrası çatı görünümü.....	136
Şekil 3.118.	Yıldırım Bayezid Camisi'nin 20.02.1949 tarihindeki şiddetli lodos nedeniyle yıkılmış olan batı minaresi görünümü.....	137
Şekil 3.119.	Yıldırım Bayezid Camisi'nin yapıdan ayrı inşa edilen öneri minare projesi.....	139
Şekil 3.120.	Yıldırım Bayezid Camisi'nin yapıdan ayrı inşa edilen minare projesi	140
Şekil 3.121.	Yapıdan ayrı inşa edilmiş olan minarenin görünümü (1970 li yıllar)	141
Şekil 3.122.	Çalışma kapsamında incelenen küçük ölçekli camilerin günümüz uydu fotoğrafı üzerinde konumları, incelenen sırayla; 1- Hacılar Cami, 2- Hoca Ali Zade Cami, 3- Bedrettin Cami, 4- Zeyniler Cami, 5- Acem Reis Cami, 6- Alaaddin Bey Cami.....	144
Şekil 3.123.	Hacılar Cami kitabesi.....	145
Şekil 3.124.	1938 yılı hava fotoğrafında Hacılar Camisi ve çevresinin görünümü	146
Şekil 3.125.	Hacılar Camisi rölöve çizimleri.....	146
Şekil 3.126.	Hacılar Camisi'nin 1940'lı yıllardaki görünümü.....	147
Şekil 3.127.	Onarım öncesi Hacılar Camisi görünümü.....	148
Şekil 3.128.	Kalkan duvarının yenilenmesi.....	149
Şekil 3.129.	Onarım sonrası Hacılar Camisi görünümü.....	149
Şekil 3.130.	Onarım öncesi Hacılar Camisi görünümü.....	150
Şekil 3.131.	Hacılar Camisi onarım sonrası görümü.....	151
Şekil 3.132.	Hoca Ali Zade Camisi onarım öncesi ve sonrası görünümü.....	152
Şekil 3.133.	Bedrettin Camisi'nin 1955 yılı onarım öncesi görünümü.....	153
Şekil 3.134.	Bedrettin Camisi'nin 1955 yılı onarım öncesi görünümü.....	153
Şekil 3.135.	Bedrettin Camisi'nin onarım sonrası görünümü (1956 yılı).....	155
Şekil 3.136.	Bedrettin Camisi'nin onarım sonrası görünümü.....	155
Şekil 3.137.	Zeyniler Camisi'nin onarım öncesi görünümü.....	156
Şekil 3.138.	Zeyniler Camisi'nin onarım öncesi görünümü.....	158
Şekil 3.139.	Zeyniler Camisi'nin onarım sonrası görünümü.....	158

Şekil 3.140. Acem Reis Camisi onarım öncesi görünümü.....	159
Şekil 3.141. Acem Reis Camisi onarım öncesi görünümü.....	161
Şekil 3.142. Acem Reis Camisi onarım sonrası görünümü.....	161
Şekil 3.143. Acem Reis Camisi onarım sonrası görünümü.....	162
Şekil 3.144. Alaaddin Bey Camisi plan ve cephe restitüsyon çizimleri.....	163
Şekil 3.145. Alaaddin Bey Cami onarım öncesi görünümü.....	164
Şekil 3.146. Onarım sırasında, Alaaddin Bey Camisi'nin alınlığının görünümü...	165
Şekil 3.147. Alaaddin Bey Camisi onarım sonrası görünümü.....	165
Şekil 4.1. Yeşil türbe çini detayları.....	181

ÇİZELGELER DİZİNİ

	Sayfa
Çizelge 2.1. Türkiye'de korumaya ilişkin yasal gelişim	25
Çizelge 3.1. 1855 depremi öncesi Ulucami'de gerçekleşen bazı onarımlar	37
Çizelge 3.2. 1855 depremi sonrası Ulucami'de gerçekleşen önemli onarımlar.....	41
Çizelge 3.3. 1930-1965 dönemi Ulucami onarım süreci	42
Çizelge 3.4. Ulucami onarımı 1955-1965 dönemi yükleniciler.....	83
Çizelge 3.5. 1950-1965 yılları arasında Ulucami'de gerçekleşen onarımlar.....	90
Çizelge 3.6. Ulucami 1955-1965 dönemi onarımında etkin olan kişiler	91
Çizelge 3.7. Ulucami onarım raporları ve GEEAYK kararları.....	92
Çizelge 3.8. Yeşil Cami onarımları	110
Çizelge 3.9. I. Murat Hüdavendigâr Camisi'nde gerçekleşen onarımlar.....	123
Çizelge 3.10. Yıldırım Bayezid Cami onarımları.....	142
Çizelge 3.11. Yıldırım Bayezid Cami onarımında etkin olan kişiler.....	142
Çizelge 3.12. Yıldırım Bayezid Cami onarım raporları ve GEEAYK kararları	143
Çizelge 3.13. Küçük ölçekli camilerde yapılan onarımlar.....	166
Çizelge 4.1. BEESK kurucular kurulu listesi.....	191
Çizelge 4.2. BEESK tarafından 1946-1993 yılları arasında onarım yapılan camiler.....	196
Çizelge 4.3. BEESK çalışmalarında etkin olan kişiler	197
Çizelge 4.4. Sanayi-i Nefise Mektebi / Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olan ve incelenen süreçte etkin olan mimarlar	198
Çizelge 5.1. Bursa anıtsal camilerinde gerçekleşen onarımlar	207
Çizelge 5.2. Minarelerde görülen değişim	210
Çizelge 5.3. Üçgen alınlık ve kalkan duvarlarında gerçekleşen değişim.....	212

1. GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Osmanlı döneminde, anıtsal değer taşıyan kamusal yapıların vakıf sistemiyle onarıldıkları bilinmektedir. Bu onarımlar önceleri sadece ihtiyaca yönelik ve geleneksel yöntemlerle yapılırken zamanla farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çağdaşlaşma çabalarının etkisiyle genellikle yabancı mimarlar tarafından gerçekleştirilmiş bazı restorasyon çalışmaları görülmektedir (Binan, 2005). Batılılaşma etkisini taşıyan bu uygulamalara karşıt görüşlerin oluşmasıyla, koruma onarım çalışmalarında üslup birliğine yönelik kuramsal yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ile yeni bir düzenin kurulmaya çalışıldığı dönemde onarım faaliyetlerinde duraksama olmuşsa da anıtsal yapıların tespit ve tanıtım çalışmalarına devam edilmiştir. Yurt içi ve yurt dışında eğitim görmüş mimarlar ile koruma alanında uzmanlaşmış kadro oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu olumlu gelişmelere rağmen koruma konusunun kuramsal ve uygulama boyutunda henüz bir sisteme oturtulmadığı ve bazı çelişkilerin yaşandığı görülmektedir. Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin geçerli olduğu bu dönemde koruma alanındaki uluslararası tüzüklerin uygulamaya geçirilmesi aşamasında gecikme yaşandığı, bazı maddelerinin ise yetkili kişilerin yaklaşımına göre kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde, eski eserlerin korunmalarına yönelik bilinçli olarak yapılan ilk tespit ve müdahaleler, 1930'lu yıllara tarihlenmektedir. 1951 yılında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) kurulmasıyla koruma uygulamaları için alınan kararlar ve bunlara bağlı uygulamaların denetimi merkezileştirilmiştir (Madran, 2011). 1960 ihtilali sonrasında koruma uygulamalarında bir süre duraklama olmuş sonrasında çalışmalara devam edilmiştir. Bu süreçte dünya genelinde koruma alanında yaşanan gelişmeler ülkemize de yansımış, 1964 yılında yayımlanan Venedik Tüzüğü, 1967 yılında GEEAYK'de ilke kararı olarak kabul edilmiştir. Yapılan onarımlarda farklı koruma yaklaşım ve uygulamalarının ortaya çıkmaya başladığı görülmüştür.

Bursa özelinde yapılan arşiv araştırmalarında ise, yapılar ve onarımlarıyla ilgili Osmanlı döneminden günümüze bazı belgelere ulaşılabilmektedir ancak Bursa kütüğü ve vakıf belgelerinin bulunduğu Orhan Cami'sinin yakılması erken döneme ait arşiv bilgilerinin yok olmasına neden olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarını kapsayan dönemin koruma uygulamalarıyla ilgili yapılan araştırmalarda ise yapılara ait tespit raporları, restorasyona yönelik kurul kararları, uygulama öncesi çekilmiş fotoğraflar ve bazı keşiflere ulaşılabilmiş ancak onarımlara yönelik kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu konunun araştırılarak o dönemde gerçekleşen uygulamaların ve koruma yaklaşımlarının ortaya konulmasının önemli olacağı görülmüştür.

Bu nedenle çalışmada; Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Bursa'daki anıtsal yapıların korunmaları konusundaki yaklaşımları kuramsal ve uygulama boyutunda tespit etmek ve uluslararası yaklaşımlarla karşılaştırmak amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışma ile incelenen yapılarda meydana gelen müdahale boyut ve tekniklerinin tespit edilip belgelenmesi ve kültürel mirasının korunmasıyla ilgili doğru stratejiler geliştirilmesine fayda sağlanması hedeflenmiştir. Tezin çalışma aralığı ise; yapılara ait ilk tespit çalışmalarının başladığı 1930 yılı ile teknik ve kuramsal değişimlerin görüldüğü 1960 yılı arasında geçen süreci kapsayacak şekilde belirlenmiştir.

Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

İncelenen süreçte alınan onarım kararlarında dini yapılara öncelik verildiği görülmüştür. Bu nedenle çalışmanın konusunu, onarım gören anıtsal büyük ve küçük ölçekli camiler oluşturmıştır.

Öncelikle Bursa kent merkezinde yer alan büyük ölçekli camilerden, incelenen dönem içerisinde onarım gören yapılar tespit edilmiştir. Bursa Hanlar Bölgesi ve Sultan Külliyesi dosyası kapsamında, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (UNESCO) Dünya Miras Listesine kabul edilmiş olan bu yapılar arasında en kapsamlı onarımın Ulucami'de gerçekleştiği görülmüştür. Ulucami'nin yanı sıra Yeşil Cami, I.Murad Hüdevendigar ve Yıldırım Camileri'nin hasar görmüş olan minarelerine müdahale edildiği tespit edilmiş ve gerçekleşen bu uygulamalar detaylı incelenmiştir.

Muradiye Camisi'nin; 1855 depreminde zarar görmüş olan minare ve kubbelerinin, Mimar Léon Parvillée yönetiminde onarıldığı, incelenen dönemde ise sadece 1953 yılında Bursa Eski Eserler Sevenler Kurumu (BEESK) tarafından çevre duvarlarının onarımının yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Şehadet Camisi'nin minare külâhının 1958 yılında aynı nitelik ve formda yenilendiği, Orhan Camisi'nin ise pencerelerinin 1985 yılında yine BEESK tarafından değiştirildiği görülmüştür (Baykal, 1985). Bu yapılar, incelenen dönemde gerçekleşmiş başka onarım bilgisine ulaşılmaması nedeniyle çalışma kapsamında ele alınmamıştır.

Araştırılan dönemde yapılan uygulamaların farklı açılardan değerlendirilebilmesi için onarımları Vakıflar Umum Müdürlüğü'nce gerçekleştirilen anıtsal camilerin yanı sıra daha çok yerel imkanlarla onarılan küçük ölçekli camiler de araştırılmıştır. BEESK yetkilileri ile yapılan görüşmelerde ve kurumun uygulamalarının açıklandığı kongre kitapçıklarında onarımları yapılan camiler tespit edilmiş, bunların içerisinde yeterli veriye ulaşılabilen ve farklı müdahalelerin uygulandığı camiler incelenmiştir.

Büyük ve küçük ölçekli camilerin koruma uygulamaları onarım sırasına göre ele alınmıştır. Buna göre büyük ölçekli camiler sırasıyla; Ulucami, Yeşil, I.Murad Hüdevendigâr ve Yıldırım Bayezid Camileri, küçük ölçekli camiler ise Hacılar, Hoca Ali Zade, Bedrettin (Hafsa Sultan), Zeyniler, Acem Reis ve Alaaddin Bey Camileri olarak incelenmiştir.

Seçilen camilerle ilgili olarak, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (BKVKBK) ve Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu (BEESK) arşivleri, GEEAYK kararları ve yazışmalar araştırılmıştır. Araştırılan dönemde etkin olan Ali Saim Ülgen, Hüsrev Tayla, Macit Kural, Albert Gabriel, Sedat Çetintaş, Ekrem Hakkı Ayverdi gibi dönemin mimar ve araştırmacılarının hazırladıkları çizim ve raporlara ulaşılmıştır. BEESK yetkilileri ile görüşülmüş, uygulanan teknik ve çalışma sistemleri hakkında bilgi alınmış, farklı tarihlerde çekilmiş olan eski fotoğraflardan yararlanılarak yapılarda meydana gelen değişimler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Onarım sırasına göre incelenen yapıların tarihçeleri ve mimari özellikleri araştırılmış, 1930 yılı öncesine ait tespit edilebilen onarımları belgelenmiştir. Daha fazla onarım görmüş olduğu ve kaynak belgeye ulaşılabilirdi için büyük ölçekli camiler iki alt başlıkta incelenmiştir. Bu başlıklar, 1855 depremi sonrasında yapılan onarımlar ve 1930 yılı sonrası yapılan koruma uygulamaları şeklindedir, Küçük ölçekli yapılar ise tek başlık altında değerlendirilmiştir.

Elde edilen veriler doğrultusunda, camilerde oluşan hasarlar, incelenen dönemde yapılan belgeleme çalışmaları ve alınan kararlar, onarımlar sırasında kullanılan malzemeler, uygulanan teknik ve yapı elemanlarında görülen değişimler tespit edilmiştir. Dönemin korumaya yönelik yasal süreci, hazırlanan 1936 tarihli fenni şartnamenin kapsam ve etkileri çerçevesinde yapılan uygulamalar incelenmiştir. Onarımları gerçekleştiren yüklenici veya kurum ile kontrol birimleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve bunlara bulunan çözümler irdelenmiştir. Koruma alanında çalışan mimarlar, yükleniciler, sivil toplum örgütleri ve yöneticiler bir bütün içinde ele alınarak yapılan araştırmalar ve elde edilen veriler doğrultusunda dönemin onarımları, koruma yaklaşımları bağlamında değerlendirilmiştir.

Çalışmada Yararlanılan Kaynaklar

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşen onarımların ve etkin olan koruma görüşlerinin tespit edilebilmesi amacıyla incelenen yapılar üzerine basılmış olan eserler ve hazırlanmış tezler incelenmiş, Devlet Arşivleri (DA), Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (BKVKBK), Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu (BEESK), Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Kent Müzesi, Salt Galata Araştırma Merkezi gibi kurumlar ve kişisel arşivlerde araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

Devlet Arşivleri bünyesinde bulunan Osmanlı Arşivi'nde günümüze ulaşabilen belgelerden, 1855 depremi nedeniyle yapılarda meydana gelen hasarlar ve sonrasında yapılan onarımlar hakkında bilgi edinilmiştir. Buna ek olarak, Cumhuriyet Arşivi'nde ise Cumhuriyet döneminde anıtsal yapıların korunmasına yönelik yapılan tespitlere ve yazışmalara ulaşılmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Bursa Bölge Müdürlüğü arşivlerinde, camilerin güncel projelerine ve Ulucami'nin 1950-1965 yıllarında gerçekleşen onarımı öncesi ve onarım sırasında çekilmiş olan fotoğraflarına ulaşılmıştır.

Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivinde, çalışılan camilerle ilgili GEEAYK döneminde alınmış olan kurul kararları incelenmiştir.

Salt Galata Araştırma'nın arşivlerinde ise dönemin uzman mimarlarından Ali Saim Ülgen'in arşivi başta olmak üzere, çeşitli belge ve fotoğraflara ulaşılmış, bu belgeler ışığında, yapıların onarım öncesi ve sonrası durumlarının yanı sıra, uygulanan restorasyon yöntemleri konusunda yapılan tartışmalar tespit edilmiştir.

Atatürk Kitaplığı'nın erişime açmış olduğu Hüsrev Tayla arşivinden oldukça kapsamlı rapor ve belgelere ulaşılmış, Boğaziçi Üniversitesi'nin Aptullah Kuran arşivinde bulunan fotoğraf ve belgeler taranmıştır.

Konu ile ilgili en eski tarihli eserler arasında olan; Hans Wilde ve Charles Texier, çalışmalarında gravür ve fotoğraflarla yapıları tanıtmış fakat ne yazık ki yapıların tarihçeleri konusunda öznel yorumları doğrultusunda bilimsel olarak objektif kabul edilemeyecek bilgiler aktarmışlardır (Suat, 2002, Wilde, 1909).

Anıtları Koruma Komisyonu'nun 1933-1935 yıllarındaki çalışmalarını içeren kitapçıkta ülke genelinde başlatılan ilk tespitler ve alınan kararlar incelenmiştir.

1936 yılına ait 'Camilerin ve Bunlara Şumuli Olan Binaların Tamir ve İnşalarına Ait Fenni Şartname' başta olmak üzere incelenen dönemin teknik şartnamelerinde ise uygulamada kullanılacak malzemelerin nitelikleri, oranları ve uygulama yöntemlerinin belirli standartlara bağlanmış olduğu anlaşılmıştır.

Ali Saim Ülgen, Türkiye'de koruma alanında ilk eser olarak kabul edilen, 1943 tarihli '*Anıtların Korunması ve Onarılması*' adlı eserinde, yurt dışında gördüğü eğitimlerin de

katkısıyla edindiği tecrübe ve teknik bilgilere dayanarak, anıtlara yapılacak müdahale yaklaşımları ve teknikleri konusunda önemli bilgiler aktarmıştır (lgen, 1943).

Macit Kural'ın 1944 tarihli '*Çelebi Mehmed'in Yeşil Türbesi ve 1941-1943 Restorasyonu*' adlı eserinden Türbe'de yapılan onarımlar, kullanılan malzeme ve teknik ile ilgili bilgi edinilmiştir.

Sedat Çetintaş'ın 1946 tarihli, '*Türk Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da İlk Eserler*' adlı eseri, yapıların rölövelerini ve kendi yorumları doğrultusunda hazırlamış olduğu restitüsyon çizimleri eşliğindeki tespitlerini içermektedir (Çetintaş, 1946).

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1966 ve 1989 tarihli, '*Osmanlı Mimarisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hdavidigar ve Yıldırım Bayezid*' adlı eserinde ise yapıların plan şeması, yapısal özellikleri ve geçirdiği onarımlar incelenmiştir.

Emre Madran, 2002 tarihli '*Tanzimattan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler:1800-1950*' adlı eserinde ülkemizde koruma alanında gelişen yasal süreci ele almıştır.

Can Binan, 2005 tarihli, '*Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Mimari Koruma zerine Yorumlar*' başlıklı makalesinde koruma alanında yaşanan gelişmeleri ülkemiz ve uluslararası ölçekte karşılaştırarak yorumlamıştır (Binan, 2005).

BEESK arşivinde yer alan, Kazım Baykal'ın hazırlamış olduğu eserlerden ve Duygu Keskin'in, '*Türkiye'de yerel sivil toplum kuruluşlarının mimari korumaya katkıları: Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*' başlıklı tezinden, BEESK tarihçesi ve yaptığı onarımlarla ilgili bilgilere ulaşılmıştır (Keskin, 2015).

Miyuki Aoki'nin Lon Parville ile ilgili '*Lon Parville: Osmanlı modernleşmesinin eşliğinde bir Fransız sanatçı*' ve Kübra Uslu'nun '*Ahmed Vefik Paşa ve Bursa'nın modernleşmesi üzerine bir inceleme*' başlıklı tezleri gibi dönemin mimarları ve yöneticileri ile ilgili tezler incelenmiştir (Aoki, 2002; Uslu, 2019).

Burcu Selcen Coşkun'un, 'İstanbul'daki anıtsal yapıların Cumhuriyet dönemindeki koruma ve onarım süreçleri üzerine bir araştırma' başlıklı tezinde ülkemizde koruma alanında yaşanan gelişmeler İstanbul'da bulunan anıtsal yapılar üzerinden kapsamlı olarak değerlendirilmiştir (Coşkun, 2012).

Bu kaynaklar dışında, 'Vakıflar', 'Arkitekt' gibi yayınlarından, dönemin mimarlarının ya da günümüz araştırmacılarının incelenen yapılarla ve gerçekleşen koruma uygulamalarıyla ilgili makalelerine ulaşılmış ve bu makalelerden ek kaynak olarak yararlanılmıştır.

2. BURSA’NIN KENTSEL GELİŞİMİ VE KORUMA FALİYETLERİ

Osmanlı dönemine kadar Hisar bölgesi ile sınırlı olan Bursa’nın yerleşim merkezi, bu dönemden itibaren yeni mahallelerin oluşmasıyla doğu batı yönünde gelişmeye başlamıştır. İnşa edilen yapılar zamanla onarıma ihtiyaç duymuş ve bu konuda uygulamalar yapılmıştır.

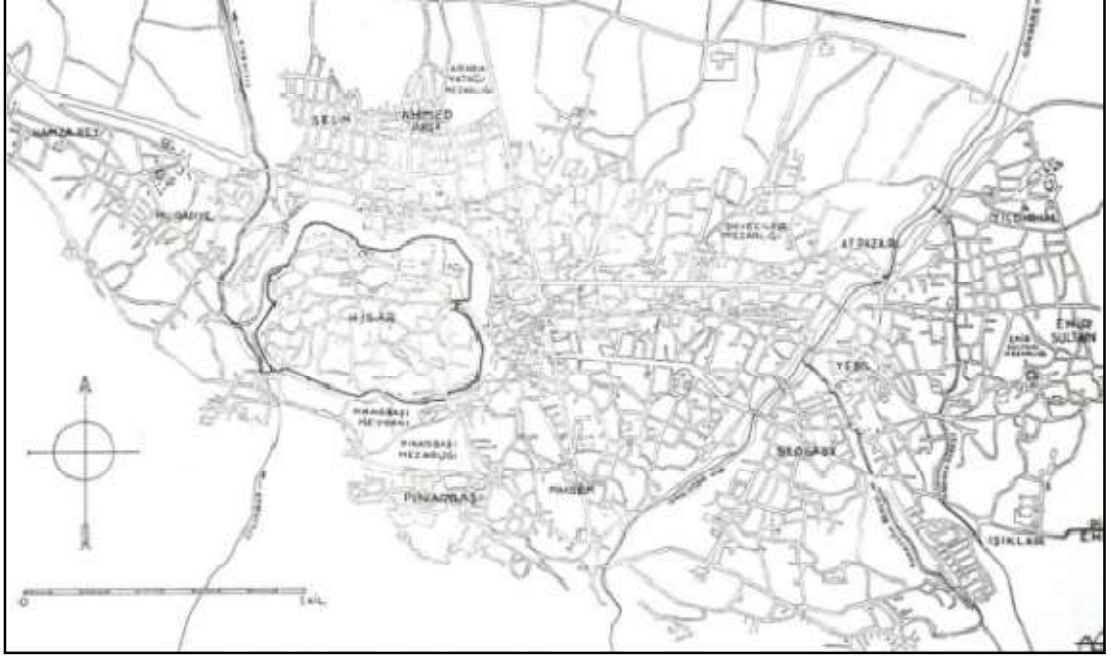
Bu bölümde öncelikle Bursa’nın kentsel gelişim sürecine değinilmiş, ardından ülke genelinde ve Bursa kenti üzerinde korumaya yönelik gerçekleştirilen çalışmalar incelenmiştir.

2.1.Osmanlı Döneminde Bursa’nın Kentsel Gelişimi

Osman Gazi’nin oğlu Orhan Gazi’nin, 1326 yılında Bursa’yı fethetmesinin ardından bölgede ilk Osmanlı eserleri yapılmaya başlanmıştır. Orhan Gazi 1339 yılında, sur dışında o dönemde fundalık olarak kullanılan, günümüzde ise ‘Hanlar Bölgesi’ olarak anılan alanda bir külliye yaptırmış, böylece çevrede yeni yerleşim alanları kurulmaya başlanmıştır (Yavaş, 2008). Bithynia döneminde Hisar içi ile sınırlı olan kent, yeni yapılan camilerin çevresine kurulan ve organik sokaklarla bağlanmış olan mahallelerle genişlemiştir (Şekil 2-1). Mahallelerin, nüfus yoğunluğuna oranla geniş bir arazi üzerine kurulmasıyla evlerin geniş bahçeler içinde yapılma olanağı bulunmuş böylece kent ‘Yeşil Bursa’ ismiyle anılmıştır.

Orhan Gazi’nin oğlu olan I. Murad döneminde, Bursa, başkentliği Edirne ile paylaşmış, yine de önemini yitirmemiştir. I. Murad, batı yönünde, termal kaynakların bulunduğu, Çekirge Mahallesi’nde yaptırdığı Murad Hüdavendigâr Camisi ile kenti batı yönünde geliştirmeyi sağlamıştır (Abacı, 2005).

Yıldırım Bayezid, babasının yaptırdığı külliyenin aksi yönünde, doğuda, kendi külliyesini yaptırmış, kentin bu yönde de gelişmesini sağlamıştır. Yıldırım Bayezid’in Bursa’da yaptırdığı önemli bir yapı da Ulucami’dir (Cengiz, 2008).

Şekil 2-1. Albert Gabriel'in eserinde yer alan haritada Bursa mahallelerinin konumları (Gabriel, 2010)

Çelebi Mehmet, kentin doğusunda, Setbaşı Köprüsü'nün yakınında, Yıldırım Külliyesi'nin güneyinde, Yeşil Külliye'yi yaptırmıştır.

Çelebi Mehmet'in oğlu II. Murad, Hisar'ın kuzeybatısında, Cilimboz deresinin yanında kendi adıyla anılan Muradiye Külliyesi'ni yaptırmıştır (Şekil 2-2).

İnşa edilen bu camilerin çevresinde gelişen organik sokaklar ve geleneksel konutlarla mahalleler şekillenmiştir (Yenen, 1987).

Şekil 2-2. Bursa anıtsal camilerinin günümüz uydu fotoğrafı üzerinde konumları, kronolojik sırayla; 1- Orhan Camisi, 2- Murad Hüdavendigâr Camisi, 3- Yıldırım Bayezid Camisi, 4-Ulucami, 5-Yeşil Cami, 6- II. Murad (Muradiye) Camisi (<https://earth.google.com/>)

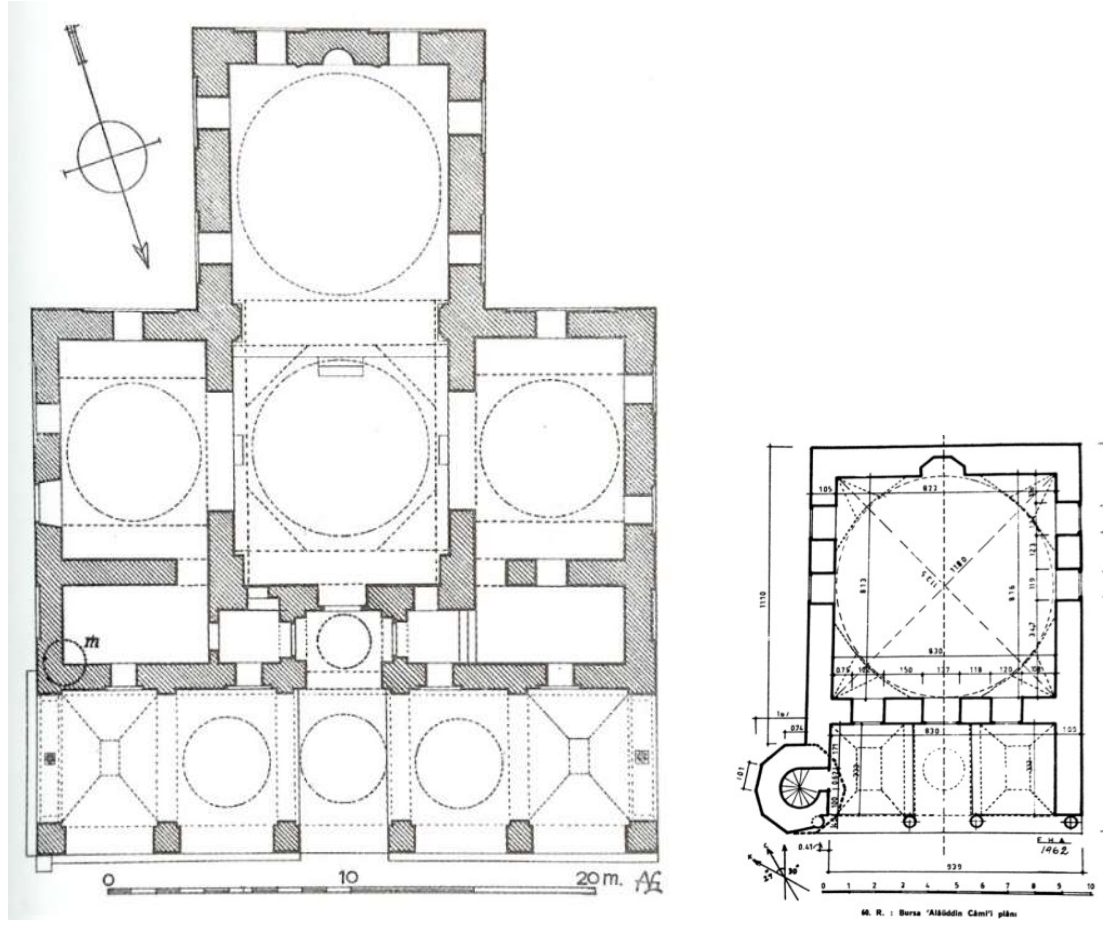
İstanbul'un başkent olduğu döneme kadar Bursa'da anıtsal eser yapımı hızla devam etmiştir. Bu dönem içerisinde yapılan eserlerde genel olarak belirli bir plan şeması ve yapım sistemi benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Söz konusu dönemde hükümdarların yaptırmış olduğu camilerde 'Tabhaneli' olarak adlandırılan plan şeması uygulanmıştır (Şekil 2-3). Bu yapıların sadece ibadet mekânı olarak inşa edilmediği, halkın çeşitli konularla toplandığı sosyal bir yapı oldukları görülmektedir. Bu camilerde, üzeri büyük kubbe ile örtülü, birkaç basamakla çıkılan ve mihrabın bulunduğu bölüm ibadet amaçlı, niş, ocak ve dolapların bulunduğu yan mekanlar ve odalar ise idari işlevli kullanılmıştır.

Alaaddin Bey Camisi'nde olduğu gibi Bursa'da erken dönemde inşa edilmiş olan küçük camilerde ise genel olarak üç hacimli son cemaat yeri ile tek kubbeli ana mekanın oluşturduğu plan şeması görülmektedir.

Bursa camilerinde sözü edilen plan şeması dışında, Hisar bölgesinde I. Murad döneminde yapılmış olan Şehadet Camisi'nde ve Orhan Camisi'nin yakınında, Yıldırım Bayezid'in

yaptırması olduğu Ulucami de ise diğer camilerden farklı olarak çok kubbeli plan şeması uygulanmıştır.

Bursa camileri genel olarak taş-tuğla almaşık sistemle inşa edilmiş, kent merkezinde yer alan camilerden sadece Yıldırım Bayezid Camisi, Yeşil Cami ve Ulucami cephelerinde kesme taş kullanılmıştır.

Şekil 2-3. Orhan Camisi ve Alaaddin Camisi planları (Ayverdi, 1989)

Edirne’de başlayan süreç ve İstanbul’un fethinin ardından İmparatorluğun imkân ve tekniklerinin de gelişmesiyle, yapılarda uygulanan plan şemaları ve yapım sistemleri gelişmiş ve değişmiştir. Bu farklılıklar nedeniyle, Bursa’da inşa edilmiş olan yapılar ‘Erken Dönem Osmanlı Eserleri’ olarak sınıflandırılmaktadır.

Zamanla yaşanan felaketler veya kültürel ve teknik gelişmeler sonucu yapılarda olduğu gibi kentsel ölçekte de değişim meydana gelmiştir. Gerek nüfusun artmasıyla yeni kurulan mahallelerde gerekse deprem, yangın sonucu yeniden düzenlenen bölgelerde, dünya genelinde görülen gelişmeler benimsenmiştir. Bursa için bu olaylardan en etkili olanları¹; 1402 Ankara Savaşı sonrasında Timur'un ve 1413 yılında Karamanoğlu Mehmed'in şehri yakmaları ve 1855 yılında, halkın 'küçük kıyamet' olarak adlandırdığı depremdir (Şekil 2-4, Şekil 2-5). Bu büyük deprem sonrasında yapıların önem ve aciliyet durumuna göre onarımlara başlanmış; ancak tüm hasarlı yapılara müdahale edilmesi mümkün olamamıştır. Ahmet Vefik Paşa, valilik yaptığı dönemde (1879-1882), depremde büyük hasar gören Bursa'da onarım çalışmalarını yürütmüştür. Fransa deneyiminden etkilenmiş olan Vali, anıtsal eserlerin onarımının yanı sıra kentte geniş ve yeni caddeler açtırmış, köprü, hastane, tiyatro, postane ve belediye binası yaptırmıştır. 1867 yılında kurulan ve Türkiye'nin en eski belediye binası olan Bursa Belediyesi'nin binasını, 1880 yılında, Orhan Cami yanına inşa edilmiştir (Dostoğlu, 2001). Bu dönemde Hisar'dan başlayarak Ulucami'nin güneyinden geçen ve Setbaşı Köprüsü'ne uzanan, doğu-batı doğrultusundaki Saray Caddesi (bugünkü Atatürk Caddesi) genişletilmiş ve ismi 'Hükümet Caddesi' olarak değiştirilmiştir.

-
- ¹ 1402 Ankara Savaşı sonrasında, Timur'un ordusu Bursa'yı yağmalamış ve yakmış,
  - 1413 yılında Karamanoğlu Mehmed, şehri yakmış,
  - 1489 yangınında 25 mahallenin tamamı yanmış,
  - 1491 yangınında birçok tarihi anıt tahrip olmuş,
  - 1520 depremi ve sonrası çıkan yangında şehrin yarısı yanmış,
  - 1658 Celaliler şehri yağmalamışlar,
  - 1761 ve 1804 yılları arasında yedi büyük yangın meydana gelmiş,
  - 1855 yılında, halkın 'küçük kıyamet' olarak adlandırdığı depremde pek çok anıtsal ve sivil yapı yıkılmış, yaklaşık 3000 kişi hayatını kaybetmiştir.
  - 1863 ve 1889 yıllarında büyük yangınlar olmuştur,
  - 8 Temmuz 1920 - 11 Eylül 1922 tarihleri arasında işgal altında kalan Bursa'da Yunan askerleri birçok eseri ve mahalleyi yakıp yağmalamıştır. (Osmangazi Belediyesi / Bir İmparatorluğun İzi, 2006)
  - 1958 yılında çıkan Kapalı Çarşı yangınında, çarşı tamamen yanmış, Ulucami, Orhan Cami ve Hanlar tahrip olmuştur. Bu yangında 172000 m² alan kül olmuştur. Yangından sonra hanlar restore edilmiş, Kapalıçarşı aslından farklı olarak yenilenmiştir (<http://www.bursakapalicası.tr>, 2016)

Şekil 2-4. Yeşil Türbe’de 1855 depremi sonrası oluşan hasarın görünümü, Parvillée'nin arşivinde yer alan fotoğrafı (Parvillée, tahm. 1863) (www.pop.culture.gouv.fr)

Şekil 2-5. Şehadet Camisi’nin 1855 depreminde yıkılan minare ve son cemaat yeri görünümü (Abdülhamit II. tahm. 1856-1891) [NEKYA90752/14]¹

---

¹ Şehadet Camisi, 1855 tarihindeki büyük depremde çok harap olmuş, kubbeleri ve minaresi çökmüştür. Vali Mahmut Celaleddin Paşa’nın döneminde (1892) yapı bugünkü haliyle, sadece orta sahin kalacak şekilde iki kubbeli olarak tamamlanmış, yıkılmış olan son cemaat bölümü tamamen kaldırılmıştır. Minare yapının kuzeydoğu duvarının kuzey ucuna bitişik olarak kesme taş ile ve daha ince formda yeniden yapılmıştır. Yeni yapılan minarede ahşap yerine boğumlu taş külah uygulanmıştır. Mevcut eski kubbeler tamir edilmiştir (Eldem, 1963).

Yaşanan depremin etkisinin görülmesi için yapının fotoğrafına yer verilmiştir ancak incelen dönem kapsamında sadece BEESK’nın 1958 yılında minare külahını aynı nitelik ve formda yenilediği, Caminin başka kapsamlı onarım görmediği anlaşıldığı için çalışma kapsamına alınmamıştır.

Bursa’da başlayan kentsel dokudaki değişimler daha sonraki valiler döneminde de devam etmiştir. Günümüzdeki ismiyle Cumhuriyet Caddesi, 1903-1906 yıllarında görevli olan Vali Reşid Mümtaz Paşa döneminde açılmıştır. Hükümet Caddesi’ne paralel olan bu caddenin açılması sırasında ne yazık ki Pirinç Han, Galle Han ve Perşembe Hamamı’nın bir bölümü gibi pek çok tarihi bina tamamen veya kısmen yıkılmıştır. Altıparmak ve Fevzi Çakmak (Mecidiye) Caddeleri de bu dönemde açılmıştır. Tüm bu imar faaliyetleri Bursa’nın ulaşımını kolaylaştırmış fakat anıtsal eserlerin tahrip edilmesi ve mezarlıkların içinden yol geçirilmesi nedeniyle halkın tepkisini toplamıştır.

Batı etkisiyle uygulanmaya başlanan ızgara plan tipi kentleşme mevcut mahalle dokusunun değişimine neden olmuştur. Bursa’ya gelen göçmenleri barındırmak amacıyla imara açılan yeni bölgelerde ve yangın gibi doğal afetler sonucunda zarar gören mahallelerin yeniden yapılandırılmasında ızgara plan tipi kentleşme uygulanmıştır. 1855 ve 1863 yıllarında çıkan yangınlar sonucu önemli hasar gören ve ızgara plan şemasıyla yeniden planlanan Setbaşı Mahallesi örnek olarak gösterilebilir.

Bursa’nın ilk haritası Niebuhr haritasıdır, ilk kapsamlı haritası ise 1862 tarihinde, Suphi Bey tarafından, 1/6000 ölçekli olarak hazırlanmıştır. İlk ciddi planlama çalışması 1924 yılında, Alman Karl Lörcher tarafından yapılmıştır. Fakat bu plan var olan dokuyu yok sayarak hazırlanmış olduğu için uygulanmamıştır. Bu nedenle 1940 yılında, İstanbul’u planlamakta olan Henry Prost’a yeni bir plan hazırlatılmıştır. Bu planda kentin yollarının motorlu araçlara uygun hale getirilmesi amaçlanmış ve ova bir ölçüde yerleşime açılmıştır. Gemlik yolunun bir bölümünün sanayiye ayrılması öngörülmüştür.

1958 yangınından sonra bölgenin yeniden planlanması gerekli görülmüş ve Bursa’da İmar Planlama Bürosu kurulmuştur. Mimar Emin Canpolat’ın uzmanlığında çalışmalarını sürdüren büro, 1960 yılında İtalyan Luigi Piccinato danışmanlığında Bursa Nazım Planını hazırlamıştır. Bu çalışmada kentin gelişimi doğu–batı doğrultusunda planlanmıştır. (Kaplanoğlu).

2.2.Korumaya İlişkin Kuramsal Temeller ve Türkiye’de Yasal Süreç

Yapıların, işlevin sürekliliğinin sağlanması, ata yadigarı olması veya ibadet mekanı olması gibi gerekçelerle korunması için çaba sarfedilmiştir. Zaman içerisinde yaşanan aşınma, deformasyon ve afetler gibi olumsuzluklar yapılarda hasarların oluşmasına neden olmuş ve onarımların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Sürekliliğin sağlanması amacıyla aceleyle gerçekleştirilmiş veya uzman eksikliği nedeniyle yapılan bilinçsiz müdahaleler yapılarda önemli oranda değişimlere neden olmuştur. Uzmanlaşmanın artması ve yapılarda gerçekleşen müdahalelerin sonuçlarının görülmesi ve yapılara kültürel değer verilmeye başlanmasıyla birlikte koruma uygulamaları bağlamında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Bilinçli korumanın başlamasıyla, ‘üslup birliği’, ‘romantik görüş’, ‘tarihi restorasyon’ ve ‘çağdaş restorasyon’ gibi kuramsal yaklaşımlar gelişmiş ve koruma uygulamaları için yasal düzenlemeler yapılmıştır (Ersen, 2009). Dünya genelinde yaşanan bu gelişmeler ülkemizde de etkili olmuş ve işlevin devamını sağlamak için yapılan onarımlar zamanla belirli kuramlar çerçevesinde ilerlemeye başlamıştır.

Bu bölümde ülkemizde ve Bursa özelinde koruma uygulamalarının gelişiminde yaşanan yasal süreç ve çalışmalar incelenmiştir.

2.2.1. Osmanlı döneminde koruma yaklaşımları

Geleneklerine bağlı bir toplum olan Osmanlılar’da, "Ata yadigarı" düşüncesiyle kendilerinden önceki devirlere bir saygı görülmektedir. Birçok hükümde, geçmişe saygı ve bağlılık nedeniyle eski yapıların onarılmalarına karar verildiği belirtilmektedir. Osmanlı döneminde onarım etkinlikleri “Vakıf” sistemiyle sürdürülmüştür. Vakıf sistemi sayesinde belli sayıdaki ana yapının, çeşitli ikincil yapılardan elde edilen gelirlerle onarılması sağlanmıştır. Bilgisiz kişilerin yanlış harcamaları nedeniyle zaman zaman Vakıf sisteminin işleyişinde aksamalar olduğu bilinmektedir. Tanzimat döneminde Vakıflar, 1826’da kurulmuş olan Evkaf Nezareti’ne bağlanmıştır. Vakıf sahipleri gelirlerinin bir kısmını bakım onarım bedeli olarak devlete vermişler ancak ekonomik

sıkıntılar nedeniyle toplanan bu kaynak gerektiği şekilde harcanamamıştır (Cumhuriyetten önce ve sonra vakıflar, 1937).

1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nın yerine Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü kurulmuş, 1840'ta yapı loncaları tasfiye edilmiştir. Kültür varlıkları ve bu varlıkların korunmasına yönelik yaklaşım ve uygulamalar, ilk kez Tanzimat sonrasında, 19. yüzyılın ortalarında kurallara bağlanmaya başlamıştır (Ersen, 2014).

1848 yılında yayınlanan ilk 'Ebniye Nizamnameleri' (İmar Yönetmelikleri) büyük kentlerdeki ulaşım, yeni yapılaşma vb. konularda çağdaş tanım ve uygulamalar getirmeyi amaçlamakla beraber, yapılaşmış alanlardaki eski yapılara ilişkin bazı hükümler de içermektedir.

İmparatorluğun eski eserle ilgili ilk yasal düzenlemesi olan 13 Kasım 1869 tarihli 'Asar-ı Atika Nizamnamesi' yedi maddeden oluşmaktadır. Bu nizamname ile arkeolojik kazılar devlet iznine bağlanmış, çıkacak eserlerin yurt dışına götürülmesi yasaklanmış, yapılar, lahitler gibi toprak üstünde bulunan taşınmaz yapıların zarar görmemesi gerektiği yasaya eklenmiş ve tüm bu işlerin yönetimi Maarif Nezareti'ne verilmiştir (Madran, 1996).

1874 ve 1884 tarihlerinde düzenlenen Asar-ı Atika Nizamnameleri'nde doğrudan "eski eser" konu alınmıştır. 1881 yılında Müze-i Hümayûn Müdürlüğü'ne tayin edilen Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla 21 Şubat 1884'te yürürlüğe giren 'Üçüncü Asar-ı Atika Nizamnamesi, Türk Eski Eserler Hukuku'nun temeli sayılmaktadır.

Osman Hamdi Bey, müdürlüğü sırasında ilk Türk bilimsel kazı çalışmalarını başlatmış, kazı sonunda çıkan eserlerin sergilenmesi için İstanbul Arkeoloji Müzesi yapısını inşa ettirmiştir. 1889 yılında 43 maddeden oluşan Müze-i Hümayun Nizamnamesi kabul edilmiştir (Billur, 2020).

1906 tarihli Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi'nde İslam dönemine ait taşınır ve taşınmaz bütün kültür varlıkları koruma altına alınmıştır (Akozan, 1977).

1912 tarihli Muhafaza-ı Abidat Nizamnamesi ise Asar-ı Atika Nizamnamesi'yle benzer bir nizamnamedir ancak kaleler, burçlar, surlar, gibi kullanılmayan yapıların belgelenip, Maarif Vekaleti izniyle yıkılabileceğine dair maddeleri bulunmaktadır. Nizamnamede yer alan bu maddeler ne yazık ki yapıların yıkımı kolaylaştırmıştır (Binan, 2005) (Coşkun, 2012).

1917 yılında, İstanbul'daki yapıların tespiti ve belgelenmesine yönelik "Muhafaza-i Asar-ı Atika Encümeni" kurulmuştur (Coşkun, 2012). Kurum, Cumhuriyet döneminde 'Eski Eserleri Koruma Encümeni' adıyla çalışmalarına devam etmiştir. Bu Encümen Türkiye'de korumayı denetleyen ve karar organı olarak görev yapan ilk kurumdur (Binan, 2005).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çağdaşlaşma çabalarının da etkisiyle genellikle davetle gelen yabancı mimarlar tarafından gerçekleştirilmiş bazı restorasyon uygulamaları görülmektedir. Batılılaşma etkilerinin yansıtıldığı bu uygulamalara örnek olarak Yeşil Cami ve Ulucami onarımlarında eklenen saçaklar gösterilebilir. Süreç içerisinde bu yaklaşımla gerçekleşen onarımlara ve yapılan eklere karşı görüşler ortaya çıkmıştır. Ayasofya, Sultan Ahmed Camisi ve Edirne Selimiye Camisi gibi önemli yapıların onarımını gerçekleştiren Evkaf Müdürü Mimar Kemaleddin'e göre koruma için öncelikle sürekli bakım ve onarım gereklidir, ayrıca müdahalelere bir heyet karar vermeli, anıtlar üzerindeki ekler kaldırılmalıdır. Kemaleddin, restorasyonun amacının, yapının mimarının tasarladığı şekline sadık kalınarak onarılması olduğunu belirtmiştir (Binan, 2005). Mimar Kemaleddin, Mimar Ali Talat ve Mimar Vedat Tek gibi aynı yaklaşımda olan mimarlar öze dönebilmeyi amaçlayan bir akım başlatmıştır (Yücel, 2005). Viollet-le Duc'ün üslup birliği anlayışına benzerlik taşıyan bu görüş onarım çalışmalarında yaygınlaşmaya başlamıştır.

2.2.2. Cumhuriyet döneminde korumaya yönelik çalışmalar

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin oluşumundan sonra koruma alanındaki ilk kurumsallaşma çalışmalarının hemen başlatıldığı görülmektedir. Yeni hükümet programının açıklanmasının ardından, 10 Mayıs 1920 tarihinde Milli Eğitim

Bakanlığı'na bağılı olarak Türk Asar-ı Atıkası Müdürlüğü (Türk Eski Eserler Müdürlüğü) kurulmuştur (Madran, 1996). Müdürlük tarafından yayımlanan bir genelge ile ülke genelinde kültür varlıkları envanteri için ilk adım atılmıştır (Binan, 2005). Müdürlük, 1921 yılında “Hars Müdürlüğü” adını almış ve aynı yıl yeni devletin ilk müzesi olan ‘Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ kurulmuştur. Bu dönemde müzecilik ve kazı hizmetleri dışında mimari koruma ve onarım faaliyetleri görülememektedir (Coşkun, 2012).

Bu süreçte tamamen yeni yasa ve kurumların oluşturulması zaman alacağı için mevcut sistem kullanılmaya devam etmiştir. Son Asar-ı Atika Nizamnamesi (1906) ve Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi (1912) gibi yasalar değiştirilmeden veya küçük değişikliklerle yürürlükte kalmıştır (Binan, 2001, Durukan, 2004).

Atatürk, Kasım 1930’da başlayan ve birçok ili kapsayan gezisinde Bursa, İzmir, Antalya, Adana, Konya gibi illerde bulunan müzeleri gezmiştir. Konya gezisinin sonucunda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Bıyıklıoğlu ile Afet İnan’ı Konya’ya çağırarak, kendilerinin görüşlerini almış ve Başvekil İsmet İnönü’ye bir telgraf göndermiştir (EK 1). Anıtların tamire muhtaç halde olduğunu bildiren bu telgrafın ardından 01.04.1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Başbakanlık Müsteşarı başkanlığında, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı, Vakıflar Genel Müdürü ve Etnografya Müzesi Müdürü’nden oluşan komisyon kurularak bir rapor hazırlanmıştır (AKK. 1935). Sorunların tespit edilip önerilerin sunulduğu bu rapora göre;

“- Anıtların bakım işleri, çeşitli yasal düzenlemelerle farklı kurumların sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu kuruluşların yeteri kadar ödeneği bulunmadığından, olsa bile bilimsel onarım yapabilecek durumda olmadığından, anıtlar ihmal edilmektedir.

- Belediyeler ve Özel İdareler, anıtların değeri ve korumanın önemine ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıkları için, yol açmak, eski eserin arsasını satmak gibi nedenlerle bunları yıkmak istemektedir.

- Anıtların korunması merkezden yönetilmelidir. Buna göre kurulacak olan 'Anıtları Koruma Komisyonu', eserlerin korunması ve onarımı için program hazırlamalı, Müzeler Müdürlüğü ise uygulamayı gerçekleştirmelidir.
- Anıtlar tescil edilmelidir.
- Kültür Bakanlığı, anıtların değerlerini ve korunmalarının yararlarını her sınıftan insana anlatmak için yayınlar oluşturmalıdır.
- Sadece bakımsızlık değil, bilerek yapılan tahribatlar nedeniyle kötü duruma gelmiş olan eserlerin korunması için çok maddi kaynağa ihtiyaç vardır (AKK. 1935). Bu amaçla, her yıl, Vakıflar Umum Müdürlüğü bütçesine 200 000 TL, genel bütçeye ise 100 000 TL ödenek konmalıdır. Bunun yanı sıra, İl Özel İdare bütçelerinin %0,5'inin anıtların korunması için kullanılması uygun olacaktır.
- Vakıflar Umum Müdürlüğü, tarihi değeri olan yapıların korunmasını en önemli görevi saymalı, bu konuya yeterli kaynak ayırmadığı sürece, diğer hizmetleri için harcama yapmamalıdır.
- Millî Savunma Bakanlığı'nca kullanılan eski eserler boşaltılmalıdır” (Madran, 1996).

Koruma konusunda oldukça önemli konulara değinilen bu rapor sonucunda dönemin Milli Eğitim Bakanı tarafından anıtların korunmasına yönelik bir iş programı geliştirilmiş ve 1932 yılında Maarif Vekâleti Antikiteler ve Müzeler Müdürlüğü'ne bağlı 'Anıtları Koruma Komisyonu' (AKK) (Abideleri Koruma Heyeti) kurulmuştur. Bu heyet yurdumuzdaki anıtların tescili ve onarım işleriyle görevlendirmiştir. Onarılacak yapılar saptanmış ve yapılar iki temel guruba ayrılmıştır; Anadolu-Türk sanatının ürünleri olan yapıları, Mimar Macit Kural, Mimar Sedat Çetintaş, arkeolojik alan ve yapıları ise Avusturya Arkeoloji Enstitüsü üyesi Miltner ve Fotoğraf Sanatçısı Schultz incelemiştir (AKK. 1935). Bu komisyon tarafından, 1933 yılında başlatılan çalışmalar Cumhuriyet'in ilk büyük programlı etkinliği olarak bilinmektedir. Bu çalışmaların devamında Maarif Vekaleti, 1933 yılında 'Acilen Tamiri İktiza Eden Tarihi Binalar Listesi'ni yayınlamıştır

(Madran, 1996). Vakıflar Umum Müdürü'nün 1935 tarihli yazısında Sedat Çetintaş'ın tespit ettiği yapıların onarımları için önem ve aciliyetine göre program yapılması gerektiği belirtilmiştir (EK 2).

Ülkemizde korumaya yönelik ilk kapsamlı çalışmaların başladığı döneme denk gelen bu süreçte Avrupa'da anıtların korunması konusunda Atina Konferansı düzenlenmiştir. Onarıma yönelik çimento ve çelik gibi farklı malzeme ve tekniklerin gelişmesi hem dikkat çekmiş hem de endişelere neden olmuştur. Restorasyon uygulamalarında artan yeniden yapma ve ilk haline dönüştürme çalışmalarının zararları tartışılmaya başlanmış ve 1931 yılında İtalya'da 'Carta Del Restauro' yayınlanmıştır. Bildirinin en önemli maddeleri şöyledir:

- Bütün dünya memleketlerindeki âbideler, medeniyet, kültür ve insan kıymetlerinin en önemli ifadeleri olarak muhafaza edilmeli ve bu alanda bütün devletler iş birliği yapmalıdır.
- Restorasyonu gerektiren hallerde, şu veya bu stilin tercih edilmesi doğru değildir.
- Dönem ekleri, hangi devre ait olursa olsun stilistik bütünlük maksadıyla kaldırılmamalıdır.
- Yapıyı ayakta tutabilmek için zorunlu olan ilave ve tamamlamalar ise ayırt edilebilmelidir.
- Restorasyonlarda, gerektiği takdirde, modern malzeme bilhassa betonarmenin kullanılabilmesi kabul edilmiştir (Kuban, 1962).

Ülkemizden, Atina Türk temsilciliği danışmanı olan Sedat Zeki, 1931 Atina Konferansı'na katılmıştır ancak konferans sonuç bildirgesinin ne ölçüde Türkiye'ye ulaştırıldığı bilinmemektedir (Binan, 2005).

Anıtsal yapıların tespit çalışmalarının yanı sıra uygulamaya yönelik teknik konuların açıklandığı yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Kültür Bakanlığı'nın 1935 yılında yayınladığı '*Tarihi Eserleri Araştırma ve Koruma Kılavuzu*'nda belgelemenin önemi, bir kitabe veya kabartma motifin belgelenmesi için balmumu veya resmini çizmek gibi teknikler, fotoğrafların nasıl çekilmesi gerektiği, rölöve ve krokilerin detayları gibi konular açıklanmıştır (Kandemir, 1935). Aynı yıl, 5 Haziran 1935 tarihinde Vakıflar

Kanunu kabul edilmiş ve 1926 yılından evvel oluşmuş tüm vakıfların yönetimi ile mülhak vakıfların denetimi Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bırakılmıştır (Resmî Gazete, 13.06.1935). Kanun'un onuncu maddesinde 'Mimari veya tarihî değeri olan eserler satılamaz' ifadesi yer almaktadır.

21 Mayıs 1936 tarihinde Evkaf ve Umum Müdürlüğü tarafından, dönemin kuramsal yaklaşımlarını belirtmesi açısından çok önemli olan, camilerin ve camilerin etki alanında olan binaların tamir ve inşaatlarına yönelik, elli maddelik fenni şartname hazırlanmıştır. Şartnamenin birinci bölümünde genel şartlar listelenmiş, ikinci bölümünde ise muhdes eklerin durumu, kurşun kaplama, her çeşit duvar ve kubbe tamiri, döşeme, korkuluk, pencere, kapı gibi yapı elemanlarına yapılacak müdahaleler, uygulanacak teknikler açıklanmıştır. Üçüncü bölümünde ise ahşap, taş, alçı gibi kullanılacak malzemeler ile hazırlanacak projelerin nitelikleri ve müteahhitin sorumlulukları belirtilmiştir (Camilerin ve Bunlara Şumuli Olan Binaların Tamir ve İnşalarına Ait Fenni Şartname, 1936).

Dönemin restorasyonlarını yönlendiren fenni şartnamenin bazı maddeleri şu şekildedir:

- Caminin onarılması gereken bölümlerinin fen heyeti tarafından keşfi yapılacak, proje gerekmesi durumunda Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bilgi verilecektir.
- Her caminin onarımı bir Evkaf mimarının denetiminde yapılacak, Evkaf ve Müzeler Müdürlüğü onayı olmadan keşif dışında iş yapılmayacaktır.
- Muhdes, tarihi kıymeti olmayan ve binaya ağırlık veren kısımlar Müzeler Müdürlüğü onayıyla kaldırılacaktır.
- Bazı imalat türlerinin, özgün nitelikleriyle yeniden yapılması olanaklıdır. Ancak çini süsleme, kalem işleri, mozaik ve çok ince işlenmiş alçı çerçeveler gibi imalatın yeniden yapılmasında yeterli malzeme ve uzman bulunmadığı için, yapıların bu tür elemanları oldukları gibi korunmalıdır.

- Tamir olunacak veya yeniden yapılacak herhangi bir bölümün orjinalitesi kesinlikle değiştirilmeyecektir. Eğer onarılacak bölüm mevcut değilse, o devre ait aynı kısmın tarzı mimarisi ve şekli esas ittihaz edilecek, tarihe mal olmuş mimari hatalar düzeltilmeyecektir. Yapım döneminin belirlenmesi için Müzeler Müdürlüğü'nden bilgi alınacaktır.

- Horasan veya kireç harçla yapılmış olan kemer, duvar, kubbe gibi mukavemet gerektiren yapı elemanlarının onarımında çimento harcı kullanılabilir. Tavan, döşeme, saçak, vb. elemanlar, özgün görünümleri değişmemek şartıyla, daha dayanıklı olmaları için betonarme olarak yenilenebilir.

- Müteahhit uygulamaya başlamadan önce ve sonra onarılacak bölümün 18x24 cm ölçülerinde fotoğraflarını sunacaktır.

- Onarılacak elemanın tarzı mimarisini tespit etmek için yapıda eşi varsa, bu kısmın rölöve projesine ve fotoğrafına gerek yoktur. Eğer böyle bir numune yoksa işleme başlamadan önce işin önemine göre Vakıflar heyetinin belirleyeceği ölçekte çizim hazırlanacaktır (Camilerin ve Bunlara Şumuli Olan Binaların Tamir ve İnşalarına Ait Fenni Şartname, 1936).

Şartnamenin maddeleri incelendiğinde, muhdes eklerin kaldırılması, koruma, tamamlama, yeniden yapım, malzeme ve uygulama tekniği gibi konuların detaylı olarak açıklandığı görülmekte ve onarımlarda biçimsel anlamda '**tarz-ı kadim**' vurgusu dikkat çekmektedir. Şartnamedeki bir diğer önemli konu da onarımlarda daha dayanıklı olduğu gerekçesiyle çimento harç ve betonarmenin kullanılmasıdır. Proje hazırlanmadan uygulama yapılabilirliği ve dönem eklerinin kaldırılması maddeleri ne yazık ki gerçekleşen onarımlarda birçok yapıda olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Bunların yanında, şartnamede, şantiyede kontrol mimarı bulundurulması, deneyimli müteahhit zorunluluğu, fotoğraf ile belgeleme, uygun malzeme ve usta bulunamaması durumunda bezemelerin aynen korunması gibi olumlu konular yer almaktadır.

Şartname, 1931 tarihli Carta Del Restauero ile karşılaştırıldığında çimento gibi güncel malzeme kullanımı konusunda ortak; koruma yaklaşımı, dönem eklerine karşı tutum konusunda ise karşıt görüşler içermektedir. Avrupa’da, yeniden yapım ve stil birliğinin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar doğrultusunda alınan kararların henüz ülkemize yansımadağı anlaşılmaktadır.

Devam eden koruma çalışmaları kapsamında yeni birimlere ihtiyaç duyulmuştur. 15.06.1936 gün ve 2/5326 sayılı İcra Vekilleri Heyeti kararıyla merkezi İstanbul’da olmak üzere, Eski Eser ve Müzeler Genel Müdürlüğü’ne bağlı, Abideleri Koruma Heyeti Rölöve Bürosu oluşturulmuş ve büro şefliğine Sedat Çetintaş getirilmiştir (Ödekan, 2004). AKK, yapılan işi tanıtmak ve ülkenin kültürel zenginliğini göstermek için girişimlerde bulunmuş; anıtların yerlerini gösteren özel haritalar hazırlatmış ve anıtlarla ilgili bilgiler veren küçük kartlar hazırlayıp bunları müzelerde satışa sunmuştur (Gasco, 2010). Taşınmaz kültür varlığı yapıların restorasyonundan sorumlu olan İstanbul Rölöve Bürosu, koruma ve onarım çalışmalarının belgelenmesi konusunda önemli rol üstlenmiştir.

Eski Eserleri Koruma Encümeni’nin 1939 tarihli raporunda eserlerin tescil edilerek fişlerinin hazırlandığı, bunun için fotoğraf çekilip ardından yapıların tarihçeleriyle ilgili açıklamaların yazıldığı ifade edilmiştir (Eski Eserleri Koruma Encümeni 1939 Yılı Mesai Raporu, 1940).

Bu süreçte dönemin tek mimarlık dergisi olan ‘Arkitekt’te de anıtsal yapılara yönelik yazılar yer almaya başlamıştır.

Albert Gabriel’in 1938 tarihli ‘Tarihi Türk Abidelerinin Tamir ve İhyası’ başlıklı raporunda dönemin onarımlarıyla ilgili eleştiri ve tavsiyeleri yer almaktadır. Gabriel, envanterin önemini belirtmiş, koruma uzmanı olacak mimarları tanımlamıştır. Stil birliğinin reddedildiği raporda yapıların belgesel değeri vurgulanmıştır. Raporda, restorasyonun birbirine entegre olmuş birçok adımdan oluşan bir proje olduğunu vurgulamıştır. Bu adımlar; çalışma öncesi yapılan araştırmaların incelenmesi, yapıların belgelenmesi, yapının inşa edildiği günden itibaren meydana gelen problemlerin

kayıtlarının tespit edilmesi ve çok detaylı bir keşif hazırlanmasıdır. Gabriel aynı zamanda çimento kullanımının kötü sonuçlara neden olacağını da söylemiştir (Gabriel, 1938).

Dönemin koruma yaklaşımı ise Millî Eğitim Bakanlığı, **‘eskiden gelen mirasla modern Türkiye’yi kuruyoruz’** düşüncesiyle vurgulamıştır. Bu düşünceye Celal Esat Arseven, *‘Türk Sanatı’* adlı çalışmasıyla büyük katkı sağlamıştır. Arseven, *‘Atatürk’ ün kurduğu genç Türkiye Cumhuriyeti, sanatının ve tarihinin köklerini aramaya hemen başladı.’* yorumunu yapmıştır (Arseven, 1970).

Onarım çalışmaları devam ederken, Cumhuriyet’in ilk kurumlarından biri olan Antikiteler ve Müzeler Müdürlüğü’nün hizmetlerinin dar bir kadro ile yürütülemeyeceği anlaşıldığından, 1944 yılında, Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü kurulmuştur (Madran, 1997).

15.02.1945 tarihinde Ankara’da Maarif Bakanı Hasan Ali Yücel başkanlığında, bütün müze müdürlerinin, eski eser uzmanlarının ve mimarların katıldığı büyük bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda; Bursa anıtlarının kurtarılması ve Muradiye Medresesi’nin restorasyonu, onarılacak anıtlar için proje ve keşiflerin düzenlenmesi ve hususi şartname hazırlığı gibi önemli konular gündeme gelmiştir (Tarihi Anıtlarımız, 1945) (EK 3).

Yapılan tespit ve uygulamaların artmasıyla hem ilke koyan hem de uygulamaya yönelik karar alan merkezi bir kurumun ihtiyacı duyulmuştur. Bunun üzerine 02.07.1951 tarihinde, 5805 sayılı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Teşkiline ve Vazifelerine Dair Kanun ile Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) oluşturulmuştur (Madran, 2011) (Çizelge 2-1). Koruma alanında uzman üyelerin yer aldığı Kurul’da, tescil işlemleri yapılmış; kültürel mirası yaşatmak için işlev verilmesi, anıtsal yapıların yıkılmayıp onarılması gibi korumaya yönelik önemli ilke kararları alınmıştır. Kurul’da, onarımı önerilen yapılara yönelik müdahale kararları alınmış ve gerekli durumlarda yerinde yapılan incelemelerle uygulamalar denetlenmiştir.

1960 ihtilali sonrasında koruma uygulamalarında bir süre duraklama olmuş sonrasında çalışmalara devam edilmiştir. 1961 Anayasası’nın 50. maddesinin beşinci ve son

fikrasında yer alan; “Devlet, tarih ve kültür değeri bulunan eser ve anıtların korunmasını sağlar” hükmü ile devlete anıtları koruma görevi verilmiştir (T.C. Anayasası, 1961).

Çizelge 2-1. Türkiye'de korumaya ilişkin yasal gelişim

TÜRKİYE'DE KORUMA KAVRAMININ YASAL GELİŞİMİ		
Tarih		
1823	Evkaf Nezaretinin kuruluşu	Tanzimat döneminde Vakıflar, Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır
1831	Ebniye-i Hassa Müdürlüğü	Hassa Mimarlar Ocağı yerine kurulmuştur
1848	Ebniye Nizamnameleri	İlk İmar Yönetmelikleri, yapılaşmış alanlardaki eski yapılara ilişkin hükümler içermektedir.
13.11.1869	Asar-ı Atika Nizamnamesi	Eski eserle ilgili ilk yasa düzenlemesidir, arkeolojik kazılar devlet iznine bağlanmış
1874	Asar-ı Atika Nizamnamesi	Doğrudan "eski eser" konu alınmıştır.
21.02.1884	Asar-ı Atika Nizamnamesi	Türk eski eserler hukukunun temeli sayılmaktadır
1906	Asar-ı Atika Nizamnamesi	İslam dönemine ait taşınır ve taşınmaz bütün kültür varlıkları koruma altına alınmıştır
1912	Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi	İşlevini yitirdiği düşünülen yapıların belgelenip izin alınarak yıkılmasını uygun görmesiyle koruma alanında olumsuz bir karar bulundurmaktadır
1917	Muhafaza-i Asar-ı Atika Encümeni	İstanbul'daki yapıların tespiti ve belgelenmesine yönelik kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde 'Eski Eserleri Koruma Encümeni' adıyla çalışmalarına devam etmiştir.
10.05.1920	Türk Asar-ı Atikası Müdürlüğü	Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı Türk Asar-ı Atikası Müdürlüğü (Türk Eski Eserler Müdürlüğü) kurulmuştur.
1932	Abideleri Koruma Komisyonu (AKK)	Ülke genelinde onarıma ihtiyaç duyan yapıların tespiti yapılmıştır. Cumhuriyet'in ilk büyük programlı etkinliği olarak bilinmektedir.
05.06.1935	İlk Vakıflar Kanunu	1926 yılından evvel oluşmuş tüm vakıfların yönetimi Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bırakılmıştır. 10. maddesinde, 'Mimarî veya tarihi değeri olan eserler satılmayaz' hükmü yer almaktadır
15.09.1936	Abideleri Koruma Heyeti Rölöve Bürosu kuruluşu	Büro şefliğine Sedat Çetintaş getirilmiştir. Anıtsal yapıların rölöve alımları yürütülmüştür.
21.05.1936	Camilerin ve Bunlara Şumuli Olan Binaların Tamir ve İnşalarına Ait Fenni Şartname	Evkaf ve Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanmıştır. Dönemin koruma yaklaşımı ve tekniklerini açıklaması bakımından oldukça önemlidir.
15.06.1936	Abideleri Koruma Heyeti İstanbul Rölöve Bürosu	Taşınmaz kültür varlığı yapıların restorasyonundan sorumlu olan İstanbul Rölöve Bürosu, koruma ve onarım çalışmalarının belgelenmesi konusunda önemli rol üstlenmiştir
1944.	Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü kuruluşu	Cumhuriyet'in ilk kurumlarından biri olan Antikiteler ve Müzeler Müdürlüğü'nün hizmetlerinin dar bir kadro ile yürütülemeyeceği anlaşıldığından kurulmuştur.
02.07.1951	GEEAYK kuruluşu	İlke koyan ve uygulamaya yönelik karar alan merkezi bir kurumun ihtiyacı üzerine kurulmuştur

Koruma alanında gerçekleşen tüm bu tespitler ve yasal gelişmeler Bursa'da bulunan anıtsal eserlerin onarımına da yansımıştır.

2.3. Cumhuriyet Dönemi'nde Bursa'da Korumaya Yönelik Gerçekleşen İlk Çalışmalar

Cumhuriyet'in ilk yıllarına gelindiğinde gerek savaşlar gerekse bakımsızlıktan dolayı anıtsal yapıların çoğu harap haldedir. 1930'lu yıllarda ülke genelinde başlatılan anıtsal eserlerin tespit ve onarım faaliyetleri içinde Bursa da yer almıştır.

1933 yılında, Maarif Vekaleti tarafından Mimar Sedat İbrahim Bey, Ulucami ve eski medreselerin rölövelerini ve tamirlerini yapmak üzere görevlendirilmiştir (Tayinler, 1933).

Vakıflar Umum Müdürü, Fahri Kiper'in yazmış olduğu 1939 tarihli nottan, Mimar Albert Gabriel ile Mimar Ali Saim Ülgen'in, Bursa'ya gelerek anıtlar hakkında tespitlerde buldukları anlaşılmaktadır (Kiper, 1939). Yapılan çalışma neticesinde Ali Saim Ülgen, yüz altmış yapının isim, mahalle ve dönem bilgilerinin yer aldığı, Bursa anıtları listesini oluşturmuştur (Ülgen, 1949) [Tasudoca0149002-8].

Macit Rüştü Kural'ın, 1935'te hazırlamış olduğu, Anadolu'da acilen müdahale gereken otuz beş yapıdan oluşan listede, Yeşil Türbe, en öncelikli ibaresiyle yer almıştır. Yeşil Türbe'nin onarım çalışmaları, Bakanlığın tarihi mirası koruma programının gündemindeki yapılar içinde Türk kökenleri ve kimliğini tanımlamada en önemli yapılardan biri olarak öne çıkmıştır. Türbenin onarım görevi Macit Kural'a verilmiş ve 1941 yılında onarıma başlanmıştır (Yücel, 2004). Bu veri, incelenen dönem içerisinde Bursa'da ilk kapsamlı onarımın Yeşil Türbe'de gerçekleştiğini göstermektedir. Yeşil Türbe'nin onarımını üstlenen Macit Kural, yayınladığı raporda; 'eşsiz mavi-yeşil sırlı seramik kaplamaların, su etkisi nedeniyle, orijinal özelliğinin çoğunu kaybettiğini, 19.yy'ın sonlarında yapılan restorasyon çalışmaları esnasında dökülen çinilerin yerine yapılanların ise uyumsuz ve karakteristiği yansıtmayan renklerde ve kalitede olduğunu' belirtmiştir. Yeşil Türbe onarım çalışmasında başından beri tartışılan en önemli konu; orijinalliğini kaybetmemiş sırlı çinilerin nasıl korunacağı ve özgün rengini ve dokusunu

kaybetmiş, dökülmüş, kalitesiz veya uyumsuz renkteki seramiklerle değiştirilmiş olanların özgününe sadık kalarak nasıl yenilenecekleri olmuştur ¹ (Kural, 1944).

Ülke genelinde, Maarif Vekaleti ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tespit ve uygulama çalışmaları devam ederken yerel halkın desteğiyle, Felsefe öğretmeni olan Kazım Baykal öncülüğünde, 1946 yılında ‘Bursa Eski Eserler Sevenler Kurumu’ kurulmuştur. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide Şubesi Şefi Ali Saim Ülgen ile beş senelik onarım planlaması yapılmış ve büyük anıtların onarımının ‘Vakıflar’ tarafından, küçük yapıların onarımının ise ‘Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu’ tarafından gerçekleştirilmesine karar verilmiştir (Baykal, 1985).

---

¹ Çalışma konusunun camiler olması ve Yeşil Türbe ile ilgili gerek Macit Kural’ın hazırlamış olduğu 1944 tarihli eserinde, gerekse BKVKBK arşivinde yer alan restitüsyon raporlarında detaylı açıklamaların bulunması nedeniyle yapı bu bölümde irdelenmemiştir. Ancak yapılan uygulamalar, teknik ve kuramsal bağlamda dönemin koruma yaklaşımını ve tartışma konularını yansıtmaması nedeniyle çalışmanın ‘restorasyon alanında çalışan aktörler / mimarlar’ başlığı altında, Bruno Taut ve Macit Kural ile ilgili bölümde değinilmiştir.

3. CAMİLERDE GERÇEKLEŞTİRİLEN 1930-1960 DÖNEMİ KORUMA VE ONARIM ÇALIŞMALARI

Bu bölümde Bursa'da bulunan erken dönem camileri ile ilgili genel araştırma yapılmış, incelenen dönemde onarım gören yapılar tespit edilmiştir. Ulaşılan belgelerde, dönemin ilk ve en kapsamlı onarımın Ulucami'de gerçekleştiği, sırasıyla Yeşil, I. Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Camileri'nde ise bölgesel onarımların yapıldığı görülmüştür. Bu doğrultuda incelenen camiler, yapılan onarım kronolojisine göre sıralanmıştır.

Büyük ölçekli camilerin ardından dönemin restorasyon uygulamalarının bir bütün içerisinde değerlendirilebilmesi için küçük ölçekli camilerde yapılan onarımlar araştırılarak farklı uygulamaların görüldüğü yapılar seçilmiş ve onarım kronolojisine göre incelenmiştir.

Yapılan uygulamalar incelenirken, ne zaman, kim tarafından, hangi kurum denetiminde, ne tür malzeme ve teknik müdahalelerde bulunduğu dikkate alınmıştır. Arşivlerden ulaşılan kurul kararları, kontrol mimarları ve müfettiş raporları ile yapılan uygulamalar karşılaştırılmış ve koruma yaklaşımları değerlendirilmiştir.

3.1. Büyük Ölçekli Camilerde 1930-1960 Dönemi Onarımları

Bu bölümde onarımları Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılmış olan anıtsal ölçekli camiler çalışılmıştır. İncelenen dönem içerisinde ilk ve en kapsamlı onarımın Ulucami'de gerçekleştiği görülmüştür. Şehrin yüksek tepelerine inşa edilmiş olan, Yeşil Cami, I. Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Camileri'nin şiddetli lodosun da etkisiyle hasar görmüş olan minarelerine müdahale edildiği tespit edilmiştir.

Yapılan araştırmalarda büyük ölçekli camilerden olan Muradiye Camisi'nin, 1855 depreminde zarar görmüş olan minare ve kubbelerinin, mimar Léon Parvillée yönetiminde onarıldığı, incelenen dönemde ise sadece çevre duvarlarının onarımının BEESK tarafından 1953 yılında yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Şehadet Camisi'nin minare külâhının 1958 yılında aynı nitelik ve formda yenilendiği, Orhan Camisi'nin ise

pencerelerinin 1985 yılında yine BEESK tarafından değiştirildiği görülmüştür (Baykal, 1985). Bu yapılar, incelenen dönemde gerçekleşen başka bir onarım bilgisine ulaşılmaması nedeniyle çalışma kapsamında değerlendirilmemişlerdir.

Onarım sırasına göre incelenen yapıların tarihçeleri ve mimari özellikleri araştırılmıştır. Çalışma konusu döneme ne şekilde ulaştıklarını görebilmek amacıyla, tespit edilebilen önemli onarımlarına yer verilmiştir. Yapılarda büyük hasara neden olan 1855 depremi sonrasında yapılan onarımlar ve araştırma konusu olan 1930 yılı sonrası yapılan koruma uygulamaları alt başlıklar olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

3.1.1. Ulucami

Bursa'nın kent merkezinde yer alan ve en görkemli yapılarından biri olan Ulucami, zaman içinde deprem, yangın, lodos ve istilalar gibi etkenlerden zarar görmüş ve dönem dönem onarım geçirmiştir. Günümüzde 'Hanlar Bölgesi' olarak adlandırılan alanda yer alan Cami'nin çevresi de zamanla değişmiştir. 1862 tarihli haritada görülen bazı yapıların bakımsızlık veya yol çalışmaları sonucunda günümüze ulaşamadığı anlaşılmaktadır (Binan, 2000) (Şekil 3-1, Şekil 3-2, Şekil 3-3).

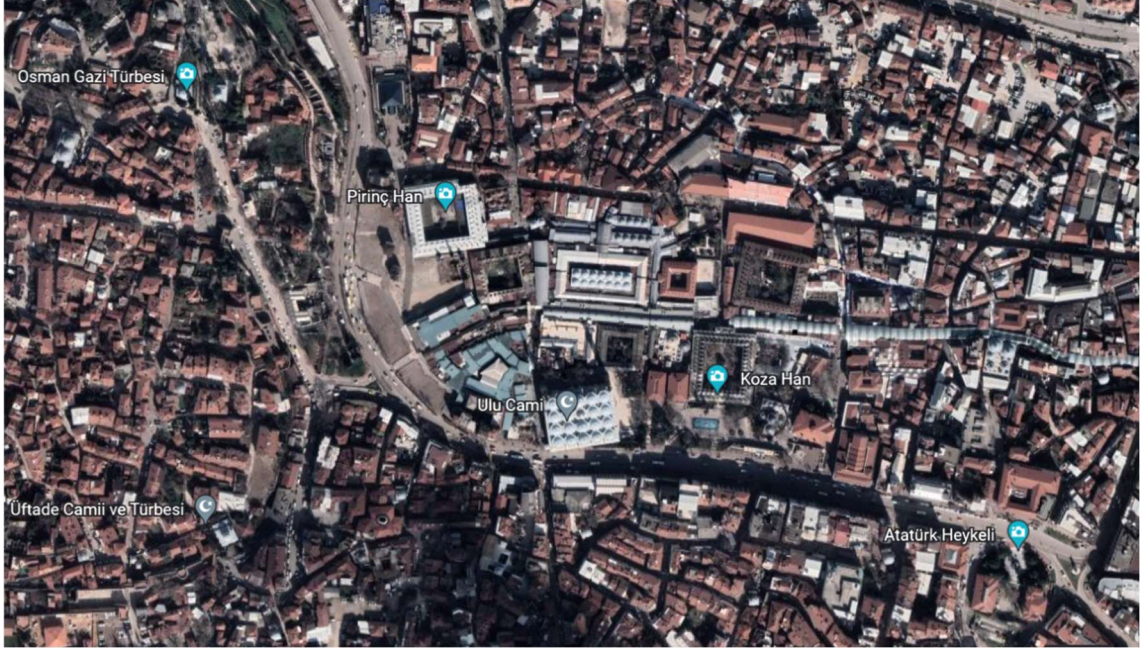
Ulucami'nin, yapısal özellikleri, içerisinde bulunan yazıları ve ahşap minberiyle ilgili farklı kaynaklara ulaşılabilmektedir. Sedat Çetintaş üstlendiği görev neticesinde yapının rölövesini çizmiş, Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Dönemi'nin ilk devrini incelediği kitabında yapının özellikleri ve geçirdiği onarımları anlatmış, Kazım Baykal ve Zafer İhtiyar gibi farklı araştırmacılar duvarlarında bulunan yazıları incelemiş, Doğan Yavaş, Osmanlı arşiv belgeleri doğrultusunda yapının geçirdiği onarımları araştırmıştır. Demet Binan, yapıda bulunan ve Selçuklu yapılarında da görülen taşçı işaretlerini incelemiş, bu işaretler doğrultusunda yapı cephesinde onarım gören ve özgün kalan bölümleri tespit etmiştir (Ayverdi, 1966; Baykal, 1989; Binan, 2000; Çetintaş, 1946; İhtiyar, 2006; Yavaş, 2009). Bu çalışmalar dışında yapının günümüzdeki şeklini almasını sağlayan, Cumhuriyet döneminde yapılan onarımlar ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür.

Şekil 3-1. 1862 tarihli Suphi Bey haritasında Ulucami ve çevresinin görünümü (Bursa Büyükşehir Belediyesi arşivi)

Şekil 3-2. 1938 tarihli hava fotoğrafında Ulucami ve çevresinin görünümü (Bursa B. Bld arşivi)

Şekil 3-3. Günümüz uydu fotoğrafında Ulucami ve çevresinin görünümü (<https://earth.google.com/>)

Yıldırım Bayezid tarafından yaptırıldığı bilinen Ulucami'nin, inşasıyla ilgili farklı tarihler verilmektedir. Cami inşaatının başlangıç ve bitim tarihiyle ilgili, Abdullah Kuran, 1396-1399, Sedat Çetintaş ise 1394-1399 yıllarını kabul etmektedir (Çetintaş, 1952; Kuran, 1964). Doğan Yavaş da yapının minberindeki tarihe göre 802 (1399-1400) yılında tamamlandığını ifade etmiştir (Yavaş, 2012).

Ulucami'nin mimarının kimliği net olarak bilinmemekle birlikte, Yeşil Külliye'nin mimarı olan Hacı İvaz bin Ahî Bayezid olabileceği düşünülmektedir (Yavaş, 2009). Çeşitli kaynaklarda belirtilmiş olan bir başka görüş ise yapı mimarının Ali Neccar olduğudur (Baykal, 1989).

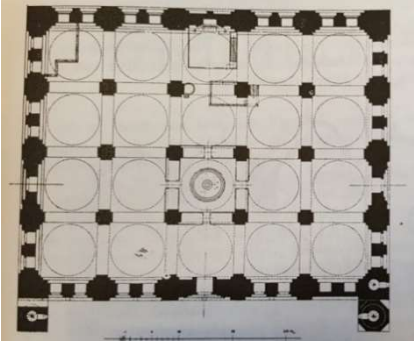
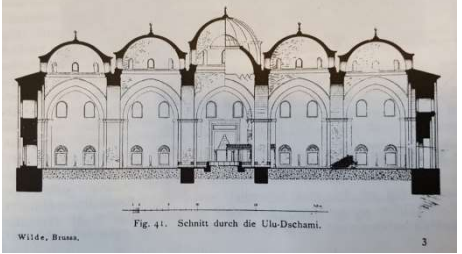
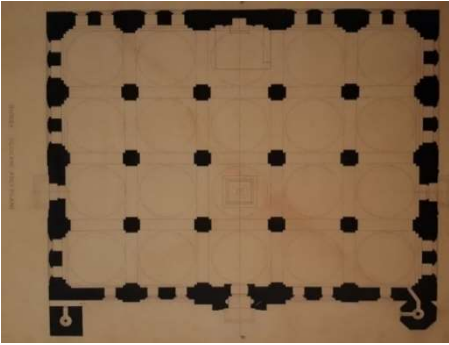

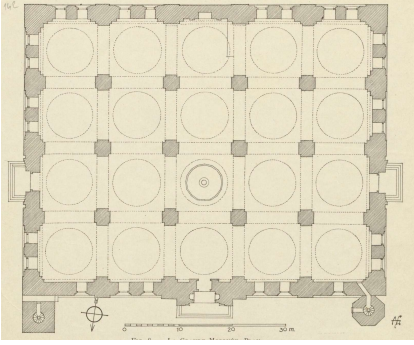
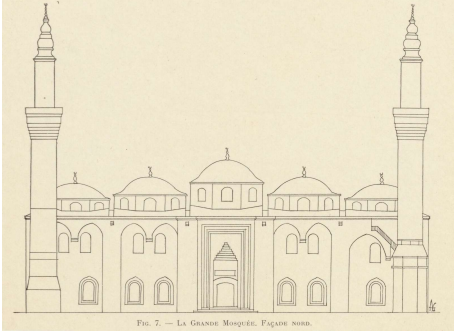
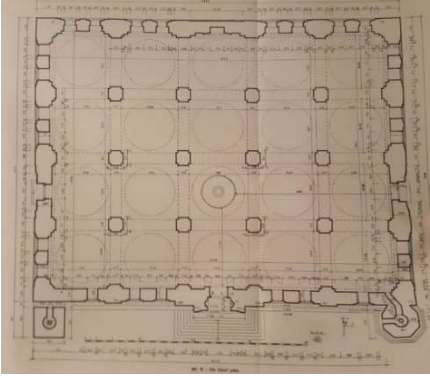
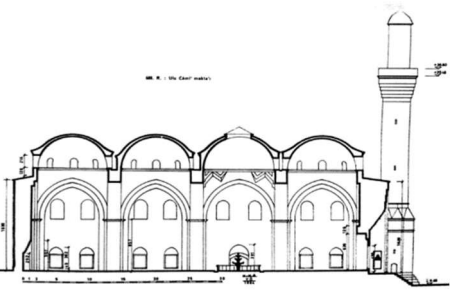
Yaklaşık olarak 69 x 55 m ölçülerinde dikdörtgen plan şemasına sahip olan Ulucami, 3795 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Camiyi örten yirmi kubbe, kalın duvarlara ve birbirine sivri kemerlerle bağlanan on iki adet büyük yığma fil ayağına oturmaktadır. Ayaklardan geçişin pandantiflerle sağlandığı bu kubbeler eşit büyüklükte ancak farklı yüksekliklerdedir. Dışarıdan sekizgen kasnaklar üzerine oturan kubbelerden mihrap eksenini üzerindeki yüksek olup, bu yükseklikler doğuya ve batıya doğru, iç mekândan fazla hissedilmeyecek şekilde kademeli olarak alçalmaktadır (Dostoğlu, 2012).

Cami'nin, mihrap ekseni ile batı, kuzey ve doğu kapılarının eksenlerinin kesiştiği noktada 16 köşeli büyük bir şadırvan bulunmaktadır. Şadırvanın üzerinde bulunan kubbe, günümüzde cam ile örtülüdür. Buradan süzülen ışık ile birlikte şadırvandan yayılan su sesi Ulucami'nin en etkileyici özelliklerindedir. Sedat Çetintaş, restitüsyon çizimlerinde söz konusu kubbenin üzerinde fener göstermiş olsa da Bursa'ya gelen seyyahların yazılarında, şadırvanın üzerindeki kubbe açık olarak betimlenmiştir. Abdullah Kuran da cami ilk yapıldığında bu kısmın açık bırakıldığını ve altındaki zeminin toprak olduğunu, şadırvanın ise sonradan inşa edildiğini ifade etmektedir (Kuran,1964). Şadırvanın 107 cm uzunluğundaki yüzlerinin her birinde bir musluk bulunmaktadır. Zemin altına döşenmiş olan tesisatla Pınarbaşı'ndan getirilen su, bu muslukların yanı sıra havuzun ortasındaki üç kademeli fiskiyeden de akmaktadır. Şadırvanın özgün şeklinin kare formlu olduğu hem seyyahların anlatımında hem de Sedat Çetintaş'ın çizimlerinde görülmektedir (Şekil 3-4).

Şadırvan aksının güneyinde bulunan sekiz sıra stalaktitli, yaldızlı ve boyalı mihrap 14.yy. izlerini taşımakta olup 1572'de tamamlanmıştır. Çevresinde ayetler yazılı olan mihrabın batısında, Hacı Mehmed bin Abdülaziz ibn-i Dakki tarafından 1399 yılında sert ceviz ağacından yapılmış ve galaksi sistemi tasvir edilmiş olan, künde kari tekniğinde bir minber bulunmaktadır. Sekiz ceviz sütun üzerine oturan müezzin mahfili 1549 yılında, onun karşısındaki tek sütunla desteklenen yuvarlak yekpare mermer kürsü ise 1816'da yapıya eklenmiştir. Ana ibadet mekânının güneydoğu köşesinde bulunan sultan için ayrılmış mahfilin altına 1786'da Münzevî Abdullah Efendi kütüphanesi yapılmıştır. Buradaki kitaplar daha sonra İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesine taşınmıştır (Yavaş, 2012).

Ulucami'nin kesme küfeki taşından yapılan doğu, güney ve batı cephelerinde sağır sivri kemerler içinde, altta ve üstte ikişer adet kemerli pencereler bulunmaktadır. Caminin duvar kalınlıkları, doğuda 2.80m, kuzeyde 2.40m, batıda 3.10m, güneyde 2.20m olarak farklılaşmaktadır. Cami'nin doğu, batı ve kuzey cephelerinde birer tane olmak üzere toplam üç adet kapısına, doğu cephesine sonradan açılan Hünkâr Mahfili kapısı eklenmiştir (Yavaş, 2009). Bu kapı genellikle kapalı olarak tutulmuş, 1950'li yıllarda yapılan onarım sırasında da özgün kullanımındaki gibi pencereye dönüştürülmüştür.

ULUCAMI ÇİZİMLERİ	
H. WİLDE (1909)	 <p>Fig. 41. Schnitt durch die Ulu-Dschami. Wilde, Brasa. 3</p>
SEDAT ÇETİNTAŞ (1949)	
ALBERT GABRIEL (1958)	 <p>Fig. 7. — LA GRANDE MOSQUÉE. FAÇON SUITE.</p>
EKREM HAKKI AYVERDİ (1966-1974)	

Şekil 3-4. Çeşitli kaynaklarda bulunan Ulucami plan ve kesit çizimleri

Altıgenlerin oluşturduğu, yıldızlarla bezenmiş tablolardan meydana gelen doğudaki abanoz kapı özgün olup, diğer iki kapı sonradan yapılan onarımlarla yenilenmiştir.

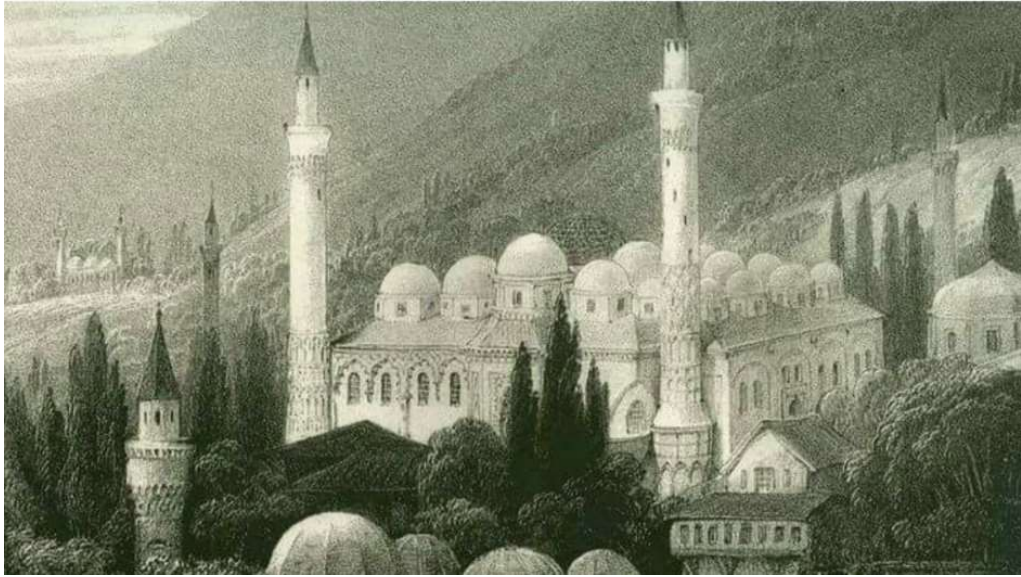
Caminin kuzey cephesinin köşelerinde, kaideleri mermerden, gövdeleri tuğladan örülmüş iki minare vardır. Ana yapıya bitişik, sekizgen kaidesi bulunan, şerefesine dışarıdan ve içeriden iki çıkış yoluyla ulaşılan kuzeybatıdaki minare Yıldırım Bayezid zamanında yapılmıştır (Kuran, 1964). Bu minarenin merdiveni ile kubbelerin üzerine de ulaşılmaktadır. Eski fotoğraflarında bu minarenin kaidesinde mermer kitabe olduğu görülmektedir. Kitabede, “Emere bi-imareti hazihi'l-minareti es-Sultan ibni's-Sultan Bayezid Han' yazmaktadır (Şekil 3-5). Günümüzde maalesef kitabe yerinde değildir.

Şekil 3-5. Kuzeybatı minaresi kaidesinde bulunan kitabe görünümü, (1950'li yıllar) (VGM arşivi)

Doğuda bulunan minare ise Yıldırım Bayezid'in 1402 yılında, Ankara Savaşı'nda esir düşmesi üzerine bir süre tamamlanamamıştır. Bu minarenin, Çelebi Sultan Mehmet döneminde, batı minaresine benzer bir biçimde tamamlanmış olduğu söylenmektedir. Doğu minaresinin kaidesi dört köşe, gövdesi ve peteği ise silindriktir (Yavaş, 2012).

Ulucami'ye ait gravür ve en eski tarihli fotoğraflarda, minarelerinin üzerinde sivri külahlar olduğu görülmektedir (Şekil 3-6). Onarım kayıtlarından da pek çok kez ahşap külah ve kurşun kaplamalarında yenileme yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Sedat Çetintaş ve Ekrem Hakkı Ayverdi restitüsyon çizimlerinde minarelerin üzerini, günümüzde Bursa'da birçok küçük ölçekli camide de uygulanmış olan miğfer benzeri külah formunda göstermişlerdir.

Şekil 3-6. 1836 yılına ait, Pardoe'ye ait taş baskı (Çalışkan, 2010)

Ulucami'nin diğer Bursa camilerinde sıkça rastlanan son cemaat yeri veya İstanbul'daki camiler gibi revakla çevrili bir avlusu bulunmamaktadır. Bunların yerine kuzey cephesinin önünde bir açık alan oluşturulmuş ve bu alana çeşitli zamanlarda üç adet şadırvan inşa edilmiştir (Şekil 3-7).

Ulucami kuzey kapısı, 1402 yılında, Timur'un Bursa'yı işgal etmesiyle yakılarak tahrip edilmiştir. Yapı askerlerin atları için ahır olarak kullanılmıştır. Bu olaydan bir süre sonra ise Karamanoğlu Mehmet Bey Bursa Hisarı'nı 1413'te kuşattığı zaman, caminin çevresine odun yığılarak yangın çıkartmıştır (Ayverdi, 1966). Söz konusu tahribatların onarımı ile ilgili herhangi bir belgeye ulaşamamıştır.

Şekil 3-7. 1837 yılı, Lewis'e ait taş baskıda kuzey girişi (Çalışkan, 2010)

13 Cemaziyel-evvel 899 (M. 19 Şubat 1494) tarihli bir belgede Ulucami mütevellisine para gönderildiği belirtilmekte ancak tamiratla ilgili bir açıklama bulunmamaktadır.¹ (B.K. S. A-11 s. 258.) Bu belgeden yaklaşık on sene sonra 28 Cemaziyel-âhir 959 (M. 18 Aralık 1503) tarihinde yapılan bir keşifte, çarşı tarafında iki, avlu tarafında üç pencerenin demir çerçevelerinin onarılması için maliyet çıkartılmış ve para gönderilmiştir (B.K.S. A-19 s. 15) (Yavaş, 2009).

Caminin kurşun onarımıyla ilgili ulaşılabilen, 13 Cemaziyel-evvel 975 (M. 15 Aralık 1567) tarihli belgede, Ulucami'nin mütevellisi Hacı Sinan bin Muslî, caminin çatısının ve kubbe kurşunlarının, pencerelerinin, hamam, dükkânlar ve su yolunun tamir edilmesi gerektiğini ve keşif bedelini bildirmiştir (B.K.S. A-94 s. 36.) (Yavaş, 2009).

29 Cemaziyel-evvel 1081 (M. 14 Ekim 1670) tarihinde yıldırım nedeniyle hasar gören minarenin ahşap külâhının, kurşun kaplamasının ve bakır aleminin yenilenmesi için 31 960 akçe sarf olunduğu görülmektedir (B.K.S. B-90 s.13). Bu belgeden bu tarihte minarenin üzerinde kurşun kaplı ahşap külâh olduğu anlaşılmaktadır.

---

¹ “Bundan akdem câmi-i kebîr meremmeti için atebe-i ulyâdan gönderilen akçeden sultan imareti mütevellîsi Bâli Çelebi'ye ve kâtib Satrî'ye ber-vech-i karz on bin akçe virilüb sonra hüküm vârid olub ol akçe mütevellî ve kâtibden alınub câmi mütevellîsine teslim idesin deyû buyurulmuş idi ber-müceb-i emri-âli alınub câmi mütevellîsine teslim olundu” B.K. S. A-11 s. 258.

22 Cemaziyel-âhir 1145 (M. 10 Aralık 1732) tarihli belgede caminin minare külâhı, su yolları, kubbe pencereleri ve caminin bitişiğindeki iki büyük sofanın çatısı ve nakışlı tavanlarının tamir edildiği ifade edilmektedir. 20 Rebîyül-evvel 1150 (M. 18 Temmuz 1737)'de doğu, batı ve kuzey kapılarının ve sofalarının saçakları, batı minaresinin mermer korkuluğu, medhal ve mihrab kubbelerinin kurşunlarıyla birlikte içerideki şadırvan kubbesinin kafes eteklerinin tamiri için 137 800 akçe harcadığı görülmektedir (Yavaş, 2009). 1732 ve 1737 tarihli belgelerden edinilen bilgiler doğrultusunda, bu dönemde kapıların üzerinde ahşap saçaklarının var olduğu anlaşılmaktadır. 28 Mart 1740 tarihinde Ulucami'nin batısındaki büyük kapının saçağı ve tavanı, doğudaki küçük kapı yani hünkâr mahfilinin kapısının tamirinin yapıldığı ifade edilmiştir (Ayverdi, 1989). Bu bilgiden de hünkâr kapısının bu dönemde var olduğu anlaşılmaktadır.

Ulucami geçmişiyile ilgili önemli bir olay da H.1216 (M.1801) tarihinde Hisar bölgesinde başlayan ve tüm şehre yayılan yangın olmuştur. Şehrin kadısı, bu yangında Ulucami'nin de hasar gördüğünü belirtmiş fakat açıklama yapmamıştır. Kadıya ait H.1230 (M.1814) tarihli bir kayıta yangın sonrası şehrin hayırseverleri ve Bursa Ayanı Hasip Efendi'nin desteği ile caminin birçok bölümünün onarıldığı, Bursa Valisi Nurullah Paşa'nın talimatıyla yangın nedeniyle hasar görmüş olan cephelerin sıvandığı belirtilmiştir (Çetintaş, 1952) (Çizelge 3-1). Cami'nin cephelerinin 1814 yılında sıva ile kaplandığı anlaşılmaktadır.

Çizelge 3-1. 1855 depremi öncesi Ulucami'de gerçekleşen bazı onarımlar

ULUCAMİ ONARIMLARI 1855 DEPREMİ ÖNCESİ					
zaman	bilgi kaynağı	belge niteliği	idare	kontrol mimarı	yapılan uygulama
1503	Devlet arşivi	belge	Vakıf	-	pencere demirlerinin değişimi
1567	Devlet arşivi	belge	Vakıf	-	kubbelerde kurşun değişimi
1670	Devlet arşivi	belge	Vakıf	-	minare külâhının yenilenmesi
1732	Devlet arşivi	belge	Vakıf	-	külâh, pencere, sofa saçağı onarılması
1737	Devlet arşivi	belge	Vakıf	-	kapı saçaklarının ve kubbe kurşunlarının onarımı
1740	Ayverdi, 1989	kitap	Vakıf	-	kapı saçaklarının onarımı
1814	Çetintaş, 1952	kitap	Vakıf (Bursa Valisinin talimatı ile)	-	1801 yangını sonrası cephelerin sıvanması

3.1.1.1.1855 depremi sonrası onarımlar

1855 depremi sonrasında Bursa'daki pek çok anıtsal yapı gibi Ulucami de büyük hasar görmüştür. Fotoğraf ve belgelerden, Ulucami'nin minarelerinin şerefeden itibaren yıkıldığı, bazı kubbelerinin yarıldığı, bazılarının sıvalarının döküldüğü, duvarlarında ve payelerindeki yazıların ve nakışların döküldüğü anlaşılmaktadır (Şekil 3-8). Kaynaklarda, Cami'nin kubbelerinin deprem sonrası durumu konusunda farklı görüşler vardır. Sedat Çetintaş, Albert Gabriel ve Kazım Baykal, mihrap önündeki ve doğu minaresine bitişik olan kubbeler dışındaki tüm kubbelerin yıkılmış olduğunu belirtmişlerdir (Baykal, 1989; Çetintaş, 1952; Gabriel, 1958). Ayverdi ise kubbelerin sadece zarar görmüş olduklarını, yıkılmadan tamir edildiklerini ifade etmiştir (Ayverdi, 1966). Deprem sonrası tespitleri içeren belgelerde dikkat çeken önemli bir konu da hasar gören minarenin yıkılıp yeniden yapılacak olan bölümünün aynı şekilde inşa edilebilmesi için yıkılmadan önce resminin yapılması yani rölövesinin çıkartılmasıdır.¹

Ulaşılan belgelere göre, depremden hemen sonra şehirde zarar gören yapıların onarımlarıyla ilgili yazışmalar başlamış ve bunların içinde ilk önce Ulucami'nin tamir edilmesi kararlaştırılmıştır.² 1858 (H. 1274) senesine kadar inşaat hızla ilerleyerek

¹ Deprem sonrasında yapılan bir muayenede. "Cami-i kebîrin beş aded kubbelerin taşları tecdîdi lâzım geleceği ve sâirleri tamir kabul ideceği ve iç minaresinin şerîfesi yıkılıub bir mikdar şakk var ise de tamir kabul ideceği ve dış minaresinin şerîfesi yıkılmış ise de mahal-i sâiresinin bir sakatlığı olmadığı cevânib-i erbaası dıvarlarında dahî bir sakatlık olmadığı..." B.O.A. E V. 15785. Ancak bir başka vesikada bu minarenin tehlike arzettiği ve yıkılması gerektiği belirtilmektedir: "...Hüdavendigâr Vâlisine ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne: Erkân-ı harbiye mirlivâlarından izzetlü Ferhâd Paşa'nın ihtârı vechile Brusa'da câmi-i kebîrin diğêr minâresi hedmolunmak lâzım geldiği halde başkaca keşf olunmak iktizâ ideceğine..."

"...hedmi lâzım gelen minâre mesârif-i inşâyesinin bi'l-keşf defterinin bu cânibe irsâl ve câmi-i şerîf-i mezkûr ebniyesi evâil-i saltanat-ı seniyyede ebniye hakkında ittihâz olınan kıyâsât-ı hendesiye üzerine yapılmış olduğundan inşâ olunacak minâresinin dahî hey'et-i asliyesinden çıkarılmaması icâb ideceğinden hedm olunmazdan evvel minâre-i mezkûrenin resmi yapılarak ba'de âna tatbîkan aynıyle inşâsı husûslarının dahî savb-ı devletlerine bildirilmesi ..." B.O.A. A. MKT. MVL. 96 37

² "Ticaret Nezâretine: Brusa'da vukubulan hareket-i arzdan harâb ve münhedim olan âsâr ve ebniyeden en evvel câmi-i kebîrin mühendisler ma'rifetiyle ta'mîrine mübâşeretle keşf defterinin irsâline ve hisar dıvarının dahî def-i mazarrâtına ikdâm ve müsâraat olunması husûsuna dâir gönderilen tahrîrâta cevâben devletlü Nâmık Paşa hazretlerinin vârid olan tahrîrâtı üzerine maliye ve evkâf-ı hümâyûn nâzırları devletlü paşalar hazerâtıyla muhâbereyi şâmil olan iki kıt'a tezkire Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-i'tâ bunun evrâk-ı sâiresi cânib-i ticâretde bulunduktan birleşdirilüb icâbının sür'at-i tesviye ve icrâsı hususunun savb-ı vâlâlarına bildirilmesi tezekkür olunarak evrâk-ı merkûme leffen gönderilmiş olmağla icâbının icrâ ve ifâdesi mütereffik-i himem-i behiyyeleridir ..." A. MKT. NZD. 161.10

Ulucami'nin bütün kubbeleri onarılmış ve kalem işleri de yenilenmiş, 1859' da yapılan onarımların kontrolünü ve gereken ek keşifleri yapmak üzere mühendisler görevlendirilmiştir (Yavaş, 2009).

Şekil 3-8. Ulucami'nin 1855 depremi sonrası yıkılmış olan minarelerin görünümü (1962 yılı) (Özendes, 1999)

1864 tarihli gazetede Ulucami ile ilgili; *“Hususiyle Ulucami, şehrin ziynetçe şerefi mesabesinde iken tamiri nakıs kalmış idi. Şimdi kaffe-i levazimatı ibka olunarak, üzeri dahi cam ile tezyin olunmuştur ve avlusu zayi olmuş iken meydana çıkarılıp minaresinin dahi inşasına mübaşeret kılınmıştır”* şeklinde bir ifade bulunmaktadır (Tasvir-i Efkar, 26 zilhicce 1864) (Aoki, 2002). Bu haberden, şadırvanın üzerinde bulunan kubbenin bu dönemde yani Léon Parvillée 'nin çalıştığı süreçte cam ile kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Depremin yanı sıra meydana gelen yangınlar da yapıda hasara neden olmuştur. 1889 yılındaki Kapalıçarşı yangını sırasında Ulucami minarelerindeki ahşap külahların

yanması üzerine, külahlar kâgir olarak yeniden inŒa edilmiŒtir (Œekil 3-9, Œekil 3-10) (Baykal, 1989).

Œekil 3-9. Ulu cami'nin ahŒap külahlarının ve batı kapısına eklenen ahŒap saçağın görünümü, (Sbah & Joaillier 1884-1889) (<https://rosettaapp.getty.edu/>)

Œekil 3-10. 1889 KapalıçarŒı yangını sonrası kâgir olarak yenilenen minare külahları (Sbah & Joaillier) (<https://rosettaapp.getty.edu/>)

Çizelge 3-2. 1855 depremi sonrası Ulucami'de gerçekleşen önemli onarımlar

ULUCAMI ONARIMLARI - 1855 DEPREMİ SONRASI					
zaman	bilgi kaynağı	belge niteliği	idare	kontrol mimarı	yapılan uygulama
1858	Devlet arşivi	belge	Vakıf	-	kubbe ve minare onarımı
1864	Aoki, 2002	gazete	Vakıf	-	şadırvan üzerindeki kubbenin cam kapatılması
1889	Baykal, 1989	kitap	Vakıf	-	minare külâhının kargir olarak yenilenmesi

3.1.1.2. 1930-1965 dönemi onarımları

1930'lu yıllara gelindiğinde ülke genelinde anıtsal yapıların durumu ile ilgili başlatılan tespit ve onarım çalışmalarında Bursa da yer almıştır. Bu bölümde, ulaşılan belgeler ışığında, incelenen dönem içerisinde Ulucami'de yapılan tespit çalışmaları ve sonrasında alınan kararlar kronolojik olarak anlatılmış, yapılan onarımlar, yüklenicilerin etkileri, kontrol mimarlarının yorumları ve süreç içerisinde görülen koruma yaklaşımı değerlendirilmiştir.

Yapılan arşiv araştırmaları sonucunda Ulucami'nin cephelerinde, 1950 – 1965 yılları arasında kapsamlı bir onarım yapıldığı tespit edilmiştir. Koruma uygulamaları, sıva raspası ve belgeleme çalışmalarıyla başlamış, müdahale yöntemlerinin tartışılması, yüklenicilerin değişmesi gibi etkenlerle 1965 yılında tamamlanabilmiştir. Yapılan çalışmaların, yüklenicinin dönemine göre sıva raspası, söküm ve yapım aşamalarından oluştuğu görülmektedir (Çizelge 3-3). Bu nedenle tespit edilen uygulamalar, yapılan imalat ve müteahhitin dönemine göre gruplandırılarak ele alınmıştır. Buna göre öncelikle tespit ve belgeleme çalışmalarını içeren 1950-1955 yılları anlatılmış, sonrasında müteahhitler; Arkeolog Y. Mimar Lemi Merey, alçı ustası İsmail Sönmez ve Müteahhit Cemal Özdemir dönemlerinde alınan kararlar ve yapılan uygulamalar alt başlıklar halinde incelenmiştir.

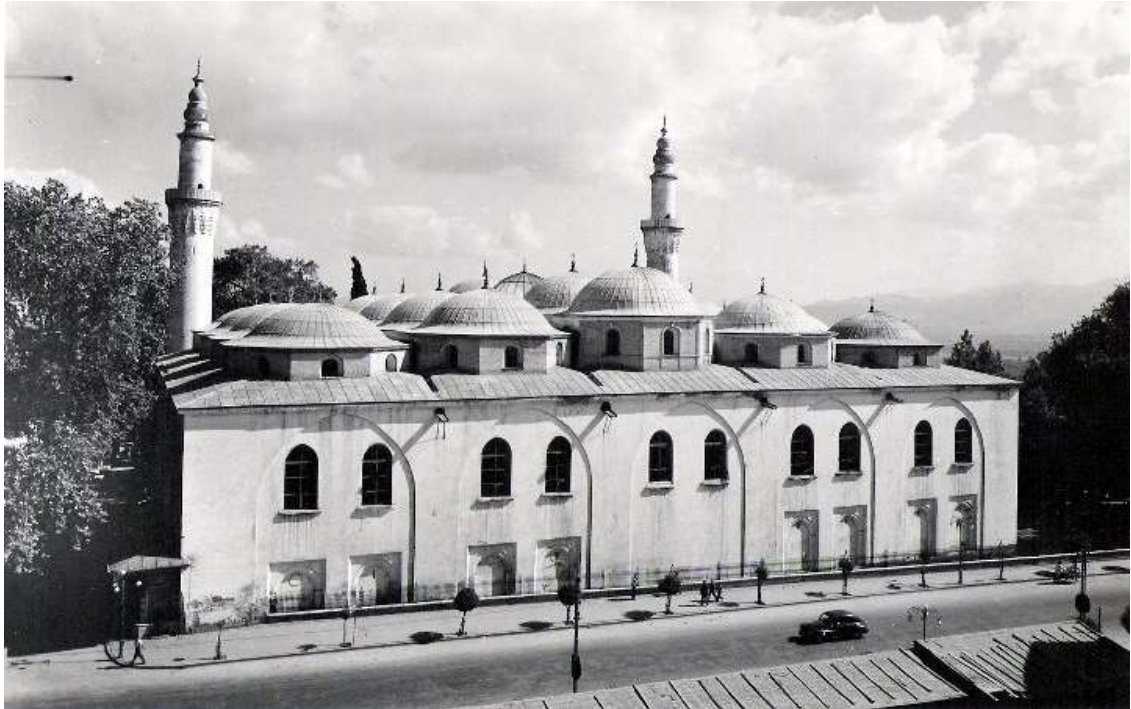
Daha önce belirtildiği üzere, Cumhuriyet'in ilanından sonra ülke genelinde tarihi yapıların durum analizleri için çalışmalar başlatılmıştır. Bu kapsamda, Arkitekt dergisinde, 1933 yılında, Mimar Sedat İbrahim Bey'in, Maarif Vekaleti tarafından Ulucami ve eski medreselerin rölövelerini ve tamirlerini yapmak üzere görevlendirildiği

bildirilmektedir (Tayinler, 1933). Yapılan araştırmalarda bu çalışmanın sonucuyla ilgili çizim ya da belgelere ne yazık ki ulaşılamamıştır.

Çizelge 3-3. 1930-1965 dönemi Ulucami onarım süreci

1930-1965 DÖNEMİ ULUCAMİ ONARIM SRECI				
1930-1950	1950-1955	1955-1956 Müteahhit Lemi Mery Dönemi	1956-1960 Müteahhit İsmail Sönmez Dönemi	1961-1965 Müteahhit Cemal zdemir Dönemi
belgeleme çalışmaları	sundurmaların sökümü, belgeleme ve onarım yöntemlerinin tartişılması	sıva raspası ve rölöve çalışmaları	sıva raspası ve kuzey kapısı söküm çalışmaları	kapı montajı, minare onarımı

1933 yılında yapılan sondaj çalışmasında, sıva kaplı olan cephelerin özgününde kesme taş oldukları saptanmıştır. 1948 yılında Vakıflar İdaresi tarafından doğu cephesi minare tarafındaki yüzeyde şerit şeklinde raspa yapılarak duvar dokusu ağa çıkartılmıştır (etintaş, 1952). Sedat etintaş'ın hazırlamış olduğu 1949 tarihli rlvelerinde ve döneme ait fotoğraflarda, Ulucami'nin tüm cephelerinin sıvalı olduğu, st sıra pencerelerde ahşap doğrama bulunduğu, hünkâr kapısının yanında bulunan pencere haricindeki alt sıra pencerelerde ise kemerli ahşap doğramaların olduğu görülmektedir (şekil 3-11, şekil 3-12).

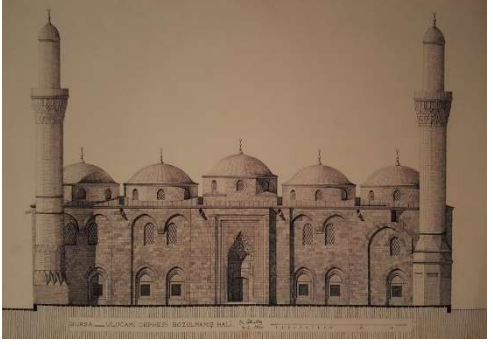
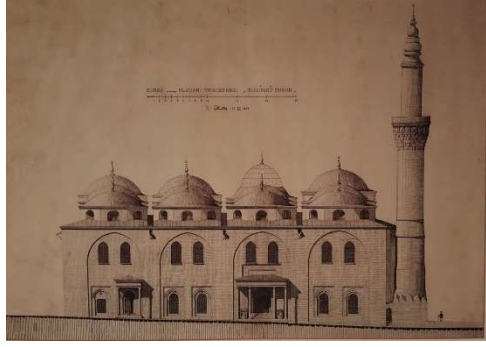
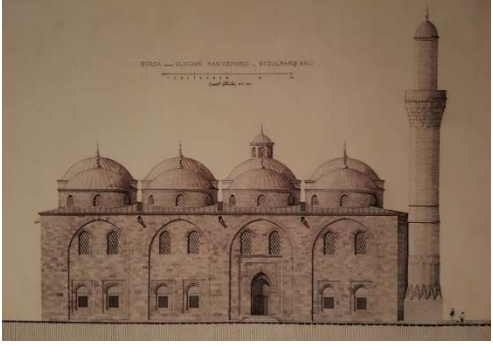
şekil 3-11. Ulucami'nin sıvalı olan güney cephesi (1940-1950) (BKVKBK, 2016)

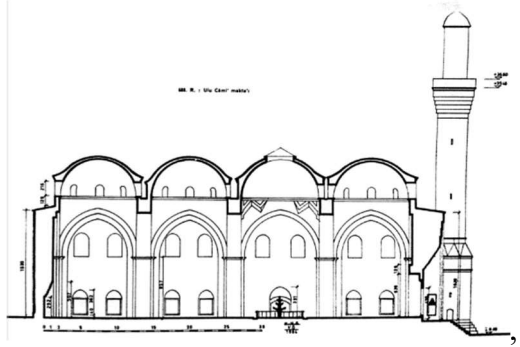
Şekil 3-12. Ulucami'nin sıvalı güney cephesi (VGM arşivi) (1940'lı yıllar)

Döneme ait fotoğraflarda, sonradan açılmış olan hünkâr kapısıyla birlikte dört kapısının da üzerinde ahşap saçakların bulunduğu görülmektedir. Sedat Çetintaş da rölöve çizimlerinde saçakları mevcut durumuyla işlemiş, restitüsyon çiziminde ise kaldırmıştır (Şekil 3-13). Saçakların formlarında görülen farklılık yapıya değişik dönemlerde eklenmiş olduklarını veya yapılan onarımlar sırasında değiştirildiklerini göstermektedir. Kuzey kapısında gösterişli, profilli büyük bir saçak görülürken, doğu cephesindeki her iki kapıda da ahşap dikmelerin taşıdığı, altı çatalı ahşap kaplanmış düz saçak görülmektedir (Şekil 3-15, Şekil 3-16, Şekil 3-17, Şekil 3-18). Batı kapısında ise daha sade iki ahşap dikme ile üzerinde tek yöne eğimli bir saçak bulunmaktadır (Şekil 3-19, Şekil 3-20).

Sedat Çetintaş'ın çizimlerinde miğfer formlu minare külahları dikkat çekmektedir ancak Çetintaş, külahın formunun kaynağıyla ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır.

SEDAT ÇETİNTAŞ'IN ULUCAMİ CEPHE ÇİZİMLERİ		
	RÖLÖVE	RESTİTÜSYON
KUZEY CEPHESİ		
DOĞU CEPHESİ		

Şekil 3-13. Sedat Çetintaş'ın 1949 tarihli Ulucami cephe çizimleri

ULUCAMİ RESTİTÜSYON KESİT ÇİZİMLERİ	
SEDAT ÇETİNTAŞ	EKREM HAKKI AYVERDİ
	

Şekil 3-14. Sedat Çetintaş ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Ulucami kesit çizimi

Şekil 3-15. 1940'lı yıllarda Ulucami kuzey kapısı saçak görünümü (<http://saltresearch.org/>)

Şekil 3-16. 1940'lı yıllarda Ulucami doğu kapısı ve Hünkar kapısı ahşap saçakların görünümü (<http://saltresearch.org/>)

Şekil 3-17. Ulucami Doğu cephesi Hünkar kapısı ahşap saçak görünümü, 1940'lı yıllar (VGM arşivi)

Şekil 3-18. Ulucami Doğu kapısı ahşap saçak görünümü, 1940'lı yıllar (VGM arşivi)

Şekil 3-19. Ulucami batı kapısı saçak görünümü, 1940'lı yıllar (<http://saltresearch.org/>) [Tasuh5824002]

Şekil 3-20. Ulucami batı kapısı saçak görünümü, 1940'lı yıllar (<http://saltresearch.org/>) [Tasuh5824002]

- 1950-1955 yılları arası tespit ve belgeleme çalışmaları

Yapılan araştırmalarda, Ulucami onarım çalışmalarına 1950 yılında, kapıların hasar görmüş olan sundurmalarının sökülmesiyle başlandığı tespit edilmiştir. Sökümün ardından belgeleme ve tespit çalışmaları yapılmış, müdahale yöntemleri tartışılarak onarıma yönelik kararlar alınmıştır. Bu bölümde, ulaşılan belgeler doğrultusunda, 1950 yılı ile onarıma başlanan ve 1955 yılına kadar geçen sürede yapılan tespitler, alınan kararlar incelenmiştir.

Ulucami giriş kapıları üzerine eklenmiş olan ahşap sundurmalar, yıkılma tehlikesi göstermesi nedeniyle, 1950 yılında Millî Eğitim Bakanlığı mimarları denetiminde kaldırılmıştır (BKVKBK arşivi). Sökülen sundurmaların altından, yangından zarar görmesi nedeniyle sıvanmış olan duvarın harap durumdaki taşları açığa çıkmıştır (Şekil 3-21, Şekil 3-22, Şekil 3-23, Şekil 3-24). Durumla ilgili bakanlık mimarlarınca 1952 yılı nisan ayında rapor hazırlanmış ve bu rapor GEEAYK'ye iletilmiştir. Dönemin Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı, Millî Eğitim Bakanlığı'na sunmuş olduğu raporda, kuzey kapısıyla ilgili; çok müzeyyen inşa edilmiş olan bu kapının eski ihtişamıyla ihya edilmesinin oldukça masraflı olacağını ve bu durumun kısıtlı imkanlarına rağmen mümkün olan en fazla sayıda eseri kurtarmak gayretinde olan Vakıflar bütçesini sarsacağını ifade etmiştir. Konuyla ilgili kaynaklarda, idarenin, söz konusu kapının tezyinatsız bölümlerinin tamiri için 1952 bütçesinden 30.000 liralık ödenek ayırdığı ve tezyinat işinin ise imkân buldukça yapılabileceği belirtilmiştir (Çapçı, 1952) (EK 4). Söz konusu rapor, Millî Eğitim Bakanlığı'nca GEEAYK'ye gönderilerek, durumun değerlendirilmesi talep edilmiştir.

Bunun üzerine, Kurul üyeleri olan, Y. Mimar Faruk Çeçen, Y. Mimar Fatin Uluengin ve Y. Mimar Bedri Kökten yapıyı yerine incelemiş ve 08.07.1952 tarihli raporu hazırlamışlardır. Raporda öncelikle Ulucami'nin mimari özellikleri açıklanmış, kuzey kapısı, 'Selçuk karakterini muhafaza eden esas cümle kapısı abidevi bir iştir' şeklinde tarif edilmiştir. 1950 yılı çalışmalarında muhdes sundurmanın kaldırılıp, kalınlığı 15 cm'ye ulaşan sıvalarının raspa edildiği ve altından 8-15 cm derinliğinde kireçleşmiş tezyini mermerlerin çıktığı ifade edilmiştir. Sağlam durumda kalan taşlardan restitüsyon

için yararlanılacağı fakat bozulmuş olan taşlara acil müdahale edilmesinin gerektiği belirtilmiştir.

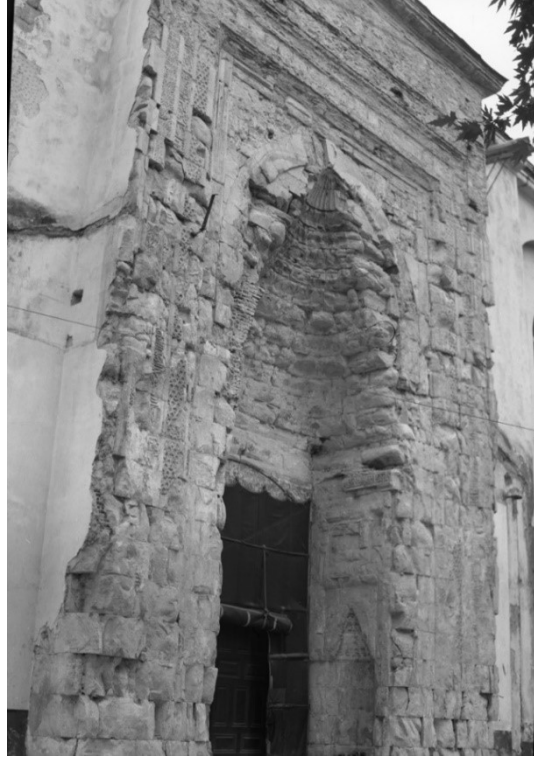
Raporda;

1. *Havai tesirlerden tecrit edici kimyevi bir maddenin mevcudiyeti halinde, satırlara püskürtülerek bugünkü durumu ile muhafazası,*
2. *Hiç tahrip olmamış ve az tahrip olmuş taşlar muhafaza edilerek diğer kısımlar çürütülmek suretiyle mermer kaplama yapılarak onarımı,*
3. *Taşların, numaralanarak ve hassas rölövelerinden sonra itina ile sökülerek tekrar yeni mermer ile eski şeklinde ihya ve inşa edilmesi,*
4. *Onarımda taş kaplama şeklinde veya masif yapıldığı takdirde kapının tamamının bütün desen ve yazılarıyla tamamlanması,*
5. *Yalnız bugünkü sağlam desen ve yazılar muhafaza edilerek diğer kısımların sadece profil ve satıh olarak bırakılması, yazı ve desen işlenmemesi,*
6. *Diğer onarım hususları hakkında fikir ve mütalaalarınız şeklinde, olduğu gibi koruma, çürütme, yeniden yapım gibi farklı onarım önerileri sıralanarak GEEAYK görüşüne sunulmuştur (Çeçen, Uluengin, Kökten. 1952).*

Söz konusu rapor, Celal Esad Arseven'in başkanı bulunduğu, GEEAYK tarafından 11.07.1952 tarihinde yerinde incelenmiş, bu incelemeyi takiben 15.07.1952 tarihli karar düzenlenmiştir. Bu kararda, Ulucami'nin cephelerinin halen sıvalı olduğu, sıva altındaki tüm cephe taşlarının, giriş kapısında olduğu gibi yangın nedeniyle hasarlı olabileceği, tüm sıvanın kaldırılması durumunda hasarlı mermerlerin havayla teması sonucu daha çok zarar görebileceği, bu nedenle bu bölümlerde aşama aşama çalışılması gerektiği belirtilmiştir. Onarım sırasında, kapıyı dış etkenlerden korumak için iskele kurularak üzerinin kapatılması, mevcut durumun rölöve ve fotoğraflarla detaylı olarak belgelendirilerek kurula gönderilmesi, tezyini kısımların tehlikeli olan bölümlerinin takviye edilmesi fakat tamamlanmaması, tezyinatsız olan bölümlerin ise tehlikeli olanlarının mevcut profillere uygun olarak değiştirilmesi, değişecek taşların derinliğinin kaplama olarak değil, yapı sistemine uygun derinlikte düşünülmesi kararlaştırılmıştır.

Şekil 3-21. Sıva sökümü sonrası Ulucami'nin kuzey kapısı görünümü (<https://www.pop.culture.gouv.fr/>)

Şekil 3-22. Sıva sökümü sonrası Ulucami'nin kuzey kapısı görünümü (1955) (VGM arşivi)

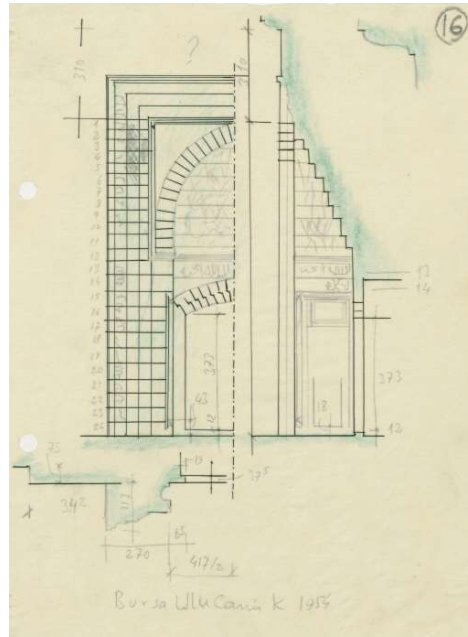

Şekil 3-23. Saçağın sökümü sonrası Ulucami'nin batı kapısı görünümü (<https://www.pop.culture.gouv.fr/>)

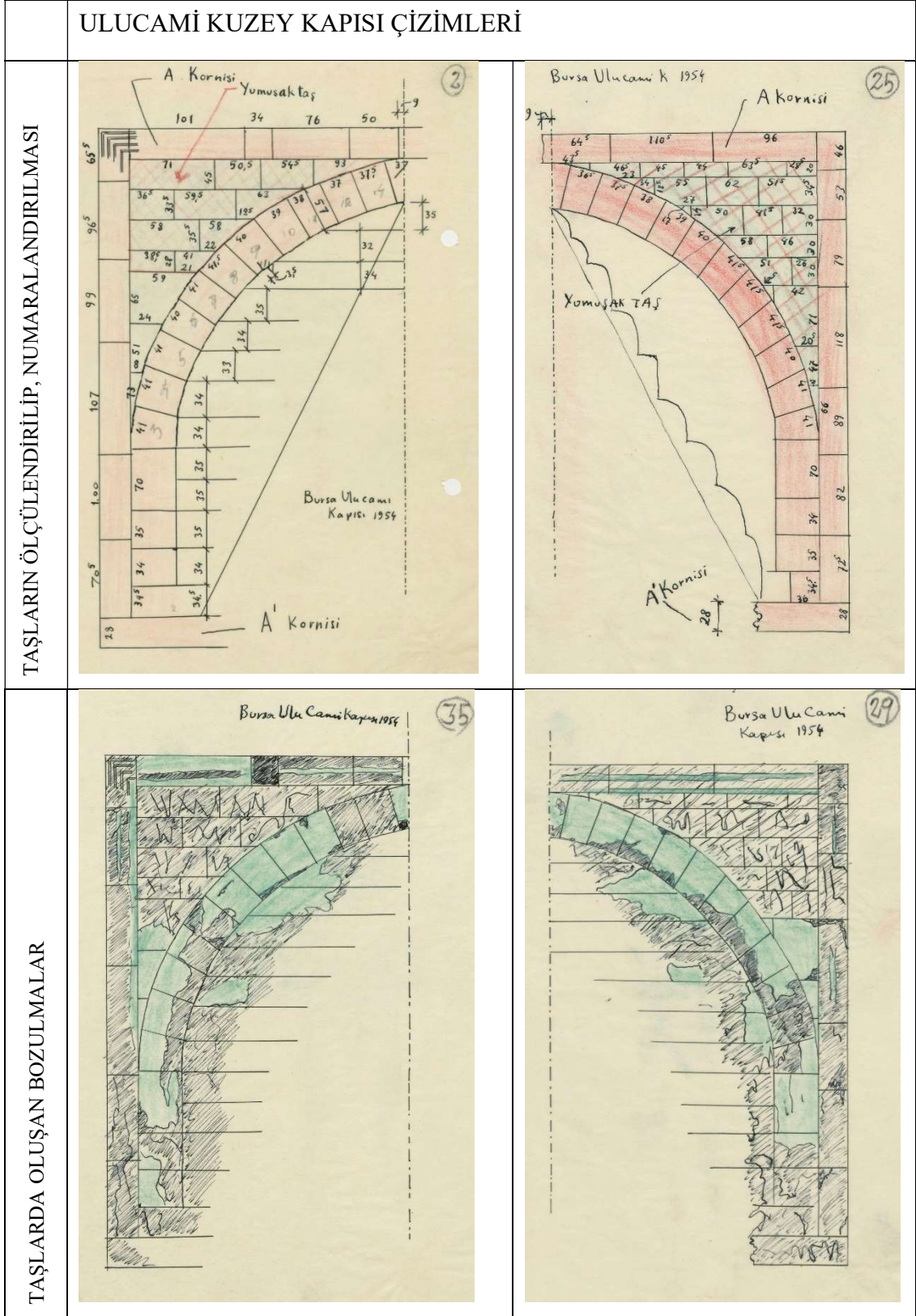

Şekil 3-24. Saçağın sökülmesi sonrası Ulucami'nin Hünkar kapısı ve doğu kapısı görünümü (1950'li yıllar) (VGM arşivi)

Yapılan araştırmalarda, Ali Saim Ülgen arşivinde, üzerinde imza bulunmayan, 1954 tarihli çizimlere ulaşılmıştır. Bu çizimlerde kuzey kapısı taşlarının numaralandırılarak ölçülerinin yazıldığı ve ayrı bir çizimde de bozulmaların işlendiği görülmektedir (Şekil 3-25, Şekil 3-26) (EK 5).

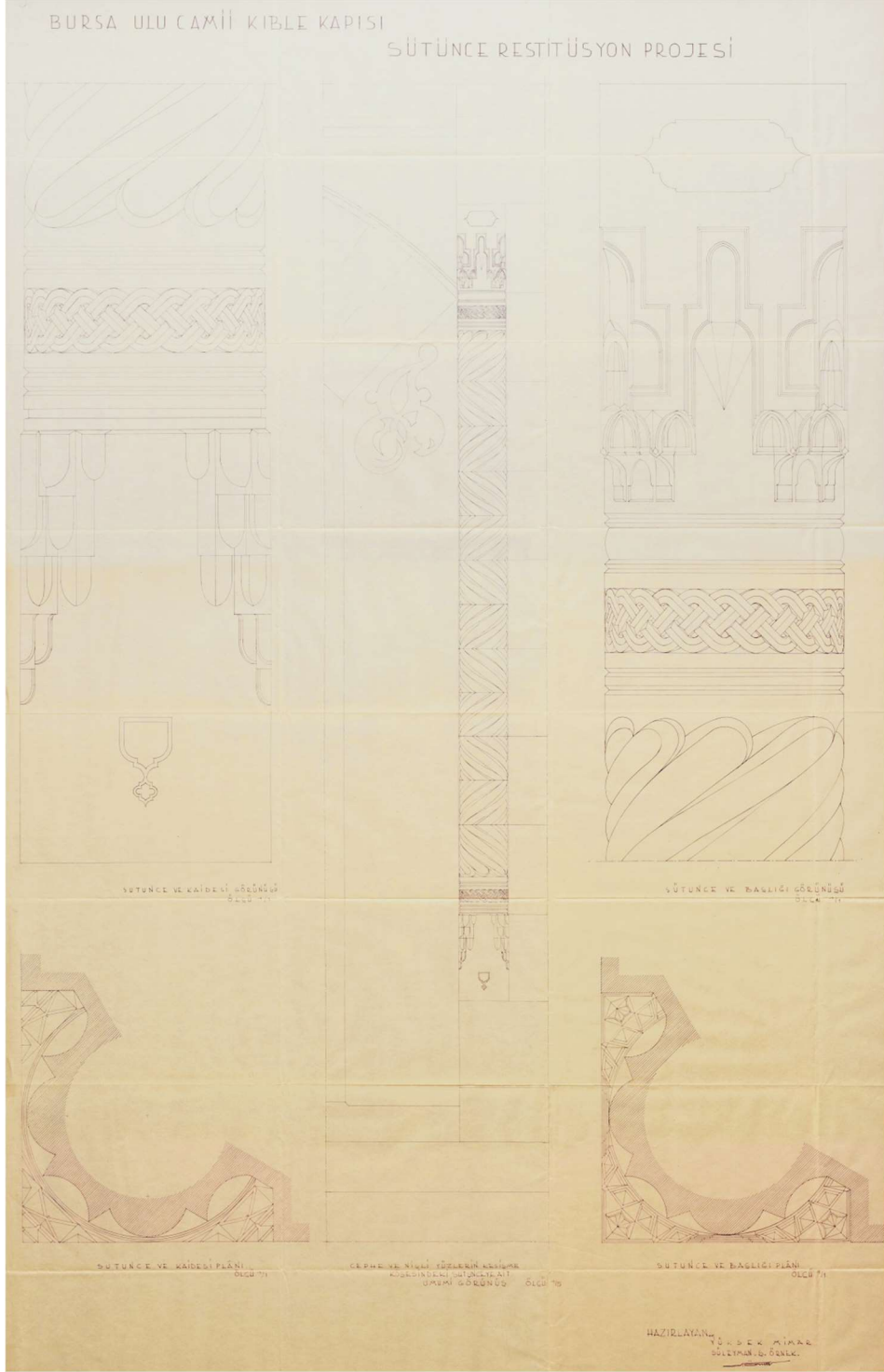

Şekil 3-25. 1954 tarihli Ulucami kuzey kapısı çizimi [tasudoc0562014] (<http://saltresearch.org/>)

Şekil 3-26. Ulucami kuzey kapısı çizimleri (1954) (<http://saltresearch.org/>)

Ali Saim Ülgen arşivinde, bir de Mimar Süleyman Örnek imzalı kuzey kapısı sütunu restitüsyon çizimi bulunmaktadır ancak çizim ve mimarı konusunda başka bir bilgiye ulaşılmamıştır (Şekil 3-26).

Şekil 3-27. Y. Mimar Süleyman Örnek'in hazırladığı Ulucami kuzey kapısı sütun detayı [tasudoc0562044] (<http://saltresearch.org/>)

- 1955 – 1956 yılları arası Müteahhit Arkeolog Y. Mimar Lemi Merey döneminde gerçekleşen onarımlar

Sundurmaların söküldüğü 1950 yılından itibaren yapılan tartışmalar ve alınan kararlar sonucunda ancak 1955 yılında caminin kuzey kapısında çalışmalar başlatılabildi. 1955 yılının başında Ulucami taç kapısının rölöve ve restorasyon projesi ile onarım keşfini hazırlamak üzere görevlendirilmiş olan Hüsrev Tayla yazmış olduğu ‘Bursa Ulucami Taç Kapı Restorasyonu’ başlıklı makalesinde yapılan çalışmaları şöyle açıklamıştır:

“Kapının önüne özel olarak projelendirerek bir iskele kurduk. Bu iskelenin içinde rölöve çizimlerimizi de yapabilmemiz için bir oda bulunuyordu (Şekil 3-28).

Y. Mimar İzzet Bolat ile üç ay bu iskele üstünde çalışarak rölöve ölçü ve araştırmalarını yaptık. İ. Bolat kapının genel rölövesi ile bütün taş ölçülerini alıyordu, ben bir kısmı bozulmuş bulunan, yazı ve süsleme elemanları ile hemen tamamen yok olmuş olan stalaktitlerin 1/1 kopyalarını, ölçülerini alıyor ve orijinal durumlarını arıyordum. Yangın izleri gayet açık bir şekilde görünüyordu. Stalaktitler adeta dere taşı gibi yuvarlak, yumru halindeki taşlara dönüşmüştü.

Bu stalaktitlerin bilmecesini, yalnız görerek ve ölçerek değil, kitabe okuyan eski yazı uzmanlarının da yaptığı gibi elle yoklayarak arayarak çözmeye çalıştım. Ayrıca iskele ile kapı arasına kurduğum satrançvari ip ağı yardımı ile çektiğim fotoğrafları mozaik şeklinde birleştirerek harabiyet durumunu tespit ettim (Şekil 3-29).

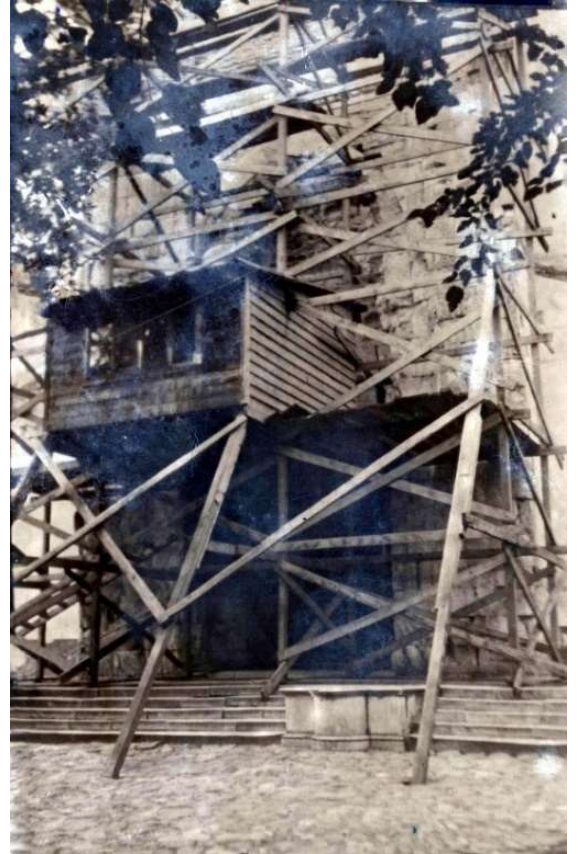
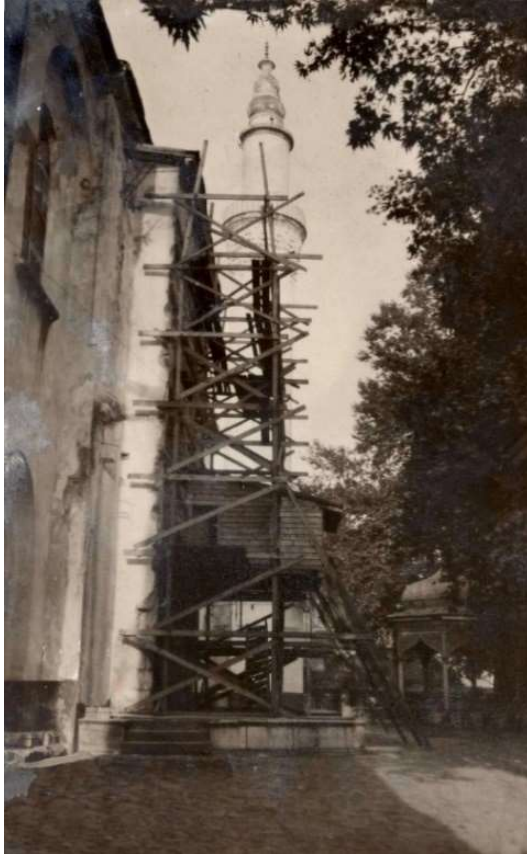
Sonunda hemen hemen bütün bilinmeyenler öğrenilmiş, plan, kesit ve görünüş olarak 1/20 ölçekte çizilmiştir. Bu rölöve ve restorasyon projesine, mevcut bütün yazı ve süslemelerin kopyaları alınıp 1/5 ölçekte küçültülerek eklenmişti.

Ancak kapının stalaktitlerini çevreleyen büyük sivri kemerden üst tarafı -belki de ahşap saçağı yapabilmek için sökülmüştü- eksik bulunuyordu. Bu sebeple de kapının üst

bölümünün nasıl tamamlanması gerektiğini ancak restorasyon esnasında yapılacak sökme ve araştırmalar sayesinde öğrenebileceğimiz kanaatinde idim.” (Tayla, 1985).

Arşivde ulaşılan fotoğraflarda, Hüsrev Tayla'nın da belirttiği gibi taşların formlarını kaybettiği görülebilmektedir. Hüsrev Tayla, hazırlamış olduğu bütün çizimleri ve 25.04.1955 tarihli raporunu, bağlı bulunduğu İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'ne sunduğunu ifade etmiştir. Raporunda, Ulucami cümle kapısının onarımı için gerekli etütleri yaparak restitüsyon projesini hazırladığını fakat yangın ve sıvanın verdiği zararlar sonucu oluşan deformasyon nedeniyle kesin kanaate varamadığı noktalarda, uygulama sırasında yerinden alınacak alçı kalıplarla imalat yapılması gerektiğini belirtmiştir (Tayla, 1955). Yapılan araştırmalarda Tayla'nın sözünü ettiği restitüsyon çizimlerine ulaşılmamıştır.

şekil 3-28. Ulucami kuzey kapısı önünde kurulmuş olan iskele ve Hüsrev Tayla'nın raporunda sözünü ettiği çalışma odası (1955) (BEESK arşivi)

Şekil 3-29. Hüsrev Tayla'nın çekip birleştirmiş olduğu kuzey kapısı fotoğrafları (1955) (H. Tayla arşivi. <https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/>)

Hüsrev Tayla'nın raporunun değerlendirildiği toplantı sonucu alınan, 28.05.1955 tarihli GEEAYK kararında, kapı için, 1/5 ölçekli rölövelerin hazırlanarak, çürütülecek olan taşlar numaralandırılıp, fotoğraflandıktan sonra ahşap takozlar kullanılarak söküm yapılmasına, korunması mümkün olmayan taşların yenilenmesine ve kurşunla derzlenmesine, sağlam durumdaki yazıların ise yerinde korunmasına, kullanılacak yeni taşın özgün taşın otantik rengi ve yapısına yakın olmasına karar verilmiştir. Hüsrev Tayla

kontrol mimarı olarak söz konusu kararla ilgili iki maddeyi eleştirmiştir; birincisi, kapının tamamının 1/5 ölçekli çiziminin çok büyük olacağı ve incelenemeyeceği ve onun yerine hazırlanmış olduğu 1/5 ölçekli detay paftalarının yeterli olacağıdır. Uygun bulmadığı ikinci konu ise genel restorasyon prensipleri açısından oldukça doğru olduğunu düşündüğü fakat bu kapı için yanlış bir işlem olarak değerlendirdiği, bozulmuş taşların çürütülmesi, sağlam olanların ise yerinde korunması maddesidir. Hüsrev Tayla üç ay çalışmış olduğu kapıyla ilgili düşüncesini şöyle açıklamıştır: “*Bu inceleme sonunda bütün taşların -belki birkaç tanesi kurtarılabilirdi- yangın tesiriyle tamamen çürümüş olduğu, sağlam gibi görünenlerin dahi kılcal çatlaklar içinde olduğu ve ufak bir müdahale ile dağılabileceği kanaatine varmışım. Bu sebeple, kapının, numaralandırılarak itina ile sökülmesi, kurtarılacak az sayıdaki taşın dışındakilerin yeniden yapılarak yine numaralarına göre monte edilmesinin doğru olduğuna inanıyorum.*” (Tayla, 1985) (Şekil 3-30)

Şekil 3-30. Ulucami'nin kuzey kapısının sökülme öncesi numaralandırılan taşların görünümü (1955) (VGM arşivi)

Uygulamayla ilgili, 12 Ekim 1955 günü yapılan ihale, 154 810,89 TL keşif, 145 057,81TL ihale bedeli ile sonuçlanmıştır. 12 Şubat 1956 tarihinde tamamlanması öngörülen işin müteahhidi Arkeolog Y. Mimar Lemi Meray, ustabaşı ise Fethi Usta olmuştur (Tayla, 1985).

Restorasyon ihalesi sonuçlanmış ancak kapının çürütülerek mi yoksa sökülerek mi onarılacağı konusunda tartışmaların devam etmesi nedeniyle kapı onarımına başlanamamıştır. Bu süreçte öncelikle kullanılacak yeni taşların yerde hazırlanmasına başlanmış, diğer taraftan da caminin kuzey cephesi ve minarelerinin sıva raspası yapılmıştır (Şekil 3-31, Şekil 3-32, Şekil 3-33). Çalışmaları yakından takip eden dönemin Bursa Valisi İhsan Sabri Çağlayangil (1954-1960), “*Bu kadar önemli bir cami, bir anıt sıvalı bırakılır mı?*” diyerek caminin bütün cephe sıvalarının sökülmesini istemiştir. Mali yetersizlikler nedeniyle başlangıçta bunu uygun bulmayan Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı da Ali Saim Ülgen’le birlikte yerinde yaptıkları incelemeden sonra Çağlayangil’in bu düşüncesini kabul etmiştir (Tayla, 1985).

Şekil 3-31. Ulucami’nin sıva sökülmesi sonrası kuzey kapısı bezeme görünümü (VGM arşivi)

Şekil 3-32. Ulucami'nin sıva sökümü sonrası Kuzey kapısı görünümü (VGM arşivi)

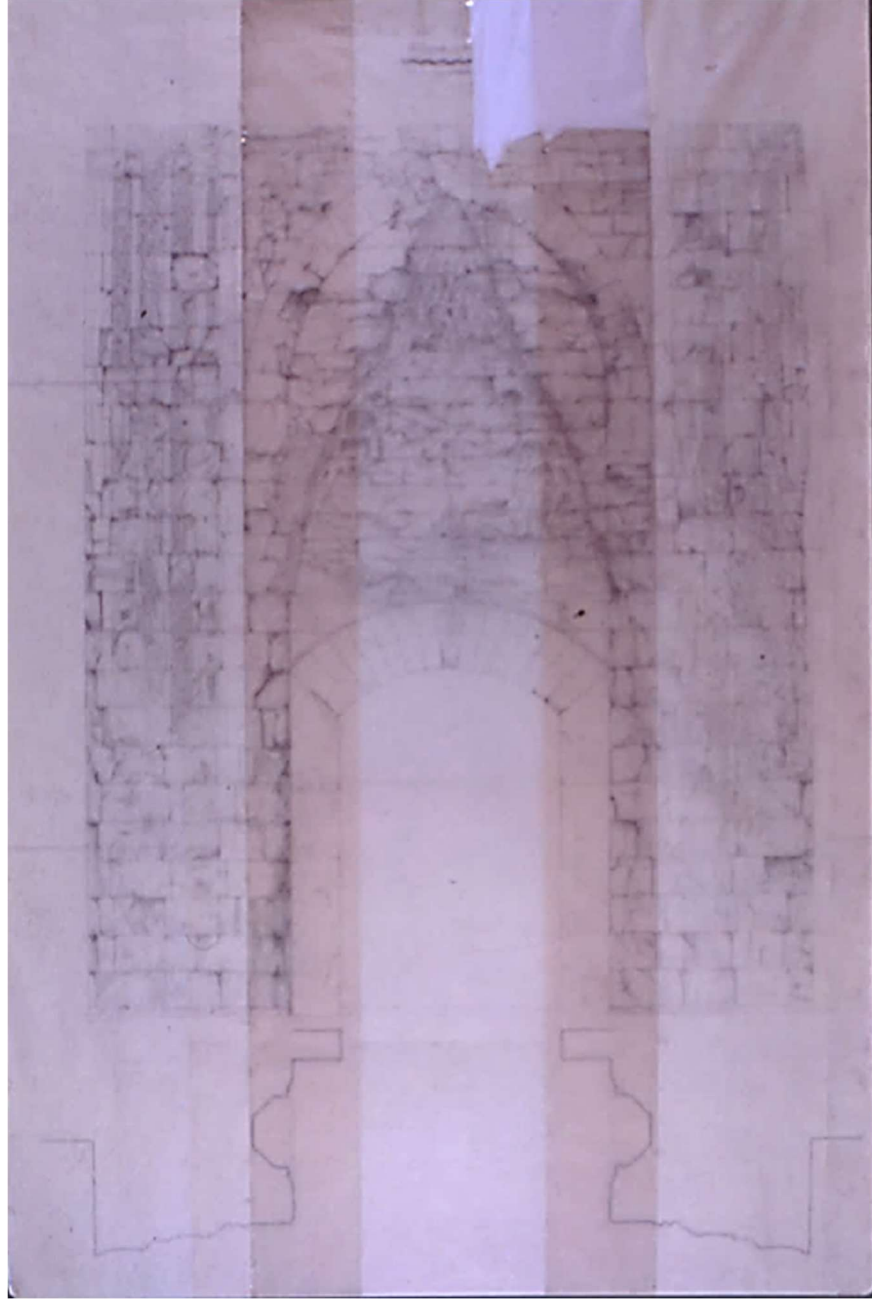
Şekil 3-33. Sıva sökümü sonrası Ulucami'nin kuzey kapısı bezeme görünümü (VGM arşivi)

Kapının onarımı devam ederken, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 26.07.1956 tarihli daveti ve GEEAYK'nin durumun yerinde değerlendirilip rapor hazırlanması kararı sonucunda, Celal Esad Arseven, H. Kemali Söylemezoğlu ve Behçet Ünal, Bursa'ya gelerek yerinde inceleme yapmış ve 01.08.1956 tarihinde bir değerlendirme raporu hazırlamışlardır. Bu raporda; çürük görülen taşların dış yüzeylerinde dökülmelerin olduğu fakat iç taraflarının sağlam kaldığı ifade edilmiştir. Yapılan sondajlarda, kesme taş kapı kitlesinin esas bina (moloz taş dolgu) duvarlarına iyi bir şekilde bağlı olduğu (birlikte örüldüğü), tezyinatlı bölümlerin üst tarafında kesme taş ufki derzleri arasında kurşun levhalar bulunduğu, küçük ve büyük stalaktitli kısmın yapı itibarıyla en zayıf ve harap bölüm olması nedeniyle değiştirilmeye muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Raporda, kurul kararında talep edilmiş olan 1/5 ölçekli rölövenin çizilmediği, bozulmuş ve muhafazası mümkün olmayan taşların herhangi bir şekilde tespitinin yapılmadığı ve kullanılan taşın renginin mevcut taşlara uygun görünmesine karşın yine de laboratuvar değerlendirmesine gerek olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca raporda, hazırlanan keşfin tüm kapının yürütülmesi esasına göre düzenlendiği, 28.05.1955 tarihli kurul kararına göre taşların tezyinatı işlenilmeden hazırlanması icap ederken yerinde tezyinatlı olarak yapıldığı belirtilmiş, söz konusu uygunsuzlukların düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir (BKVKBK arşivi).

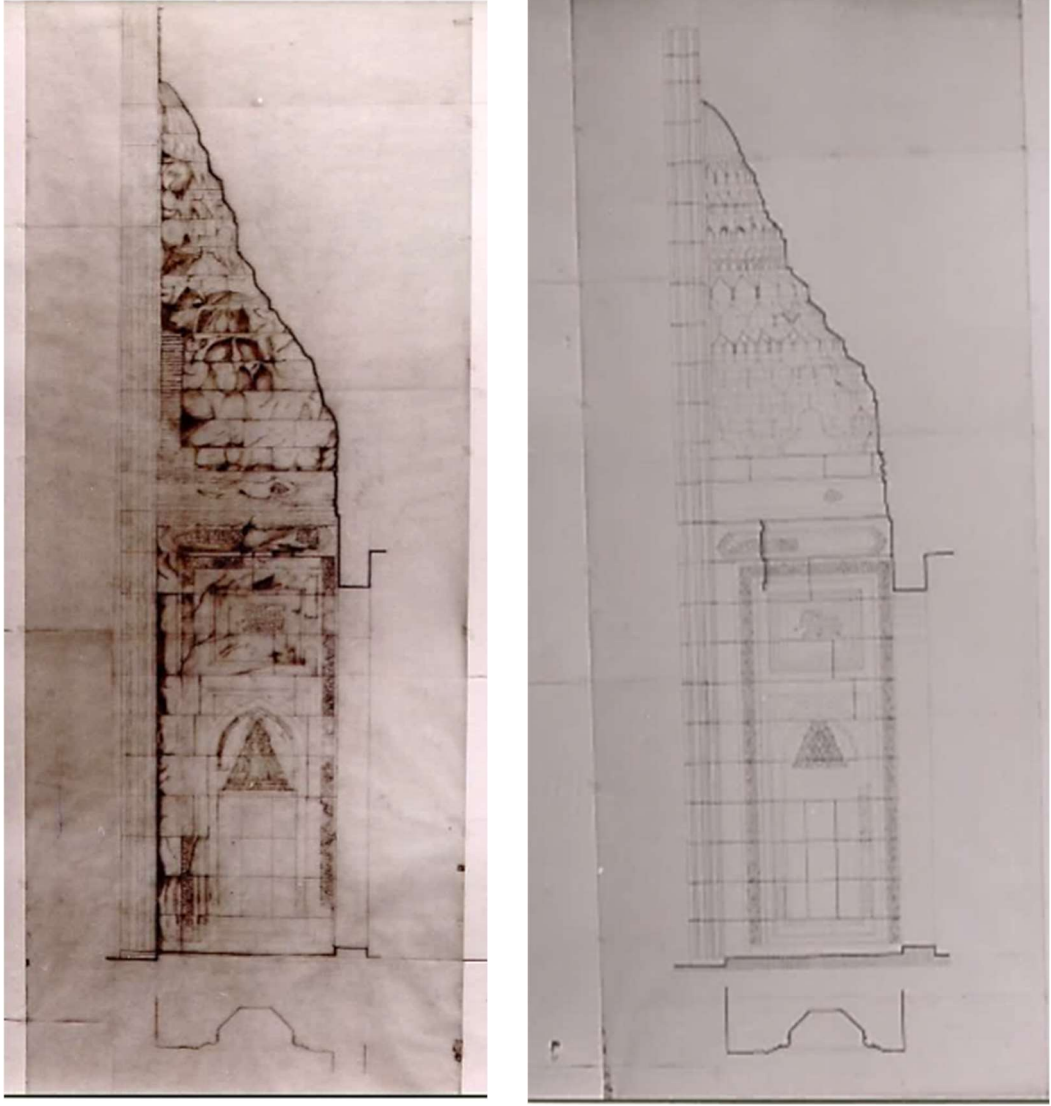
Hazırlanmış olan raporun değerlendirildiği toplantı sonucunda alınan, 03.08.1956 tarihli GEEAYK kararında, ölçüleri kontrol edilerek 1/5 ölçekli rölövelerinin çizilmesine, koordinatlı fotoğrafların yaptırılmasına, sağlam durumdaki yazıların yerinde korunmasına, izleri belirli olanların ise yeniden yapılmasına, rölövelerinin hazırlanmasından sonra, kapının stalaktitli ön kısmının kemer üzengi seviyesine kadar itinayla sökülmesine karar verildiği belirtilmektedir (BKVKBK arşivi).

1957 yılında istifa ettiğini belirten Hüsrev Tayla, görevden ayrılışını ve hazırlanan rölöveleri şu şekilde açıklamaktadır; *“Birinci ihale bitmiş, bütün taşlar hazırlanmış ancak sökme – yürütme münakaşası ve 1/5 rölöve isteği sürüyordu. Ben mesleki bilgi ve inanışlarıma uymayan emir ve kararları uygulamaya dönük bir yaradılıştan değilimdir. Bu yüzden çok sevdiğim Vakıflar Başmüdürlüğü'nden ve heyecanla yürütmeye çalıştığım şantiyelerimden istifa ederek ayrıldım. Benim ayrılmamdan sonra Y. Mimar Nejat*

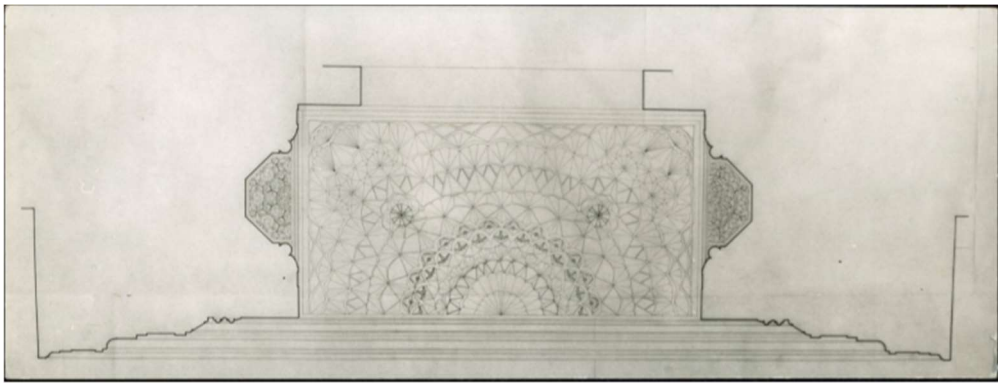
Çetingöz 1/5 ölçekli rölöveyi yaptı. Ama bu rölövenin işe yaradığını sanmıyorum. Arkadaşım büyük bir gayret ve maharetle bu rölöveyi yapmıştı” (Tayla, 1985). Hüsrev Tayla ve VGM arşivinde kuzey kapısının söz konusu plan, cephe ve kesit çizimlerinin fotoğraflarına ulaşılabilmiştir (Şekil 3-34, Şekil 3-35, Şekil 3-36). Demet Binan, bu çizimlerin her biri 110cm genişliğinde üç parçadan oluşan aydınır kâğıt üzerine kurşun kalem ile hazırlanmış olduğunu belirtmiştir (Binan, 2000).

Şekil 3-34. Ulucami kuzey kapısı 1/5 ölçekli rölöve çizimine ait fotoğraf (H. Tayla arşivi. Atatürk Kütüphanesi)

Şekil 3-35. Ulucami kuzey kapısı 1/5 ölçekli rölöve ve restitüsyon kesitlerine ait fotoğraf (H. Tayla arşivi. Atatürk Kütüphanesi)

Şekil 3-36. Ulucami Kuzey Kapısı mukarnas çizimi (H. Tayla arşivi. Atatürk Kütüphanesi)

Kuzey kapısının onarımı devam ederken yapının diğer bölümlerinin de değerlendirmeleri yapıp alınan kararlar doğrultusunda uygulamaya başlanmıştır. GEEAYK'nin 13.08.1956 tarih ve 542 sayılı kararında, tadilat görmüş pencerelerin, eski şekilleri etüt edilerek, Kurul'un onaylayacağı projeye göre yapılmasına, batı cephe kapısı yanındaki çeşmelerin yeni olması gerekçesiyle kaldırılmasına, saçak silmelerinin aslına göre tamamlanmasına, beton pencerelerin etüt edilerek Kurul'a bildirilmesine ve muhdes olan Hünkâr Mahfili kapısının aslına uygun şekilde pencere olarak düzenlenmesine karar verilmiştir (Şekil 3-38). Söz konusu kararda doğu ve güney cepheleriyle ilgili olarak da bozulmuş olan taşların çürütülerek yerine aynı ebat ve şekilde yenileri konularak tamamlanmasına, ancak bunu yaparken **binanın tarihi yüzünün tamamen yenileme şeklinde olmaması gerektiği** vurgulanmıştır (BKVKBK arşivi). Bu kararda Hünkâr kapısı ve çeşmelerin yani dönem eklerinin muhdes oldukları gerekçesiyle kaldırılmaları kararı dönemin koruma yaklaşımını ifade etmesi bakımından dikkat çekmektedir.

Söz konusu karar gereği Ali Saim Ülgen yapının pencereleriyle ilgili 06.10.1956 tarihli raporunu hazırlamıştır. Raporunda, doğu cephesinde söve ve boyunduruk taşları bulunan pencerenin orijinal olmasa bile daha eski devirde yapılmış olduğu, düz lentolu pencere şeklinde ahşap kapakların bulunduğu ve sıva altında boya izlerinin çıktığı gerekçeleriyle alt pencerelerin lentolu ve söveli olarak düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca üst pencerelerde de dış tarafta 20 cm'lik kesme taş kaplamadan itibaren sıvanın başlaması nedeniyle alçı dışlık pencerelerin olduğunu, dış etkenlerden korunması için de bu dışlıkların alçı yerine betondan yapılmasının gerekliliğini söylemiştir. Hazırlanan rapor ve alınan kararda dikkat çeken bir konu da alçı yerine beton kullanımının önerilmesidir. Yapı elemanları özgün haline döndürülmeye çalışılırken malzeme konusunda aynı tutum görülmektedir.

Sedat Çetintaş'ın 1949 yılında hazırlamış olduğu restitüsyon çizimlerinde de pencerelerin Ali Saim Ülgen'in tarif ettiği şekilde çizilmiş olduğu görülmektedir.

Pencerelerle ilgili hazırlanan bu rapor doğrultusunda, 12.10.1956 tarihli GEEAYK toplantısında, alt pencere mermer sövelerinin yapı ile bağlı ve eski olduğuna, üst kemer bölümlerinin ise sonradan (19. yy'da) eklenmiş oldukları gerekçesiyle uygulamanın bu doğrultuda yapılmasına ve üst pencereler için alçı yerine aynı karakterde beton dışlık

pencere konulmasında mahsur olmayacağına karar verilmiştir (BKVKBK arşivi). Beton dışılık pencelerinin onaylı projesine İsmail Sönmez'e ait arşivde ulaşılmıştır (EK 6). Günümüzde yapılan incelemede tüm pencerelerin kararda belirtildiği gibi söveli olarak yenilendiği ve beton dışılıkların yapıldığı görülmektedir.

Şekil 3-37. Ulucami'nin batı kapısı yanı, taşlarda oluşan bozulma görünümü (<http://saltresearch.org/>) [Tasuh3128041]

Şekil 3-38. Ulucami'nin batı kapısı yanında sonradan eklenmiş olan çeşme (<http://saltresearch.org/>) [Tasuh3128007]

Bu süreçteki kararlarda yapının diğer cephelerinden söz edilmemiştir. Fotoğraflar incelediğinde batı cephesinin, kuzey tarafı alt pencere seviyesindeki taşlarda bozulma olduğu görülmektedir.

Şekil 3-39. Sıva raspası ve çeşmelerin sökümü sonrası Ulucami'nin batı cephesi görünümü (VGM arşivi)

Şekil 3-40. Ulucami'nin doğu cephesi sıva raspası çalışmaları (VGM arşivi)

- 1956 – 1960 yılları arası müteahhit İsmail Sönmez döneminde yapılan onarımlar

Müteahhit Arkeolog Y. Mimar Lemi Meray'ın sözleşme süresinin bitmesinin ardından, 11.10.1956 tarihinde yapılan sözleşmeyle uygulamalara İsmail Sönmez devam etmiştir. 1956 yılı onarımına ait istihkak raporunda, 10.02.1957 tarihinde bitirilmesi öngörülen sözleşmeye yüz on gün uzatma verilmiş olduğu görülmektedir (Şekil 3-42).

Aynı hakediş eki olan keşif özetinde ise uygulamada iskele kurulup, taş çürütme ve taş kaplama işlemlerinin yapıldığı, pencerelerin ahşap doğrama ve camlarının takıldığı, mevcut kemer taşlarının bir kısmının yerinde tekrar kullanıldığı, 1500 kg yeni demir parmaklık yapıp beş tane demir parmaklığın sökülüp onarılarak yerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır (EK 7).

Söz konusu hakediş sonrası sözleşmesinin uzatılmasıyla ilgili belgeye ulaşılamamıştır ancak incelenen raporlarda İsmail Sönmez'in uygulamaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 3-41. Kuzey kapısının sökümü sırasında Ulucami görünümü (Kemali Söylemezoğlu arşivi. <http://saltresearch.org/>) [Tsoh294003]

19A9

T. C.
VAKIFLAR
Umum Müdürlüğü
Âbide ve Yapı İşleri Dairesi

İSTİHKAK RAPORU

İşin yeri ve adı : BURSA ULU CAMI 1956 YILI ONARIMI
Müteahhidin adı : İSMAIL SÖNMEZ
Rapor No. : 3
Sözleşme tarihi : 11 Ekim 1956
Bitirileceği gün : 10 Eylül 1957
Uzatılan müddet : 10 gün
Yeni bitme müddeti : 31.5.1957
Teminat müddeti : 6 Ay

I. nei keşif bedeli : 75575.62
Eksiltme tenzilâtı : 0/00,5 (100.94)
İhale bedeli : 75386.68
Keşif ilâvesi miktarı : /
İlâve nisbeti : /
İlâveli ihale bedeli : /

İSTİHKAKIN HESABI

	Lira	Kr.
Bitirilmiş işlerin tutarı	75575	03
İşyerindeki ihzarat tutarı		
Yekûnu	75575	03
% 0.3,5..... hesabiyle eksiltme tenzilâtı minha	188	94
Kalanı	75386	09
...28.1.2.1957. gün ve ...2. sayılı raporla ödenen	120132	41
Kalanı	55253	68
Kesin teminat % 10 nisbetinde kesilen		
Kalanı	55253	68
Şimdilik emanette tutulmak üzere kesilen (*)		
Müteahhide ödenecek miktar	55253	68

BURSA ULU CAMI 1956 YILI ONARIMI işi müteahhidi İSMAIL SÖNMEZ tarafından 31.1.5.1957 tarihine kadar yapılan imalât ve ihzarat olarak bulunan 75.575.03 liranın, % 0.3,5 hesabiyle eksiltme tenzilâtı ve 28.1.2.1957 tarih ve 2 sayılı hakediş raporuyla ödenen miktarlar çıktıktan sonra 55.253.68 lira kalmıştır.

Bu miktardan, kesin teminat karşılığı ile şimdilik emanette tutulacak miktar da kesildikten sonra, müteahhidin hakkı olarak kalan 55.253.68 liranın kuruşun ödenmesi için bu hakediş raporu tarihinde 4 nüsha olarak tanzim olunmuştur.

Rapor muhteviyatını kabul ettim.

Kontrol

Y. MİRALPİLİN
ULGEN

Müteahhit

İSMAIL SÖNMEZ

D. pulu
75 kuruş

Şekil 3-42. 1956 yılı Ulucami onarımına ait istihkak raporu (Kemali Söylemezoğlu arşivi <http://saltresearch.org/>) [tasudoc0562102]

Kuzey kapısının sökümü devam ederken, Ali Saim Ülgen, Cahide Tamer ve Ertuğrul Eğilmez çalışmaları kontrol ederek bir rapor sunmuşlardır. Hazırladıkları 29.11.1957 tarihli raporda, Kurul kararı doğrultusunda söküme başlandığı fakat taşların sağlam çıkartılamaması üzerine sökümün durdurulması sebebiyle yerinde inceleme yaptıkları ifade edilmiştir. Taş ustalarıyla beraber yapılan incelemede, yangın sonucu taşların kireçlendiği ve taşlarda çatlaklar oluştuğu, sağlam görülen taşların ise bozulmuş olanların çıkartılması esnasında kenet ve zıvanalar sebebiyle dağıldığı belirtilmiştir. Raporda, taşların itinayla tek tek sökülmesi, sağlam çıkarılabilenlerin iyi bir şekilde muhafaza edilerek işaretleme rölövesine göre yerinde kullanılması gerektiği şeklinde görüş sunmuşlardır.

Hazırlanan rapor GEEAYK toplantısında değerlendirilmiş ve alınan 03.12.1957 tarih ve 861 sayılı kararda sağlam çıkarılan taşların ne kadar az olursa olsun korunup saklanması gerektiği vurgulanmıştır. Kurul üyelerince yerinde yapılan inceleme sonrası alınan, 06.01.1958 tarih ve 865 sayılı kararda da ‘Kapının üzengi seviyesinden aşağıda olan kısmının da büyük bir itina ile ve bilhassa üzerinde yazı bulunan taşların tamir esnasında kullanılacak şekilde sökülmesine ve kapının yeniden yapılması sırasında muhafaza edilebilen süslü taşların veya taş parçalarının rölöveye uygun yerlerine konulması ve inşaat esnasında o zamanın havasının teminine karar verildi’ ifadesi kullanılmıştır. (BKVKBK arşivi) Burada kullanılan “**o zamanın havasının temini**” ifadesi kurul kararlarında esas alınan yaklaşımı açıklamaktadır.

Şekil 3-43. Kuzey kapısının sökümü sırasında Ulucami görünümü (VGM arşivi)

Halen sökülme çalışmaları devam ettiği 1959 yılı Eylül ayında, Mütahhit İsmail Sönmez ile kontrol Y. Mimar Süreyya Yücel arasında oluşan ihtilaf konularını incelemek üzere, Umum Müdürlüğü tarafından Mimar Cahide Tamer ve Ali Saim Ülgen görevlendirilmiştir. Yerinde yaptıkları inceleme sonucunda, her iki tarafın taleplerini değerlendikleri bir rapor hazırlamışlardır. [Tasudoc0444006-7-8] (<https://saltresearch.org/>)

İncelenen raporda;

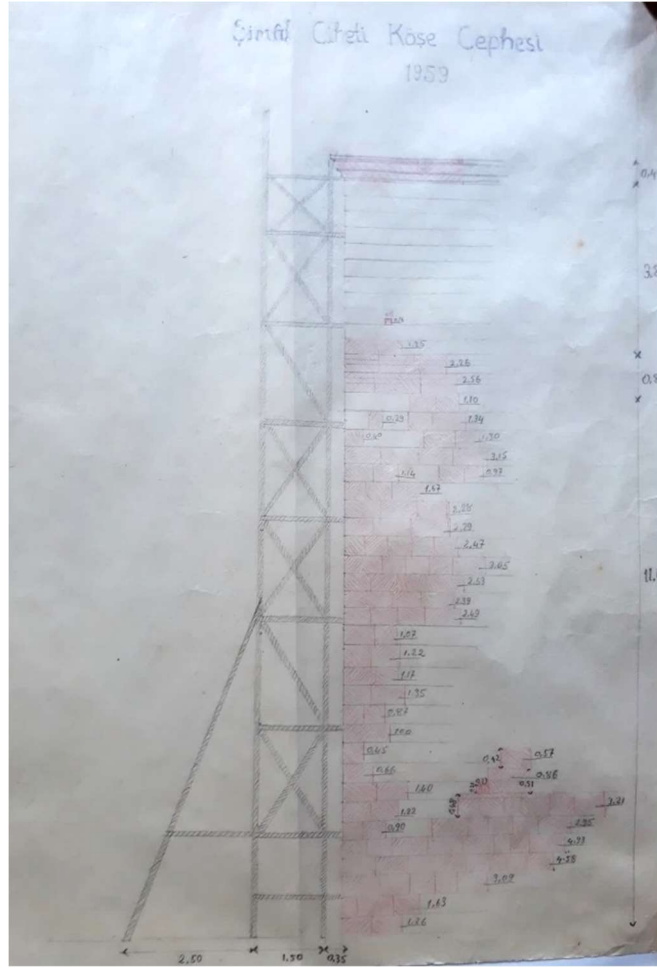
Çürütmesi yapılan mevcut cephe taşlarının şartnamede öngörülen 35 cm' den daha derin olduğu, sökülme sırasında hiçbir takviye yapılmadan arkada bulunan moloz dolguya ulaşıldığı, kaplamanın 40-45 cm'lik taşlarla yapılarak arkada kalan boşluğa da moloz dolgu yapıldığı, yaklaşık 7 m yüksekliğe kadar yapılan bu uygulamanın yapı için tehlike arz ettiği ifade edilmiştir (Şekil 3-44). Buna göre sökülme yapılan yerde kullanılacak taşın gerekli derinlikte olmasının, arkada ek moloz dolgu yapılmamasının ve taş hesabının da yerinde ölçülerek verilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca halen Y. Mimar şantiye şefinin bulunmadığı belirtilmiştir.

Şekil 3-44. Ulucami'nin kuzey kapısının sökülme sonrası görünümü (VGM arşivi)

Söz konusu raporda, şartnamede kesme taş imalatta 600 doz çimento harç ve şerbeti kullanılması gerektiği yazdığı ancak yapıda bulunan mevcut harcın çok daha yumuşak olması nedeniyle bu şekilde uygulama yapılması durumunda çimento harç ve şerbetinin hem taşların tahribine hem de eski duvarlara yapışmayarak yeni yapılacak bölümlerin ayrı çalışıp çatlamlarına neden olacağı açıklanmıştır. Bunun dışında cephedeki taşların yerinde tekrar kullanılmasıyla ilgili olarak eski eserde ne kadar az yeni malzeme kullanılırsa, özgün malzeme korunursa o kadar faydalı olacağı fakat söz konusu duvarlarda bunun pek mümkün olmadığı ifade edilmiştir.

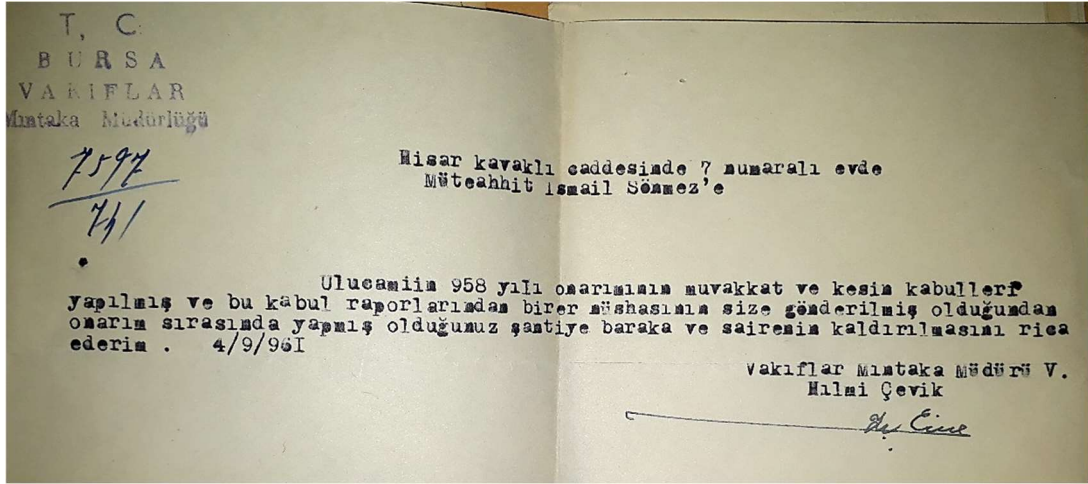
Bu iki maddeden anlaşıldığı üzere raporda bir tarafta özgün malzemenin korunması vurgulanmış, diğer taraftan çimento kullanımının uygun görüldüğü çelişkili bir durum oluşmuştur.

Şekil 3-45. İsmail Sönmez arşivinde bulunan, Ulucami kuzey cephesi ve ahşap iskele ataşman çizimleri

1960 yılında kapının sökümü tamamlanmıştır. İsmail Sönmez'e gönderilen, 12.08.1960 tarihli belgede Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce seçilecek heyetin Ulucami onarımı kabul işlemleri için geleceği bildirilmiş ve sonrasında kabul işlemi yapılmıştır. 1961 tarihli belgede de şantiye barakasının kaldırılabilceği belirtilmiştir (İsmail Sönmez arşivi) (Şekil 3-46).

Şekil 3-46. İsmail Sönmez'e gönderilen onarımın kabulünün yapıldığına ilişkin belge (İsmail Sönmez Arşivi)

- 1961-1965 yılları arası müteahhit Cemal Özdemir döneminde yapılan onarımlar

İsmail Sönmez'in süresinin dolup kabulünün yapılmasının ardından yaklaşık bir yıl sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1961 onarım programı doğrultusunda yerinde inceleme yapılarak, hazırlıkların daha önce alınmış olan kararlara uygun tamamlandığı belirtilmiştir. 05.05.1961 tarihli bu toplantıda, rölöve ve fotoğraflar görüldüğü için kapının montajına başlanabileceğine ve yine yazılı, süslü parçaların mümkün olduğunca korunması gerektiğine karar verilmiştir. Bunlara ek olarak kapı ve minare altında yapılan sondajlardan çıkan seviye göz önüne alınarak, bahçe kotunun düşürülerek umumi bir çevre tanzim projesinin hazırlanması istenmiştir (07.05.1961 tarih/1580 sayılı karar) [Tasudoc0437046] (<https://saltresearch.org/>).

Uygulamanın devamı için tekrar ihaleye çıkılmış ve 15.06.1961 tarihinde düzenlenen yer teslim tutanağıyla, cümle kapısı montajı, kuzey cephesi taş kaplamaları, batı minaresi

onarımı işi, Genel Müdürlük tarafından teslim edilecek proje ve fotoğraflar doğrultusunda imalat yapmak üzere Müteahhit Cemal Özdemir'e verilmiştir (Şekil 3-47).

23

T. C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
İnşaat Müdürlüğü

**Müteahhide zemin üzerinde gösterilen
ve teslim edilen inşaat yerine dair tutanaktır :**

Taahhüt olunan iş : Bursa Ulucami 1961 yılı onarımı
Müteahhidin adı : Cemal Özdemir

Aşağıda imzaları bulunan kontrol müteahhas müşaviri Y. Umar Ali Saim
Ulgen ile müteahhit Cemal Özdemir 1951 senesi
Haziran ayının on beşinci günü iş yerine gidilerek
Kezifte 102 madde halinde sıralanan inşaat
işlerinde gösterilen iş ve restorasyonun esas
imalata ilk önce batı cephesinin ve camii
kapısının nakşesinin ağız kısmından sonra
batıya imalatın ve lateri kuzey köşe sunduğu
Yıldırım devri minare kaidesinin imalatının
ve bunları takiben kuzey cephesi taş kaplamada
ama geçilmesi ve Genel Müdürlükçe resmen teslim
edilecek proje ve fotoğraflar gereğince işe şekil
ve itikamet verilmesinin hükmü ve onayını belir-
tilerek mahallindeki imalat ve tadilat şekilleri
müteahhidine gösterilmiş ve teslim edilmiş olduğuna dair bu tutanak dört nüsha olarak tanzim edildi.

15 / VI / 1951

Müteahhas müşaviri Y. Umar Ali Saim Ulgen
Kontrol Y. Mimarı ..... İmzası

Müteahhit Cemal Özdemir ..... İmzası

Şekil 3-47. Ulucami 1961 yılı onarımı için iş yeri teslim tutanağı
(<https://saltresearch.org/>)

Bursa UluCamii restitüsyonu projelerine ait listedir.

Aşağıda döküman halinde gösterilen projeler mahallinde iş bitine kadar saklanmak üzere, tesellüm edildiğine dair iş bu liste tanzim edilmiştir.

I-Ulu Camii restitüsyon projeleri orijinalleri	
tomarı.(sarılış sırasıyla dıştan -içe) (Kapıya ait)	
A- Plan ,.....	I
Makta.....	I
Orta Cephe	I
Yan cepheler.....	2
B- Minare restitüsyo'nuna ait:	
1-Plan ve cephe.....	I
2-Kesit.....	I
3-Garp cephesi detayı.....	I
C- Kible kapısı tamamlama tasarıları:.....	3
D- Camiin batı ve kuzey cephe rölöveleri	3
II - Kible kapısı cephesine çevrileyen büyük yazı- lar istanpajı.....	3I
III - Kible kapısı cephesini çevrileyen yazıların I/5i	5
IV -Kible kapısı basık kemer üstü yazıları istanpajı	5
V - Kible kapısı büyük istalaktitine ait rölöve müs.	18 f/
VI- Ulu Camiye ait muhtelif müsveddeler.....	24 -1
97 ad. Toplam	

Not:Numara 5 ve 6 muhteviyatı meyanın da ayrı bir zarf içinde Y.Mimar Ali Saim Ülgen'e ait 7 büyük ve 1 ad.Küçük olmak üzere 8 fotoğraf mevcuttur.

Şekil 3-49. Ulucami restitüsyon çizimleri listesi [Tasudoc0481014] (<https://saltresearch.org/>)

02A1

27.8.1961

Muhterem meslek taşım Ali sayım beyle ^{DEN} Muakkat bir zaman için
aldığım resimler (ULU camiine ait).

1-..... 8 adet fotoğraf kırşehir cacaoey bey şehir eşref oğlu
ve ^{EDİRNE} eski camiine ait 7 si büyük 1 ri küçük fotoğraf.

2-..... 19 parça aydinger üzerine yapılmış istilatiklerle alakalı
notlar.

3-..... Yazı ve nakışla alakalı 14 parça notlar.

4-..... 41 adet Ulu camii cümle kapısına ait ~~küçültülmüş kopyalar~~
tütün ölçü resimleri.

5-..... Ulu camii cümle kapısına ^{YAZILARINA} ait küçültülmüş kopyalar.
(iki takım beş parçadır.)

Yukarda yazılı beş takım resimleri Ali sayım beyden aldım.

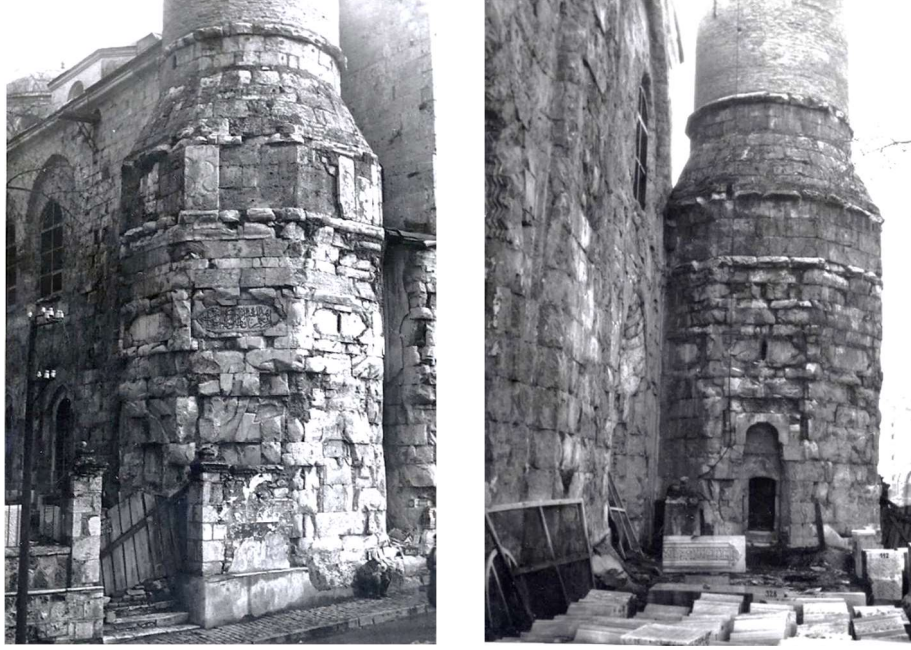
PRF.
Nazimi yenal
Y. MİMAR

Şekil 3-50. Y. Mimar Nazimi Yenal'ın, Ulucami fotoğraf ve çizimlerini Ali Saim Ülgen'den teslim aldığına dair belge [Tasudoc0481014] (<https://saltresearch.org/>)

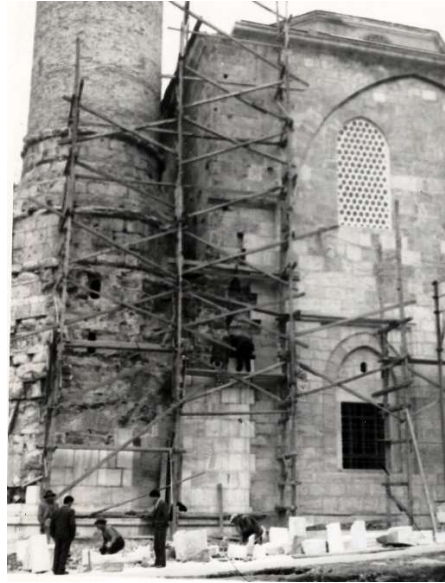

Şekil 3-51. Kuzey kapısında yapılan söküm ve özgün bahçe kotunun tespiti (Erişim adresi: <http://saltresearch.org/> 2018) [Tasuh3128089]

22.09.1961 tarihli kararda Yıldırım Bayezid dönemi yapısı olan batı minaresi kaide bölümünün onarımı ile ilgili proje hazırlandıktan sonra uygulamaya geçilebileceği belirtilmiş, (tasudoc0437047) bir sene sonrasında 21.10.1962 tarihli kararda ise mevcut taşların mümkün olduğunca korunması şartıyla kaplama yapılmasına karar verilmiştir. (Şekil 3-52, Şekil 3-53)

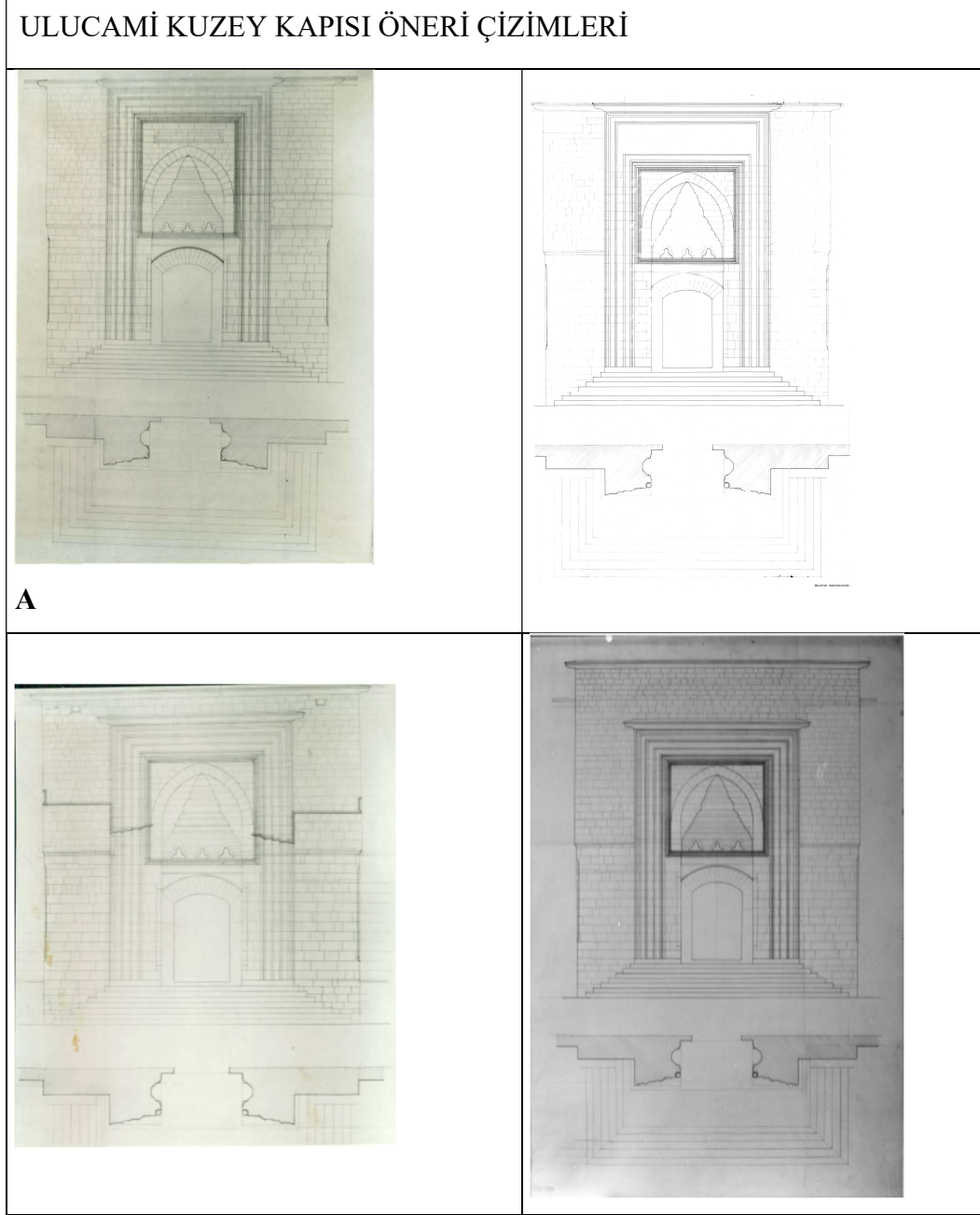

Şekil 3-52. Ulucami'nin batı minare kaidesi görünümü (VGM arşivi)

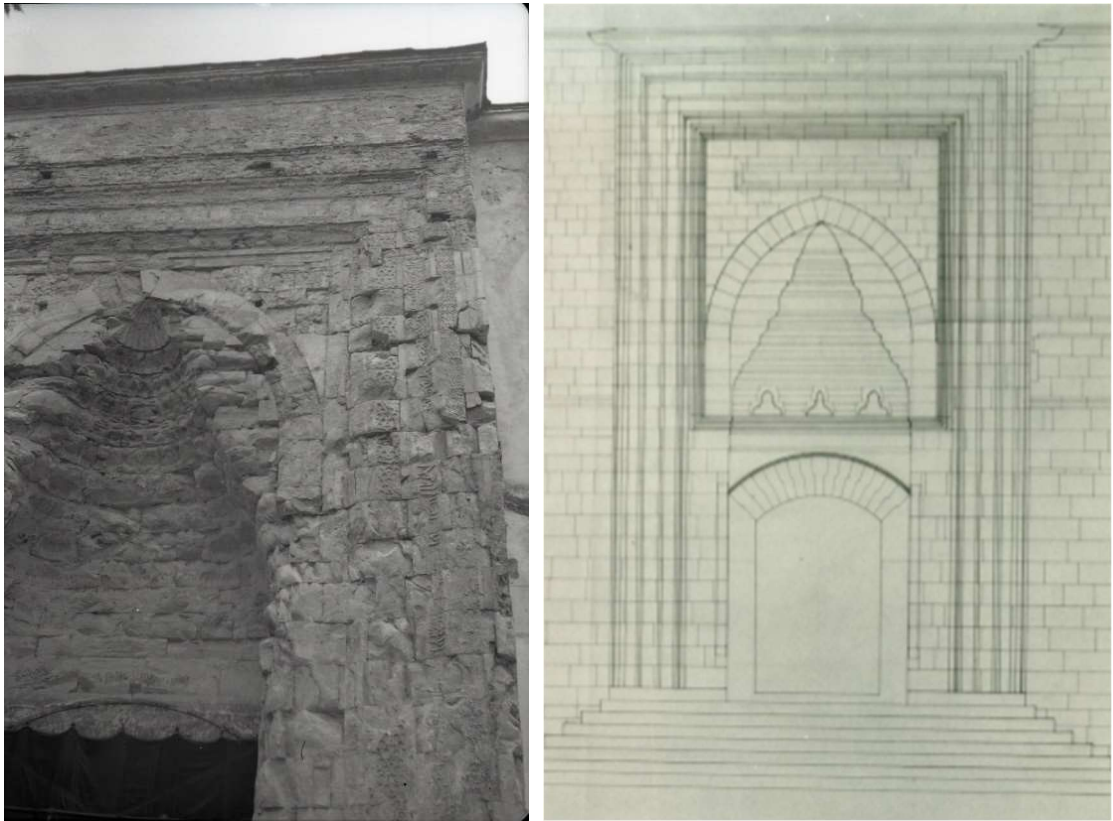
Şekil 3-53. Ulucami'nin batı minaresi kaidesi ve duvarında taş kaplama çalışmaları (1961) (VGM arşivi)

Minare onarımı devam ederken kuzey kapısının restorasyonu için dört öneri çizim hazırlanmıştır. Öneri çizimler GEEAYK toplantısında değerlendirilmiş ve 24.06.1962 tarih, 1860 sayılı karar ile cümle kapısı için hazırlanan 1/20 ölçekli dört adet öneriden 'A' ile işaretlenmiş olan çizimin uygun olduğuna karar verilmiştir (Şekil 3-54).

Şekil 3-54. Ulucami Kuzey kapısı için hazırlanmış olan öneri çizimleri (VGM arşivi)

Yapıya ait eski fotoğraflarda giriş kapısının, saçak seviyesine kadar duvar yüzeyinden öne doğru çıkartılmış olduğu görülmektedir. Sıva raspası sonrası çekilmiş olan fotoğrafta, mukarnaslı giriş kapısının etrafının bezeme ve yazılarla U şeklinde çevrelenmiş olduğu, bu çerçevenin üst kısmıyla saçak silmesi arasında boşluk olduğu anlaşılmaktadır. Hazırlanmış olan öneri çizimlerinin hiçbirisi raspa sonrası fotoğraflara tam olarak uymamaktadır (Şekil 3-55). Hem Hüsrev Tayla hem de Ali Saim Ülgen Arşivleri'nde sadece çizimlere ve birinci önerinin uygun olduğuna dair karara ulaşılmış, önerilerin açıklamalarına rastlanmamıştır. Onaylanan çizim incelendiğinde Sedat Çetintaş'ın restitüsyon çizimine uygun hazırlandığı anlaşılmaktadır. GEEAYK'de onaylanarak yerinde uygulanan bu çizimde, raspa sonrası fotoğraflarından farklı olarak kapıyı çevreleyen çerçeve saçak seviyesine kadar yükseltilerek mukarnas üzerinde bulunan kemer ile çerçeve arasında kitabe boşluğu oluşturulmuştur (Şekil 3-56).

Şekil 3-55: Raspa sonrası Kuzey kapısı görünümü ve onaylanan kapı çizimi (VGM arşivi)

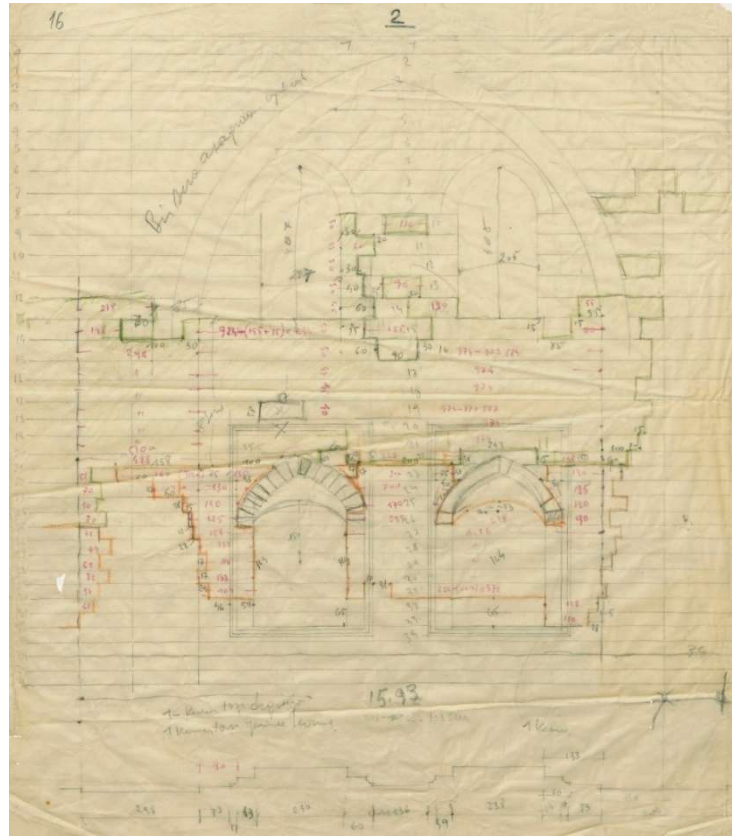
Şekil 3-56: Sedat Çetintaş'ın restitüsyon çizimi ve Kuzey kapısının günümüzdeki görünümü

Uygulama süreci devam ederken diğer taraftan da restorasyon projesinin olup olmadığıyla ilgili kurumlar arası yazışmalar devam etmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü müfettişleri Cevat Vural ve Ecvad Aşkan'ın restorasyona yönelik projelerin olup olmadığı varsa nerede olduğuna dair 03.07.1962 tarihinde GEEAYK'ye bir yazı hazırlamışlardır. Müfettişlerin bu taleplerine cevaben, Başkan Tahsin Öz, projelerin kurul arşivinde bulunduğunu ifade etmiştir.

Hüsrev Tayla 1984 yılında hazırladığı yazısında, İstanbul Başmüdürlüğü arşivinden 1/5 rölöveleri ve dört tip 1/50 öneri projesi ile mozaik fotoğrafı bulabildiğini, keşif dosyasının ise bulunmadığını ifade etmiştir. Yapıya ait 25.04.1955 tarihli raporunun Anıtlar Yüksek Kurulu dosyasında olduğunu fakat ekleri olan projelerin bulunmadığını eklemiştir (Tayla 1984). Bu nedenle yapılan araştırmalarda Hüsrev Tayla ve Vakıflar arşivinde ulaşılan çizimlerin sözü edilen projeler oldukları anlaşılmaktadır.

Çizimlerle ilgili olarak Ulucami kontrol mimarı Süreyya Yücel'in oğlu Mimar Erdem Yücel makalesinde, Süreyya Yücel'in Ulucami'yi restore ederken ilginç bir olayla

karşılaştığını ifade etmiştir. Ulucami kuzey kapısında, yenilenmek amacıyla rölöveleri yapıldıktan sonra taşların numaralanarak yerlerinden söküldüğünü, bu sırada müteahhitin (İsmail Sönmez) ikinci ihaleyi alamayınca portalin rölövelerini vermekten kaçındığını, bunun üzerine Süreyya Yücel'in restorasyon planı ve çizimleri elinde olmamasına rağmen ana kapıyı orijinaline uygun olarak eski taşlarının yardımıyla yenilediğini ifade etmiştir (Yücel, 2012).

Şekil 3-57. Ulucami onarımı sırasında değişen taşların işlendiği ataşman çizimi (<http://saltresearch.org/> 2018)

Devam eden onarım çalışmalarında gelen şikayetler üzerine Vakıflar Genel Müdürü Nihat Danışman, müfettiş görevlendirmiş ve hazırlanan 25.07.1962 tarihli raporu GEEAYK'ye göndermiştir. Müfettiş Cevat Vural ve Başmüdürlük İnşaat Şefi Ecvet Aşkan'ın hazırladığı bu raporda, çizilen rölöveleri, yapılan uygulamaları, uygun bulmadıkları, çizimlerde kurum onayı olmadığı, ahşap içlik pencerelerinin sökülerek alçı içlik yapıldığı, şantiyede Y. Mimar bulundurulmadığı gibi konular eleştirilmiş ve inşaatın durdurulması gerektiği belirtmiştir. Ayrıca raporda, onarım keşfinde halihazırda tuğla

olarak imal edilmiş olan minare külâhlarının ahşap olarak değiştirilmesinden söz edilmişse de GEEAYK kararı olmaksızın bu uygulamanın yanlış olacağı ifade edilmiştir (EK 8).

Konuyla ilgili olarak GEEAYK Başkanı Tahsin Öz ise; Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün diğer kurumlarda olduğu gibi rölöve, fotoğraf, daimî kontrol konularında yetersiz kaldığını, son senelerde daha elverişli rölöve ve fotoğraflar getirildiğini belirtmiştir. Aynı yıl ekim ayında müfettiş Cevat Vural şantiyeye giderek müteahhite ve kontrol teknisyenine yapılacak imalatları tarif etmiş ve uygulamayı devam ettirmiştir (EK 9).

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Teftiş Kurulu'nun eleştirileri ile Abide ve Yapı İşleri Başkanlığı açıklamaları şeklinde devam eden, iki birim arasındaki yazışmaların sonuçlanması için GEEAYK başkanı Tahsin Öz, durumu tetkik etmek üzere Orhan Alsaç'ı görevlendirmiştir. Orhan Alsaç hazırladığı raporu 24.04.1963 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne sunmuştur. Alsaç raporunda, Kurul kararlarına aykırı uygulama yapılmadığını, dış duvarların ve batı minaresi kaidesinin tamirinin tamamlandığını, kuzey kapısının ise devam eden tahkikat nedeniyle tamamlanmamış olduğunu, kapı önündeki avlunun henüz orijinal seviyeye indirilmediğini ifade etmiştir.

1963 yılından 1965 yılına kadar onarımla ilgili herhangi bir belgeye ulaşılmamıştır. Uygulama sonrası fotoğraflar incelendiğinde bahçe kotunun ortaya çıkan izlere göre düşürüldüğü, kuzey kapısının montajının ve cephelerdeki sıva raspasının ve taş çürütmelerinin tamamlanmış olduğu görülmektedir (Şekil 3-60, Şekil 3-61). Kapının kesin tamamlanma tarihi bilinmemektedir ancak BKVKBK arşivinde ulaşılan 1965 tarihli bir fotoğrafta kuzey kapısının onarımının tamamlandığı görülmekte ve 1966 yılı programının bulunduğu belgede, geçmeli ahşap kapı ile minarelerinin derzlerinin yapılacağı belirtilmektedir. Bu belgeden kapının 1965 yılında tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Bu süreçte uygulamayı gerçekleştiren yüklenicilerin çalışma dönemleri ulaşılabilen belgeler doğrultusunda incelendiğinde Lemi Merey'in dört ay gibi kısa bir süre çalıştığı görülmektedir. İsmail Sönmez'in de ilk sözleşmesinin dört ay süreli olduğu, buna ek

olarak yüz on gün uzatma verildiği görülmektedir. Bu sürenin sonrasında, 1957-1960 yılları arasındaki dönemle ilgili belgeye ulaşılamamıştır ancak İsmail Sönmez'in uygulamalarının kabulünün 1960 yılında yapıldığı görülmektedir. 1961 yılı haziran ayında da Cemal Özdemir'e yer teslimi yapılmıştır. Kapı onarımının 1965 yılında tamamlandığı ve bu dönemde başka bir yüklenicinin adının geçmediği görülmektedir (Çizelge 3-4).

Çizelge 3-4: Ulucami onarımı 1955-1965 dönemi yüklenicileri

ULUCAMİ ONARIMI 1955-1965 DÖNEMİ YÜKLENİCİLERİ			
Sözleşme başlangıç tarihi	Sözleşme bitiş tarihi	Kabul tarihi	Müteahhit
12.10.1955	12.02.1956	-	Lemi Ş. Meray
11.10.1956	31.05.1957	15.08.1960	İsmail Sönmez
15.06.1961	-	-	Cemal Özdemir

Yerinde yapılan imalatta, kapıyı çevreleyen üç sıra bezemenin aslına uygun motifler ile tamamlanmış olduğu fakat raspa sonrasında görülen ve Hüsrev Tayla'nın da rölövelerini almış olduğu iki bezeme arasındaki hat yazılarının yapılmamış olduğu görülmektedir. Dönemin uzmanları arasındaki tüm tartışmalara ve alınan kararlara rağmen cümle kapısı onarımında ne yazık ki numaralandırılarak sökülen taşların hiçbirinin kullanılmamış olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 3-58. Ulucami onarım çalışmaları (VGM arşivi)

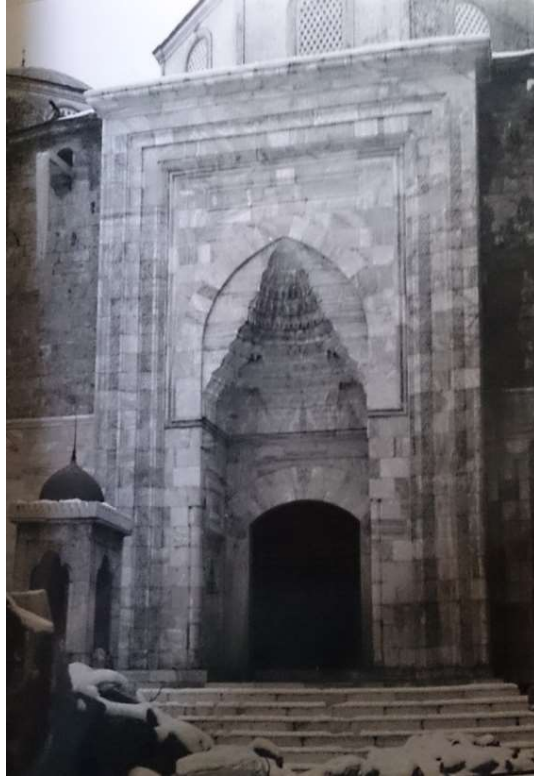

Şekil 3-59. Ulucami onarımı sonrası doğu cephesi görünümü (VGM arşivi)

İncelenen süreçte yapının diğer cephe ve kapılarıyla ilgili konulardan pek söz edilmediği görülmektedir. Onarım öncesi ve sonrası fotoğraflar karşılaştırıldığında ve yerinde yapılan incelemelerde bu cephelerde de bölgesel çürütmelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca onarım sürecinde hazırlanmış olan çizimlerde de cephelerde bozulmalarla ilgili not alındığı ve taşların ölçülendirildiği görülmektedir (Şekil 3-62) (EK 10). Demet Binan'ın 'Altı asırlık bir belge Bursa Ulucamisi' adlı makalesinde de belirttiği üzere Ulucami cephelerinde üst pencereler seviyesinde taşçı işaretleri görülebilmektedir. Bu durumda sıva raspasının bu işaretlere zarar vermeden yapıldığı ve bu bölgelerdeki taşların özgün oldukları anlaşılmaktadır (Binan, 2000).

Şekil 3-60. Onarım sonrası Ulucami kuzey görünümü 1966 (VGM arşivi)

Şekil 3-61. Onarım sonrası Ulucami kuzey kapısı görünümü (1966) (BKVKBK arşivi)

Şekil 3-62. Onarım sonrası Ulucami doğu kapısı görünümü (VGM arşivi)

Şekil 3-63. Ulucami doğu minaresi onarımı (VGM arşivi)

	ULUCAMİ CEPHE ATAŞMAN ÇİZİMLERİ
Kuzey cephesi, batı minaresi çizimleri	
Batı cephesi çizimi	

Şekil 3-64. Ulucami onarımı sırasında hazırlanan cephe çizimleri (<https://saltresearch.org/>)

3.1.1.3. Ulucami’de gerçekleşen onarımların değerlendirmesi

Ulucami’de 1950 yılında, sonradan eklenen ahşap saçakların kaldırılmasıyla başlanan uygulamada, kalın sıva tabakası altındaki taşların oldukça bozulmuş olduğu ve acil müdahale gerektirdiği ortaya çıkmıştır. 1952 yılında konu ile ilgili GEEAYK kararları alınmaya başlanmış, yerinde incelemeler yapılmış ve çeşitli öneriler geliştirilmiş fakat raporlardan anlaşıldığı üzere uygulamalara 1955 yılında başlanabilmiştir. Maddi yetersizlikler ve müdahale yöntemlerine ilişkin yaşanan kararsızlıklar nedeniyle zaman kaybedildiği anlaşılmaktadır.

Kapı onarımı hakkında, tezyinatların tamamlanması veya düz-sade profilli olarak bırakılması, taşların kimyasal sürülerek yerinde korunması veya çürütülerek yenilenmesi gibi farklı tekniklerin önerildiği, 1/5 ölçekte detaylı rölövelerinin hazırlanması, sökülen bölümlerin numaralandırılıp, fotoğraflanarak yerinde kullanılması, eksilen bölümler için kalıp çıkartılarak tamamlama yapılması, mevcuda uygun renk ve yapıda taş seçilmesi gibi minimum ve aslına uygun müdahaleyi içeren kararlar alındığı görülmekte fakat alınan bu kararların uygulanmadığı anlaşılmaktadır.

İncelenen bazı raporlarda; kurul kararında talep edilmiş olan 1/5 ölçekli kapı rölövesinin çizilmediği, bozulmuş ve muhafazası mümkün olmayan taşların herhangi bir şekilde tespitinin yapılmadığı, hatta keşiflerin tüm kapının çürütülmesi şeklinde hazırlandığı gibi konuların ele alındığı görülmüştür. Fakat araştırma kapsamında ulaşılan belge ve çizimlerde, kuzey kapısının bölümlere ayrılarak taşlarda oluşan bozulmaların işlendiği, 1/5 ölçekli rölövelerinin hazırlanmış olduğu, taşların numaralandırılmış haliyle fotoğraflarının bulunduğu ve tüm bu belgelerin müteahhitlere teslim edildiği anlaşılmaktadır. Tüm bu belgeleme çalışmalarına rağmen ne yazık ki yerinde eski taşların kullanılmadığı görülmektedir. Diğer kapılarla ilgili ise bu şekilde detaylı çizim ve fotoğrafa ulaşılamamıştır. Kurul kararlarında da doğu ve batı kapılarının çiziminden söz edilmemiş, keşif dosyalarında ve atasman çizimlerinde yapılan imalatlar belirtilmiştir. Yerinde yapılan incelemede de bu kapılarında büyük oranda yenilendiği, kısmen özgün taşların korunduğu anlaşılmaktadır. 1936 yılı fenni şartnamesinde de ifade edildiği gibi, uygulama yapılması için yapının rölövesinin hazırlanmasının yeterli görüldüğü bu

dönemde kuzey kapısı için dört restitüsyon / restorasyon önerisi hazırlanmıştır. Fakat bu önerilerin neye dayandığı veya seçilen önerinin neye göre uygun bulunduğunu açıklayan rapor bulunmamaktadır. Onaylanan ve yerinde uygulanan öneri çizim, raspa sonrası fotoğraflarla karşılaştırıldığında farklılıklar olduğu görülmektedir. Kapıya ait raspa sonrası fotoğraflarda, kapıyı çevreleyen bezeme ve yazıdan oluşan şeritlerin mukarnas üzerinde bulunan kemerin hemen üzerinden geçtiği, saç silmesi ile arada boşluk kaldığı görülmektedir oysa onaylanan çizimde bu boşluk kemer ile çerçeve arasında bırakılarak araya kitabe yerleştirilmiştir. Ulucami'ye dair hazırlanmış olan çalışmalar incelendiğinde söz konusu kapı çiziminin Sedat Çetintaş'ın hazırlamış olduğu restitüsyon çizimine uyum olduğu görülmektedir.

Sonradan eklenen saçakların sökülmesiyle başlanan onarım çalışmalarında, yine sonradan açıldığı gerekçesiyle, Hünkâr kapısı kapatılmış, çeşmeler kaldırılmış, alt sıra pencereler tekrar söveli ve aynalı olarak tamamlanmıştır. 1889 yangını sonrası değiştirilen minare külahlarının da ahşap olarak yenilenmesi gündeme gelmiş ancak bu konuyla ilgili kesin bir sonuca varılamamıştır. Yapılan onarımda, dönem eklerinin hiçbir şekilde korunmayıp, muhdes oldukları gerekçesiyle kaldırıldıkları, bozulan bölümlerin ilk yapıldıkları döneme uygun olarak tamamlanmaya çalışıldıkları görülmektedir. Tüm bu veriler dikkate alındığında alınan kararlarda, biçimsel olarak '**belirli bir döneme dönme**' yaklaşımının olduğu görülmektedir.

Yapılan onarımlarda, görünüm anlamında aslına uygun restorasyon yapma düşüncesinin var olduğu anlaşılacakla birlikte malzeme açısından aynı yaklaşım görülememektedir. Bir taraftan, çimento harcının hem taşa zarar verdiği hem de yapının mevcut bölümü ile çimento harçlı bölümü arasında rijitlik farkı oluşturacağı tespit edilmiş; diğer taraftan alçı olması gereken dışlık pencereleri daha dayanıklı olacağı gerekçesiyle beton olarak yapılmıştır.

Ulaşılan onarım öncesi fotoğraflarla yerinde yapılan karşılaştırmada, alınan GEEAYK kararları doğrultusunda, tüm pencerelerin, Sedat Çetintaş'ın restitüsyon çizimlerinde de gösterdiği şekliyle söveli olarak yenilendiği, üzerlerinde bulunan kemerlerin izlerine göre tamamlandığı, üst pencerelere beton dışlıkların yapıldığı, Hünkâr kapısının pencereye

çevrildiği görülmektedir. Cümle kapısı yeni taşlar kullanılarak yeniden yapılmış, doğu kapısında bezemeler tamamlanmadan, kalan sağlam taşlar yerinde korunarak onarılmıştır. Kuzeyde bahçe kotunun çıkan izlere göre 60 cm kadar düşürülmüş olduğu da yine fotoğraflarda anlaşılmaktadır.

1950 yılında başlanan onarım çalışmalarının, maddi imkansızlıklar, başlangıç aşamasında tüm yapıyı kapsayan çizim ve raporların hazırlanmaması, onarımı yürütecek kadronun henüz yetersiz olması, İstanbul'dan kontrollerin gelmesine rağmen Bursa'da bunu denetleyecek bir yetkilinin bulunmaması, alınan kararlar ile uygulama sırasında karşılaşılan durumların farklılığı gibi nedenlerle ancak 1965 yılında tamamlanabildiği anlaşılmaktadır (Çizelge 3-5). Yapılan yazışmalarda, uygulamanın Vakıflar Müdürlüğü'nce GEEAYK'ye danışılarak yürütüldüğü fakat bazı konularda Vakıflar bünyesindeki kontroller ile müfettişlerin arasında anlaşmazlıkların çıktığı görülmektedir. Bu durum zaman zaman inşaatın durdurulmasına sebep olmuştur.

Çizelge 3-5. 1950-1965 yılları arasında Ulucami'de gerçekleşen onarımlar

ULUCAMİ ONARIMLARI 1950-1965 DÖNEMİ					
zaman	bilgi kaynağı	belge niteliği	idare / yüklenici	kontrol mimarı	yapılan uygulama
1950	BKVKBK arşivi	MEB'in GEEAYK'ye gönderdiği yazı	MEB / -	-	kapı saçaklarının sökülmesi
1952 - 1955	BKVKBK arşivi	kurul kararı	VGM / -	-	kuzey kapısı için restorasyon kararı alınması
1955 - 1956	BKVKBK / A. Saim Ülgen / H. Tayla arşivi	kurul kararı, rapor	VGM / Lemi Merey	Hüsrev Tayla	kuzey cephesi ve minarede sıva raspası yapılması
1956 - 1960	BKVKBK / A. Saim Ülgen / H. Tayla arşivi	kurul kararı, rapor	VGM / İsmail Sönmez	Ali Saim Ülgen	kuzey kapısının sökülmesi ve taş kaplama yapılması
1961 - 1965	BKVKBK / A. Saim Ülgen / H. Tayla arşivi	kurul kararı, rapor	VGM / Cemal Özdemir	Süreyya Yücel	kapının montajı, bahçe düzenlemesi

Ulucami onarım çalışmaları süresinde üç farklı müteahhit çalışmış ve kontrol mimarları değişmiştir. Gerçekleşen onarımlarda ve alınan kararlarda dönemin şartnamelerinin, kontrol mimarlarının ve GEEAYK üyelerinin yaklaşımlarının şekillendirici olduğu görülmektedir. Kurul kararları ve hazırlanan raporlar incelendiğinde dönemin koruma alanında çalışan birçok aktörünün, kurum ve görevleri değişmiş olsa da Ulucami onarımına dahil olduğu görülmektedir (Çizelge 3-6). Bu onarım sürecinde Sedat

Çetintaş'ın resmi olarak görevi bulunmasa da hazırlamış olduğu çizimlerle onarıma yön verdiği anlaşılmaktadır.

Çizelge 3-6. Ulucami 1955-1965 dönemi onarımında etkin olan kişiler

ULUCAMİ ONARIMINDA ETKİN OLAN KİŞİLER				
	İSİM	ÜN VAN	GÖREVİ	ETKİN OLDUĞU YILLAR
ONARIMDA ETKİN OLAN MİMARLAR	Sedat Çetintaş	Y. Mimar	AKK mimarı	1930-
	Bedri Kökten	Y. Mimar	EEMGM Anıtlar Şubesi mimarı	1952-
	Fatin Uluengin	Y. Mimar	VGM kontrol mimarı	1950-1957
	Hüsrev Tayla	Y. Mimar	VGM kontrol mimarı	1955 - 1956
	Ali Saim Ülgen	Y. Mimar	VGM kontrol mimarı / Mühassıs müşavir	1957
	Nejat Çetingöz	Y. Mimar	VGM mimarı	1957
	Ertuğrul Eğilmez	Y. Mimar	VGM mimarı	1957
	İzzet Bolat	Y. Mimar	VGM mimarı	1955-
	Süreyya Yücel	Y. Mimar	VGM kontrol mimarı	1959 yılı-
	Cahide Tamer	Y. Mimar	VGM kontrol mimarı	1959
YÜKLENİCİ	Lemi Ş. Merey	Arkeolog Y. Mimar	Müteahhit	12.10.1955 -12.02.1956
	İsmail Sönmez	Alçı ustası	Müteahhit	11.10.1956 - 10.02.1957
	Cemal Özdemir	-	Müteahhit	15.06.1961
GEEAYK ÜYELERİ	Celal Esad Arseven	Yazar, ressam	GEEAYK başkanı	1951-1953
	Arif Müfit Mansel	Arkeolog	GEEAYK başkanı	1954-1956
	Tahsin Öz	Yönetici	GEEAYK başkanı	1956-1969
	Orhan Alsaç	Y. Mimar	GEEAYK başkan yrd	1951-1970
	H. Kemali Söylemezoğlu	Prof. Y. Mimar	GEEAYK üyesi	1956
	Behçet Ünsal	Y. Mimar	GEEAYK üyesi	1956
YÖNETİCİ	İhsan Sabri Çağlayangil	Siyasetçi	Vali	1954-1960
	Orhan Çapçı	Hukukçu, yönetici	Vakıflar Genel Müdürü	1950-1960
	Nihat Danışman	Bürokrat - vali	Vakıflar Genel Müdürü	1961-1964
	Faruk Çeçen	Y. Mimar	VGM Abide ve Yapı İşleri D. Bşk.	1962
	Nazimi Yenal	Y. Mimar	(Hangi kurumda çalıştığı bilgisine ulaşamadım. VGM bünyesinde çalıştığı düşünülmektedir.)	1961
	Cevat Vural	Yönetici	VGM Müfettişi	1960-1963
	Ecved Aşkan	Y. Mimar	VGM Başmüdürlük İnşaat Şefi/ müfettiş	1962

Çizelge 3-7. Ulucami onarım raporları ve GEEAYK kararları

TARİH	BELGE	ULUCAMI KARAR VE RAPORLAR KARIŞTIRILAN UYGULAMA	KAYNAK
1950		Millî Eğitim Bakanlığı, Mimarlar Odasının inşaatı hakkında rapor	BK YKBK
24.04.1952	Orhan Çeçen'in Millî Eğitim Bakanlığına yazdığı rapor		BK YKBK
08.07.1952	Fatih Çeçen, Fatih Uluengin ve Bedri Kökten'in hazırladığı rapor	sva rapası sonrası taşkın durumu ve müdahale önerileri	Tasudce0457039
15.07.1952	GEEAYK kararı		BK YKBK
25.04.1955	Hüseyin Taşkın'ın başta bulunduğu İstanbul Vali'ne Başvurduğu'ne sunduğu rapor	Ulucami cümle kapsamını genişletmek için gerekli etimleri yaparak restorasyon projesini hazırladığı fakat, yığın ve svanın verdiği zararlar sonucu oluşan deformasyon nedeniyle kesin kamaite varamadığı noktalarda, uygulama sırasında yerinden alınacak atıkların kaldırılması, kullandıkları yeni taşın, eskisine yakar renk ve yapıları onarması karar verilmiştir.	BK YKBK
28.05.1955	GEEAYK kararı	1/5 ölçekli rölelerin hazırlanarak, çitirilecek olan taşlar numaralandırılıp, fotoğraflandıktan sonra alınp takozlarla salkın yapılmasına, korunması mümkün olmayan taşları yenilemek ve koruyucu derzlemesine, sağlam durumdaki yazıları yerinde korumasına, kullandıkları yeni taşın, eskisine yakar renk ve yapıları onarması karar verilmiştir.	BK YKBK
01.08.1956	Cemal Esad Arsovan, H. Kemal Seyitkanoğlu ve Behçet Ünal tarafından hazırlanan rapor	Çünkü gövdenin taşların dış yüzeylerinde döktürülmüş olduğu fakat, taşların sağında kesme taş kapı kilitinin esasına (molvaz taş dolgu) duvarların (y) bir şekilde bağlı olduğu (birlikte örüldüğü), tezyinatlı bölmenin üst tarafında kesme taş tuğla duvarları olduğu, küçük ve büyük salkınlı kesme taş kapı ağızları ve harap bölünmüş duvarlarla değiştirilmesini muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Raporda, kuralı karamanda tespit edilmiş olan 1/5 ölçekli rölelerin, bölünmüş ve muhtaç taşların mümkün olan taşları herhangisi bir şekilde tespitini yapılmadığı, kullanılan taşın uygun ve mevcut olduğu yine de laboratuvar denetiminden önce gerek olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca raporda, hazırlanan kesim, tüm kapının çitirilmesi esasına göre düzenlendiği, 28.05.1955 tarihli kurul kararına göre taşların tezyinatı şeklini yeniden hazırlanması talep edilmiştir. tezyinatlı olarak yapıldığı belirtilmiş, söz konusu uygunsuzlukların düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir.	BK YKBK
01.08.1956		Hüseyin Taşkın'ın raporundan istifa etmiştir	
03.08.1956	GEEAYK kararı	Sağlam durumdaki yazıları yerinde korumasına, üzeri belediye tarafından ise yeniden yapılmasına, rölelerin hazırlanmasından sonra, kapının salkınlı ön kısmının kemer üzenliği seviyesine kadar taşıyla sökülmesine karar verilmiştir.	BK YKBK
13.08.1956	GEEAYK kararı	Tadilat görmüş pencerelerin, eski şekilleri etüt edilerek, Kurul'un onaylayacağı projeye göre yapılmasına, batı cephe kapısı yamuklukta eşmelerin yeni olması gerekliliği kaldırılmasına, saksak saksakların aslına göre tamamlanmasına, beton pencerelerin etüt edilerek, Kurul'a bildirilmesine ve müdahale olan Hünkar Mahallesi kapısının aslına uygun olarak pencere olarak düzenlenmesine karar verilmiştir.	BK YKBK
06.10.1956	Ali Sam Üçgen'in raporu	Pencereler ile ilgili rapor hazırlanmıştır	BK YKBK
11.10.1956	1956 yılı Ulucami salkak raporu	Müteahhit İsmail Sommez ile sözleşme yapılmıştır	
12.10.1956	GEEAYK kararı	Altı pencere nermere sövelerinin yapı ile ilgili ve eski, üst kemer bölümlerinin ise sonradan (19 yy'da) eklenmiş olduğu gerekçesiyle uygulanan bu bölümlerin kaldırılması ve üst pencereler için deki yerine aynı karakterde beton dışık pencere konulmasına mahsur olmayacağına karar verilmiştir.	BK YKBK
20.09.1957	GEEAYK kararı	Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün sunmuş olduğu röle ve fotoğrafların incelendiği ve eski karakteri doğrultusunda tamirata devam edilmesi gerektiği belirtilmiştir.	BK YKBK
29.11.1957	Ali Sam Üçgen, Cahide Tamer ve Fıratgüçlü'nün raporu	Ulucami Cümle kapısı taşları ile ilgili. Uygulanamayan taşların tamamı tek tek sökülmesi ve sağlam olanların korunması şeklinde görüş sunulmuştur.	BK YKBK
03.12.1957	GEEAYK kararı	Sağlam çıkartılan taşların ve kalar az olması, onarım koruması sağlanmasına vurgulanmıştır.	
07.05.1961	GEEAYK kararı	Kapının montajını başlatılabileceğine ve yine yazılı, salkak parçalarını mühtemlen onaylanmasına karar verilmiştir. Ayrıca kapı ve minare altında yapılan sondujardan çıkan seviye göre önüne alınarak tamamı bir çevre taarzına projelendirilmesine istemmiştir.	
15.06.1961	yer teslim tutanağı	Müteahhit Cemal Özdemir ile sözleşme yapılmıştır	
27.08.1961	Y. Mimar Nazım Yenil	Ulucami fotoğraf ve çizimlerinin Ali Sam Üçgen'den Y. Mimar Nazım Yenil'e alındığı dair belge	Tasudce0481014
22.09.1961	GEEAYK kararı	Yıldırım Bayezid döşemesi olan batı minaresi kaidesi bölünmüş onarım için proje hazırlanmış sonra uygulamaya geçilebileceği belirtilmiştir	Tasudce0457047
24.06.1962	GEEAYK kararı	Çünkü kapısı için hazırlanan 1/20 ölçekli döşeme adedi üzerinden 'A' işaretlemesi yapıldığından uygun olduğu kararı verilmiştir	
03.07.1962	Vakıflar Müfettişleri Cevat Vural ve Eved Aşkan	Restorasyon yönetici projelerin olup olmadığı varsa nerede olduğuna dair GEEAYK'a talep edilmiştir	
25.07.1962	Cevat Vural, Eved Aşkan raporu	Ulucami restorasyonu hakkında müfettiş raporu	BK YKBK
18.09.1962	Cevat Vural raporu	Ulucami restorasyonu hakkında müfettiş raporu	BK YKBK
20.09.1962	Cevat Vural raporu	Ulucami restorasyonu hakkında müfettiş raporu	BK YKBK
21.10.1962	GEEAYK kararı	Ulucami kuzeybatı minare kaidesi ile ilgili eski parçaların mümkün olduğunca kullanılmasına şartıyla kaidesi kaldırılmasına karar verilmiştir	BK YKBK
23.11.1962	Fatih Çeçen (Abide ve Yapı İşleri Daire bşk.)	Ali Sam Üçgen'in raporu üzerine Fatih Çeçen'in açıklamaları ve inşaatı devam etince talebi	BK YKBK
24.04.1963	Onarım Alıncı'nın raporu	Kurul kararlarına aykırı uygulanmadığı, dış duvarların ve batı minaresi kaidelerinin tamirinin tamamlanmadığı, kuzey kısmının ise devam eden talimatlar nedeniyle tamamlanmadığı, kapı önündeki avlunun henüz orijinal seviyeye indirilmediği ifade edilmiştir.	
1965	Kayıp onarım tutanağı		

Yapının onarım öncesi ve sonrası fotoğrafları incelendiğinde yangından etkilenen taşların durumu ve onarım sonrası günümüzdeki görünümü karşılaştırılabilmektedir (Şekil 3-65, Şekil 3-66) (EK 13).

ULUCAMİ KAPILARI ONARIM ÖNCESİ VE GÜNÜMÜZ DURUMU			
	1950 ÖNCESİ	1950-1961	GÜNÜMÜZ
KUZAY KAPISI			
BATI KAPISI			
DÜĞÜ KAPISI			
HÜNKAR KAPISI			

Şekil 3-65. Ulucami kapıları 1950-1965 onarımı öncesi ve sonrası görünümüleri

ULUCAMI PENCERELERİ ONARIM ÖNCESİ VE GÜNÜMÜZ DURUMU		
	1950-1961	GÜNÜMÜZ
KUZAY CEPHESİ		
BATI CEPHESİ		
HÜNKAR KAPISI		
GÜNEY CEPHESİ		

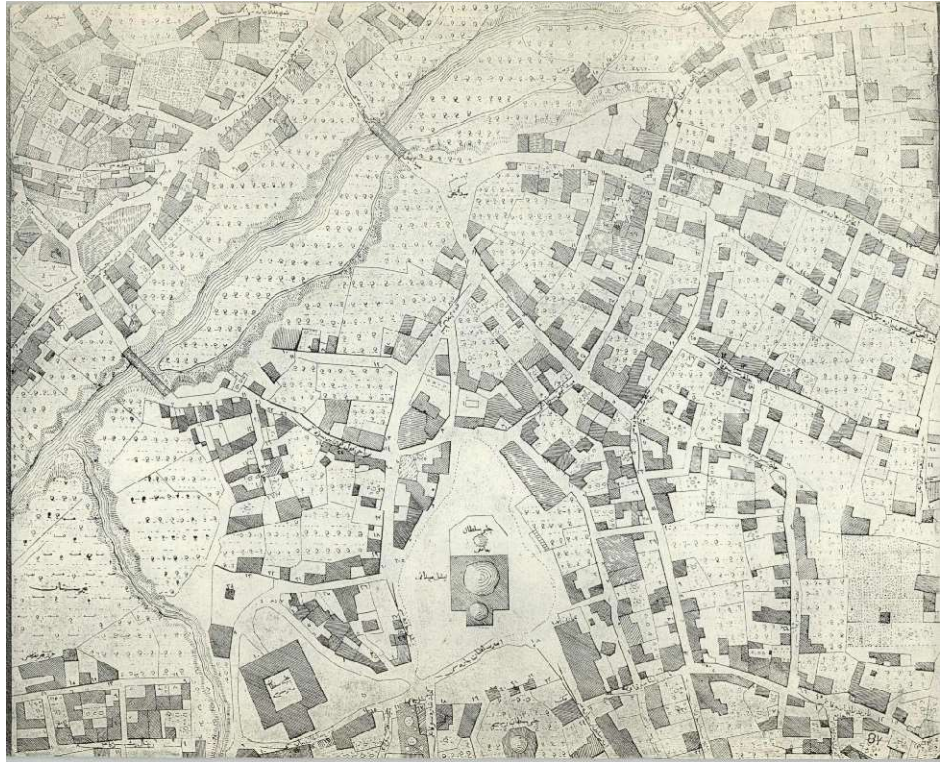
Şekil 3-66. Ulucami pencereleri 1950-1965 onarımı öncesi ve sonrası görünümüleri

3.1.2. Yeşil Cami

Çelebi Mehmet, kentin doğusunda, Yıldırım Camisi'nin güneyinde, Yeşil Camisi'ni yaptırmıştır. Cami, medrese, türbe, imaret ve 1485 yılında eklenen hamamın bulunduğu külliye içerisinde yer almaktadır (Yavaş, 2013) (Şekil 3-67, Şekil 3-68, Şekil 3-69).

Kıtabesinden de anlaşıldığı üzere H.817 (1414) de yapımına başlanan Yeşil Cami, H.822 (1419)'de tamamlanmıştır (Yavaş, 2013). Cephede bulunan izlerden, inşaatın başlangıcında, beş kubbeli son cemaat yerinin yapılmasının planlandığı, bazı dış pencerelerde yarım kalmış tezyinatlardan da caminin tam düşünüldüğü gibi tamamlanamadığı anlaşılmaktadır.

Mimarı Hacı İvaz Paşa olan caminin, tezyinatları ile ilgili olarak, mahfil bölümünün üzerindeki levhada 'Bu bina-i şerif İlyas Ali tarafından 827 (1424) yılında tamamlanmıştır' yazmaktadır. Buradan nakkaşının İlyas oğlu Ali olduğu anlaşılmaktadır (Yavaş, 2013).

Şekil 3-67.1862 Suphi Bey Haritasında Yeşil Cami (BBBLD arşivi)

Şekil 3-68. 1938 yılı hava fotoğrafı Yeşil Cami ve çevresinin görünümü (BKVKBK arşivi)

Şekil 3-69. Günümüz hava fotoğrafında Yeşil Cami ve çevresinin görünümü (<https://earth.google.com/>)

Tabhaneli olarak nitelendirilen plan şemasına sahip olan cami, yapılmamış son cemaat yeri dışında Yıldırım Bayezid Camisi'ne benzemektedir.

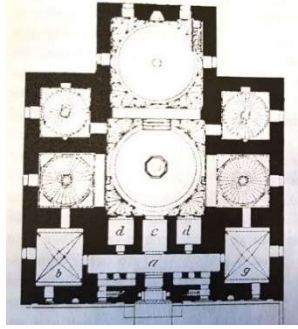
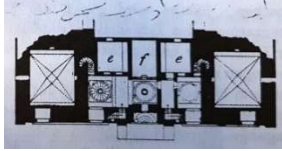
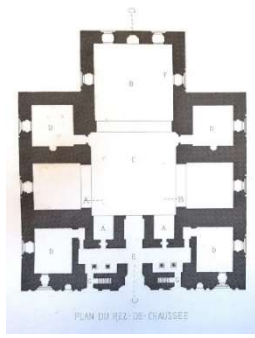
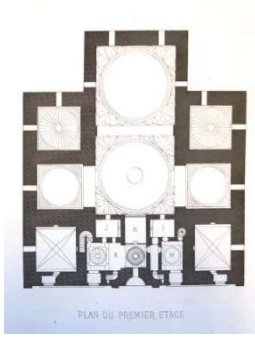
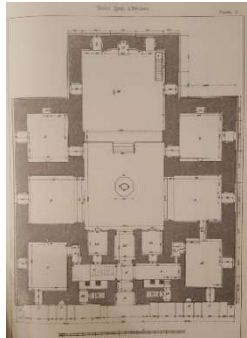
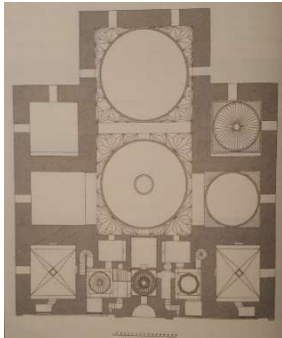
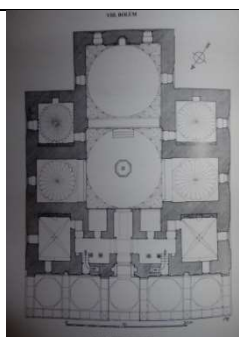
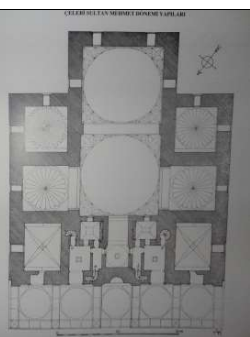
Yeşil Cami, içerisinde bulunan çini kaplamalarıyla öne çıkmaktadır. Giriş duvarı altı köşeli lâcivert çinilerle kaplanmıştır, yan mekânların duvarları ise iki metre yüksekliğe kadar altı köşeli koyu yeşil çinilerle kaplıdır. Bu altı köşeli çinilerin arasında kalan üçgen satırlar firuze renkte küçük çini parçaları ile doldurulmuştur (Yücel, 1965).

Cami'nin cümle kapısından girilen mekânın yan tarafından, dar merdivenler ile üst kattaki Hünkâr mahfiline çıkılmaktadır. Hünkâr mahfili, caminin şadırvanlı orta mekanına açılan kapısı üzerinde, mermer korkuluklu olarak inşa edilmiş, duvarları ve tavanı çini kaplanmıştır.

Yapının eski fotoğraflarında minarelerinin sıva kaplı, külahının ise miğfer formunda (Bursa külahı) olduğu görülmektedir (Şekil 3-80). Ayverdi ve Evliya Çelebi yapıda tek minare olduğundan söz etmektedir, Parvillée'in çizimlerinde de yarısı yıkılmış tek minare görülmektedir (Parvillée, 1874). Gabriel de caminin özgününde bir minareli olduğu, ikincisinin 19. yy sonlarında yapıldığı düşüncesindedir. 1873 yılına ait mahyacılık beratıyla ilgili bir belgede, mahya asılabilmesi için 1870 yılında camiye bir minare daha eklendiği ifade edilmiştir. Tamir veya yeniden yapım ifadeleri kullanılmadığı için bu minarenin yeni yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA, İDH 662/46122) (Yavaş, 2013). Yapıda, ikinci minareye çıkılan merdivenin yeri özgündür. Buradan yapının son cemaat yeri gibi ikinci minaresinin de yapılmadan bırakılmış olabileceği düşünülebilir.

Yeşil Cami'nin geçirdiği onarımla ilgili ulaşılan, 1552 tarihli tamir belgesinde, kubbe kurşunlarının değiştirildiği belirtilmektedir. 1573 tarihli belgede ise, cuma namazı kılındığı zaman harim bölümünün ibadet için yetersiz kalması nedeniyle şadırvanın bulunduğu büyük kubbenin altı doldurularak harimle aynı kota çıkarılmasından söz edilmiştir (BMD, A 99/116, 107; Ayverdi). Sözü geçen uygulamanın yapılış tarihi bilinmemektedir, Ahmet Vefik Paşa döneminde yapılan onarım sırasında dolgu kaldırılarak eski haline getirilmiştir (Yücel, 1965).

1780 yılında, yıldırım düşmesi minarenin yıkılmasına ve üç adet kemer ayağının da zarar görmesine neden olmuştur (BMD, B 207/431, 62) (Pay, 2010).

YEŞİL CAMİ ÇİZİMLERİ	
H. WILDE (1909)	
LÉON PARVILLÉE (1874)	
MONTANİ EFENDİ (1873)	
ALBERT GABRIEL (1958)	

Şekil 3-70. Çeşitli kaynaklarda bulunan Yeşil Cami plan çizimleri

YEŞİL CAMİ ÇİZİMLERİ	
LÉON PARVILLÉE (1874)	
MONTANİ EFENDİ	
ALBERT GABRIEL	
EKREM HAKKI AYVERDİ	

Şekil 3-71. Çeşitli kaynaklara bulunan Yeşil Cami cephe çizimleri

Şekil 3-72. Yeşil Cami doğu minaresi merdiveninin görünümü (2016)

Şekil 3-73. Yeşil Cami batı minaresi merdiveninin görünümü (Aksoy, 2016)

3.1.2.1. 1855 depremi sonrası onarımlar

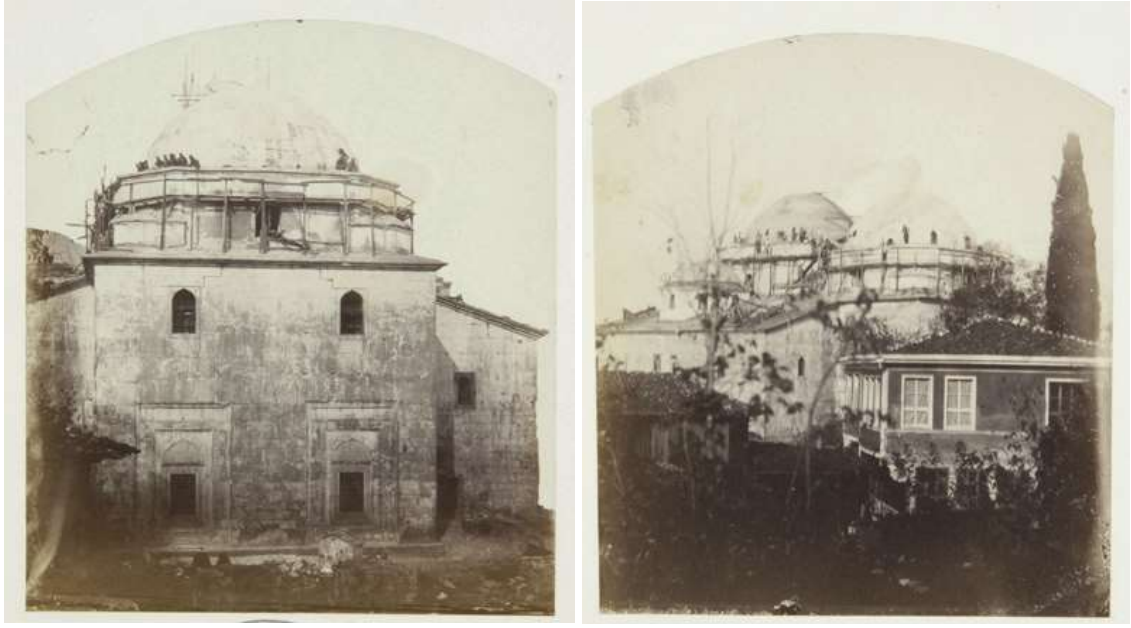
1855 depreminde hasar gören yapıda, 1863 yılında Léon Parvillée yönetiminde onarım yapılmış fakat ne yazık ki bu uygulamalar belgelenmemiştir. Léon Parvillée ülkesine döndüğünde Yeşil Cami ve Türbesi'nin birçok cephe ve detay çizimlerini içeren bir kitap yayınlamış ancak yapılan onarımların detaylarından söz etmemiştir.

1874 yılı Viyana Sergisi için 1873 yılında Osmanlı dönemi Bayındırlık Bakanı İbrahim Ethem Paşa'nın başkanlığındaki heyet tarafından hazırlanan 'Usul-i Mimar-i Osmani' adlı eserde caminin deprem sonrası geçirdiği onarım şu şekilde açıklanmıştır:

'Ahmed Vefik Efendi, depremden dolayı sakatlanmış olan bu güzel yapının tamirini başlattıklarında Yeşil Cami'nin yıkılan büyük kubbesinin yapımı için 1500 Osmanlı altını harcama yapılması gerektiğini kendisine söylediklerinde, böylesine değerli bir yapının bir parçasının bile noksan olmasını asla uygun görmediklerinden söz konusu kubbeye demirden yapılmış çemberler geçirildikten sonra çatlak olan yerlerine sıvı olarak çimento akıtılmıştır. Bu çimentolar donduktan sonra kubbe sanki yeniden yapılmış gibi sağlamlığını korumuştur. Bu tamir için yalnız yediyüz Osmanlı altını harcama yapılmıştır. Böylece hem güzel bir sanat şaheseri yıkılmaktan kurtarılmış hem de daha az harcama yapılmıştır. Bu tamir konusu hakkında geniş açıklamalar yapılması için önemini hafifleteceğinden yalnız bu kadar belirtmekle yetinilmiştir.' (Ovalıoğlu, 2015).

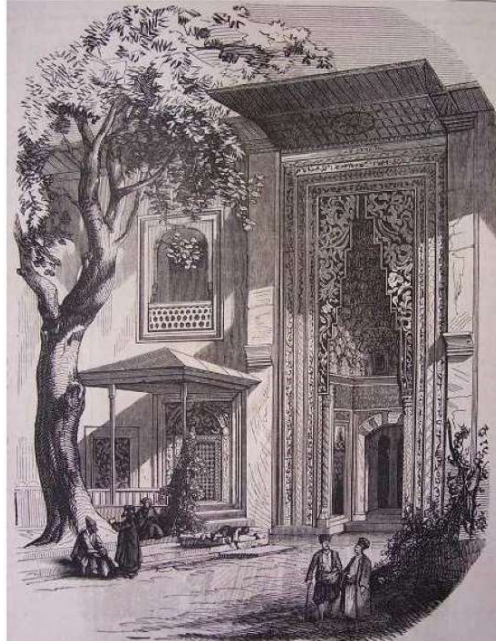
Beaux-arts de Paris Arşivinde, Charles Garnier (1825-1898) koleksiyonunda ulaşılan fotoğraflarda kasnaklara iskele kurulduğu ve kubbede onarım yapıldığı görülmektedir. Tarih aralığı ve yapılan uygulama dikkate alındığında fotoğrafların 1863 yılı onarımına ait olduğu düşünülmektedir (Şekil 3-74).

Usul-i Mimar-i Osmani kitabının çizimlerini hazırlayan Eugène Maillard, Parvillée ile birlikte çalışma yaptığı halde metinlerde onun ismi geçmemiştir. 1874 sergisi için hazırlanmış olan bu kitaptaki çizimlerde Yeşil Cami halen yarısı yıkılmış tek minareli ve giriş saçağı yapılmamış haliyle görülmektedir.

Şekil 3-74. Yeşil Cami kubbe onarımı yapılırken çekilmiş fotoğrafı (Garnier, 1825-1898. <http://www.ensba.fr/ow2/catzarts/index.xsp>)

Yapıya ait 1852 tarihli gravürde, girişin doğu tarafında bulunan pencerenin üzerinde saçak ve önünde korkulukla çevrilmiş bir sahanlık görülmektedir (Şekil 3-75). Yapıya ait 1860'lı yıllara ait fotoğrafta ise giriş kapısı üzerinde yanlara doğru da devam eden ahşap düz bir giriş saçığı ve yanındaki pencere üzerinde saçak izi görülmektedir (Şekil 3-76).

Şekil 3-75. 1852 tarihli gravür (Çalışkan, 2010)

Şekil 3-76. Sebah Pascal'ın 1860'lı yıllara ait Yeşil Cami fotoğrafı (<https://rosettaapp.getty.edu/>)

Yapının 1890'lı yıllara ait fotoğraflarında, 1855 depremi sonrası yapılan onarımlar sırasında eklendiği düşünülen Barok tarzda giriş saçağı görülmektedir (Şekil 3-78, Şekil 3-79).

Daha önce sözü edildiği gibi 1870 yılında caminin ikinci minaresi yapılmış, her iki minare de 19. yy. sonlarında yıkılmıştır. 1890'lı yıllara ait fotoğrafta gövdesi sıva kaplı ve Bursa Külahı olarak da adlandırılan ahşap külahları bulunan iki minare görülmektedir (Şekil 3-80). Yıkılmış olan minareler, Vali Reşid Mümtaz Paşa döneminde yeniden yaptırılmıştır. Minareler 1907 yılında, Turhan Paşa'nın Evkaf Nazırlığı zamanında Mimar Asım Kömürcüoğlu'nun gözetiminde tamir edilmiştir (Pay, 2010). Tarihi tam olarak bilinemeyen fakat 20.yy başı olduğu tahmin edilen fotoğrafta, minarelerin yenilenmiş olduğu, giriş saçağının ise henüz kaldırılmadığı görülmektedir (Şekil 3-81). Yapının BKVKBK arşivinde bulunan restitüsyon raporunda bu saçağın 1908 yılı onarımında başlarında Mimar Kemalettin Bey tarafından kaldırıldığı belirtilmektedir.

Şekil 3-77. Yeşil Cami giriş saçağı görünümü (Berggren, Guillaume) (1875-.)
(<https://rosettaapp.getty.edu/>)

Şekil 3-78. 1890'lı yıllar Yeşil Cami giriş kapısı görünümü (<https://rosettaapp.getty.edu/>)

Şekil 3-79. Yeşil Cami giriş kapısı, sonradan eklenen saçak görünümü (1880-1893)
(<http://www.loc.gov> 2018)

Şekil 3-80. 1890'lı yıllar, Yeşil Cami minarelerinin sıvalı olduğu ve külahları değişmeden önceki görünümü (779-28-0024 / İ.Ü. NEK)

Şekil 3-81. Yeşil Cami giriş saçağı ve minare külahlarının görünümü
(www.saltresearch.org/)

Şekil 3-82. 1936 yılı Nicholas V. Artamonoff tarafından çekilmiş olan cephe fotoğrafı
(<http://images.doaks.org/artamonoff/collections/show/147>)

L'ART ISLAMIQUE EN ORIENT (Brousse)
FEUILLE N° 84 A)

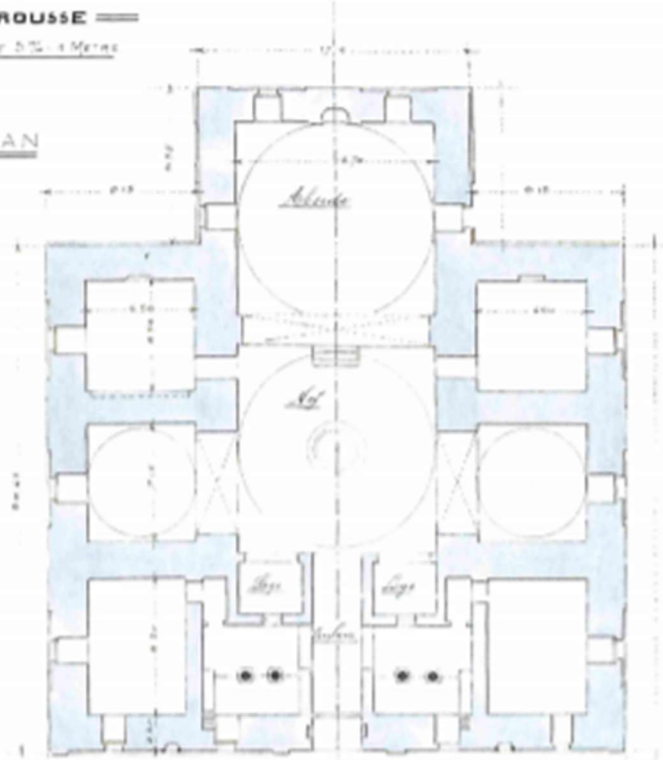
FACADE
PRINCIPALE

YÉCHIL DJAMI
DE BROUSSE

ÉCHELLE 1/25 = 1 MÈTRE

PLAN

Plan pour les Brousses en planche N° 104
Rédigé par Raymond et Alexandre
par Alexandre M. Raymond Architecte

BURSA YEŞİL CAMİ, 31,5 X 49 CM, ENV. NO: 89 (BURSA, 25 AĞUSTOS 1900)

Şekil 3-83. Alexandre Raymond Yeşil Cami plan ve cephe çizimi (1900) (Şentürk, 1999)

3.1.2.2.1930-1960 dönemi onarımları

Yeşil Cami’de Cumhuriyet dönemi onarımlarıyla ilgili ulaşılan ilk çalışma 1952 yılında, Cami ve Yeşil Türbe’nin avlularının yeşillendirilip park haline getirilmiş olmasıdır. (BEESK)

BKVKBK arşivinde bulunan, Vakıflar İnşaat Müdürlüğü’ne yazılmış, 1954 tarihli Hüsrev Tayla ve Ali Saim Ülgen imzalı raporda camide onarım çalışmaları kapsamında, kasnak duvarlarında yapılan sıva rasпасı sonuçları açıklanmış ve konuyla ilgili bir karar verilmesi talep edilmiştir.

Raporda:

“Bursa Yeşil Cami’nin onarımına başlandığı sırada kabarmış bulunan kubbe kasnak sıvaları söküldüğü vakit bu sıvaların altından II. Murad Cami, Yeşil Medresesi ve şehirde bulunan diğer Abidatta ve İnegöl’deki İshakpaşa heyetinde rastlandığı gibi dikkatli bir işlikle tuğla sıvaları ve derzleri muntazam bir duvar yüzü zuhur etmiştir. Mahallinde yaptığımız muhtelif sondajlar neticesinde aynı tesir ve imal tarzının devam eylediği anlaşılmış bulunuyor. Bu sebeple Yeşil Cami kasnaklarının da tuğlaları mer’i bir duvar yüzünde halinde inşa edilmiş iken sonraları yapılan tamir ve ilave plasterlerdeki bozuk imalatı kapamak için bu kasnak yüzlerinde de vasati 1 cm kalınlığında horasan harçla sıva yapılmıştır. Hatta bu ince sıva uzaktan bakıldığı zaman bazı tuğla sıvalarının mezkûr sıva üzerinden seçilecek kadar hususiyet arz ettiği görülmektedir. Bu sebeple Yeşil Cami kubbe kasnaklarının eskiden yukarıda isimleri yazılı binalar gibi sıvasız bulunduğu kanaati hasıl olmuştur. Bu sıva veya derz meselesi halledilmeden müteahhit tarafından işin yürütülmesine imkân bulunmadığından dolayı meselenin acele olarak tetkik ile bir karara varılmasına müsaadelerini saygı ile arz ederim” yazmaktadır (BKVKBK arşivi). Vakıflar Umum Müdürü, söz konusu rapor ve 10 adet fotoğrafı ekleyerek, 4.11.1954 tarihli yazısıyla GEEAYK’ye durumu açıklamış ve değerlendirilmesini talep etmiştir.

Durumu değerlendiren GEEAYK’nin 05.11.1954 tarih ve 311 sayılı kararında; “Kubbe kasnaklarının normal kalınlıkta horasan sıva yapılmak suretiyle tamire devam

edilmesinin ve bu şeklin yalnız buraya münhasır bulunmasına ittifakla karar verildi.” yazmaktadır (BKVKBK arşivi). Bu karar sonucunda kubbe kasnakları sıvalı olarak bırakılmıştır.

BKVKBK arşivinde bulunan 29.05.1955 tarih ve 384 sayılı kararda ise; Kurul’un Yeşil Cami’yi tetkikleri sırasında kubbe tonozlarına uygulanan horasan sıvasının renk, satıh ve harç içeriği bakımından uygun görülmediği, bu nedenle sıvanın incelenmesi için Vakıflar Umum Müdürlüğü’ne yazı yazılmasına karar verildiği belirtilmektedir. Bu karar sonrasında konuyla ilgili incelenen dönem kapsamında başka bir belgeye ulaşılamamıştır.

Şekil 3-84. 1930’lu yıllar Yeşil Cami ve Medresesi (<https://saltresearch.org/>) [tasuh0720]

3.1.2.3. Yeşil Cami’de gerçekleşen onarımlarının değerlendirmesi

Yeşil Cami’nin onarımları incelendiğinde; Osmanlı’nın son döneminde batılılaşma etkisiyle Barok saçağın eklenmiş olduğu görülmektedir. Bu tutuma karşı gelişen akımın öncülerinden olan Mimar Kemalettin ise 20.yy’ın başında saçağı kaldırtmıştır.

Cami'nin Osmanlı dönemi onarımlarıyla ilgili dikkat çeken bir uygulama da depremde hasar gören kubbe kasnağının çimento şerbeti ile güçlendirilmesidir.

Cami'nin doğal afetler sonucu yıkılıp yeniden yapılmış olan minareleri ilk şeklini koruyamamış olsa da son yenilemenin yapılmış olduğu 20.yy başlarındaki durumuyla günümüze ulaşmıştır (Çizelge 3-8).

1954 yılı onarımında, hazırlanan raporda da Erken Dönem yapısı olan bu Cami'nin kubbe kasnaklarının sıvasız olması gerektiği ifade edilmesine rağmen Kurul'da sıva yapılmasına karar verilmesinin, dönemin '**belirli bir döneme dönme**' kaygısından kaynaklı olduğu düşünülebilir.

Çizelge 3-8. Yeşil Cami onarımları

YEŞİL CAMİ ONARIMLARI					
zaman	bilgi kaynağı	belge niteliği	idare	kontrol mimarı	yapılan uygulama
1552	Devlet arşivi	tamir belgesi	-	-	kubbe kuşunlarının yenilenmesi
1573	Devlet arşivi	belge	-	-	döşeme kotunun yükseltilmesi
1863	Yavaş D.	belge	-	Parvillee	depremde hasar gören kubbenin onarılması
1870	Devlet arşivi	belge	-	-	ikinci minarenin inşası
1900'lü yılların başı	BKVKBK arşivi	restitüsyon raporu	-	Mimar Kemalettin Bey	giriş kapısı üzerindeki saçığın kaldırılması
1903-1906	Pay S.	kitap	-	-	yıkılmış olan minarelerin yeniden inşası
1907.	Pay S.	kitap	-	Mimar Asım Kömürcüoğlu	minarelerin tamiri
1952.	BEEKS arşivi				Bahçe düzenlemesi
1954.	BKVKBK arşivi	rapor	VGM	H. Tayla - Ali Saim Ülgen	Kubbe kasnaklarının onarımı

3.1.3. Murad Hüdavendigâr Camisi

Murad Hüdavendigâr Camisi, Çekirge semtinde, Bursa ovasına bakan tepenin üzerinde, I. Murad Hüdavendigâr tarafından yaptırılmıştır. Cami'nin kuzeybatısında Murad Hüdavendigâr'ın türbesi, doğusunda ise Cıkcık Hamamı bulunmaktadır (Şekil 3-85).

Yapı, zaman içinde deprem, lodos, yıldırım düşmesi gibi etkenlerden zarar görmüş ve dönem dönem onarım geçirmiştir.

Şekil 3-85. 1938 yılı hava fotoğrafı, Hüdavendigâr Camisi ve çevresi

İlk kitabesi günümüze ulaşmadığı için yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte kaynaklarda 1360 – 1389 arasında farklı tarihler verilmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan Vakıf Eski Eser fişinde cami inşaatının, H.767 (1366)'de başlanılmış, H.787 (1385) tarihinde tamamlanmış olduğu yazmaktadır. Günümüzde giriş kapısı üzerinde 1905 (H.1322) yılında II. Abdülhamit döneminde yapılan onarım sırasında hazırlanmış olan kitabe bulunmaktadır (VGM arşivi).

C. Texier, 1838 yılı incelemesinin sonucunda, dış cephenin badana ile kaplandığını ve yapının eski bir kilise olduğunu ifade ederken, 1862 baskısında, yapının alt katı cami, üst katı medrese olarak Osmanlılar tarafından Bizanslı bir ustaya yaptırıldığını belirtmiştir (Suat, 2002). H. Wilde, yapının 1904 yılında yeniden inşa edildiği düşüncesindedir

(Wilde, 1909). Gabriel ise söz konusu yapının farklı bir örnek oluşturmakla beraber Osmanlı yapısı olduğunu belirtmiştir (Gabriel,1958, çev. 2010).

I. Murad Hüdavendigâr Camisi, alt katı cami, üst katı medrese olmak üzere iki katlıdır (Şekil 3-86). Ön cephede alt ve üst katlar revaklı olarak düzenlenmiş, saçaklara da kemer sıraları eklenerek cephede kemer elemanı vurgulanmıştır (Şekil 3-89). Alt kat revakları aynı merkezli üst üste yapılmış sivri çift kemerlidir. Taş kaplama ayaklara oturan bu çift kemerlerden içte olanı kesme taş, üstte olanı ise üç tuğla bir taş almaşık olarak örülmüştür. Giriş aksındaki kemerin iç kenarında profilli şerit bulunmaktadır.

Üst kat revağında tuğla ayaklara oturan üç sıra tuğla bir sıra taş almaşık kemerler bulunmaktadır. Bu kemerlerin içlerine ise yine almaşık, Bizans ikiz kemerleri yapılmış, bu iki kemer ortada mermer sütunla desteklenmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi bu ikiz kemerleri "Akdeniz kemeri" olarak tanımlamıştır. Orta açıklığın büyük kemeri tuğla malzeme ile örülmüştür.

Yapının kapı ve pencere söveleri devşirme malzemedir. Ahmet Ersen, yan eyvanların ikişer penceresinin 17. ve 18. yy onarımları sırasında açılmış olduğunu düşünmektedir (Ersen, 1986). 1904 onarımında yan eyvanlara birer dış kapı açılmıştır. Mihrap eyvanında dört, kanat odaları ve yan eyvanlarda iki merkezli sivri kemerli, dıştan düz atkılı sövesiz üst pencereler bulunmaktadır.

Caminin kuzeydoğu köşesinde, revak bölümünde, tuğla gövdeli minare yükselmektedir. Tek şerefeli minarenin üzerinde günümüzde kurşun kaplı ahşap külah bulunmaktadır. Yapılan araştırmalarda ulaşılan bilgilere göre I. Murad Hüdavendigâr Camisi'nin kayıtlara geçen ilk onarımları 1520, 1563, 1619, 1635 yıllarındadır (Dostoğlu, 2011). Yapıya ait fotoğraflar incelendiğinde en sık müdahalenin minarede meydana geldiği, külahın farklı malzeme ve formlarda yenilendiği anlaşılmaktadır.

I.MURAD HÜDAVENDİGAR CAMİSİ PLAN ÇİZİMLERİ	
H. WILDE (1909)	
SEDAT ÇETİNTAŞ (1949)	
EKREM HAKKI AYVERDİ (1976)	

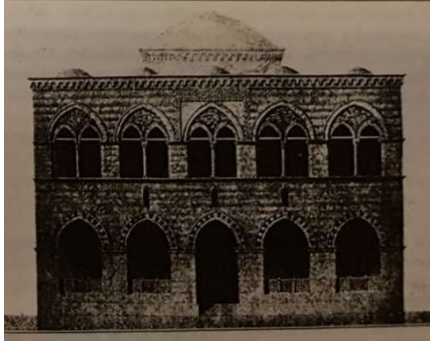
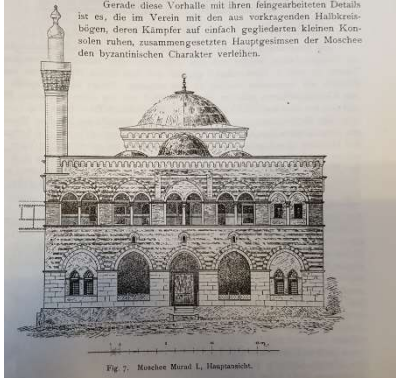

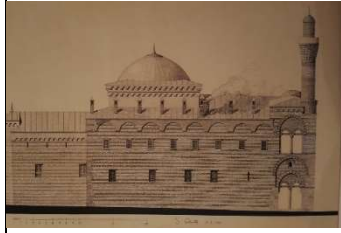
Şekil 3-86. Sırasıyla Texier, Çetintaş ve Ayverdi'ye ait Murad Hüdavendigâr Camisi çizimleri.

Şekil 3-87. Hüdevendigar Camisi ve Çekirge semti, 1892 yılı (Eren, 2011)

Şekil 3-88. Hüdevendigar Cami, 1880-1893 yılları arası minare ahşap külâhının görünümü (<http://www.loc.gov>)

I.MURAD HÜDAVENDİGAR CAMİSİ GÖRÜNÜŞ ÇİZİMLERİ		
TEXIER ÇİZİMLERİ (1839)		Texier, yapıyı minaresiz olarak işlemiştir.
H. WILDE ÇİZİMLERİ (1909)		H. Wilde yapıyı incelediği dönemdeki şekliyle rölövesini çizmiştir, buna göre son cemaat yeri yanlarında bulunan gözler kapalı görülmektedir.
SEDAT ÇETİNTAŞ ÇİZİMLERİ (1949)	 	Sedat Çetintaş restitüsyon çizimlerinde kapatılmış olan son cemaat yeri revaklarını açık göstermiş, minare külahını da Ulucami çizimlerinde de görülen miğfer külah şeklinde işlemiştir.

Şekil 3-89. Hüdevendigar Camisi cephe çizimleri

3.1.3.1.1855 depremi sonrası onarımlar

1855 depremi sonrası pek çok yapı gibi I.Murad Hüdavendigâr Camisi'nin de hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Oktay Aslanapa, caminin kubbesinin 1855 depreminde yıkıldığını ve yeniden yapıldığı ifade etmiştir (Aslanapa, 2016). Neslihan Özaydın, 1855 depreminin Bursa yapıları üzerine etkisini arşiv belgeleri doğrultusunda incelediği tezinde Cami'nin son cemaat yeri ve dersane üzerindeki kemerlerin bazı bölümlerinin yıkılmış olduğunu, bunun dışında onarımda minare şerefesi ve külahının da yenilendiğini belirtmiştir (Özaydın, 2017).

Ekrem Hakkı Ayverdi, yapının çatısıyla ilgili izlenimlerini "Çatı ilk zamanlarda kiremitle örtülü idi. Bu kiremitlerden kalanlar çatıya çıkış yerinde, cephe duvarının tamirinde kullanılmış olup 40 cm genişliğinde 4 cm kalınlığında ve hafif yuvarlak formda bulunmaktadır" şeklinde belirtmiştir (Ayverdi, 1989).

Ulaşılan en eski tarihli fotoğraflarında, I.Murad Hüdavendigâr Camisi'nin minaresinin, ahşap, sivri külahı sahip olduğu görülmektedir (Şekil 3-88, Şekil 3-90). 1894 yılına ait fotoğrafta ise minare üzerinde, Hans Wilde çizimlerinde de görülen, boğumlu kargir külah bulunmaktadır (Şekil 3-91). Yine fotoğraflardan, bu külahın da zaman içerisinde, kargir olan fakat farklı formdaki bir külahla değiştirilmiş olduğu görülmektedir (Şekil 3-92). Minare, 1957 yılına kadar bu şekliyle kalmıştır.

Şekil 3-90. Hüdavendigâr Camisi kurşun kaplı ahşap minare külahı görünümü (779-28-0027 / İ.Ü. NEK)

Şekil 3-91. 1894 yılı Hüdevendigar Camisi ve boğumlu kagir minare külahı görünümü (<https://saltresearch.org/>)

Şekil 3-92. Hüdevendigar Camisi minaresin kargir külahının görünümü

3.1.3.2.1930-1960 dönemi onarımları

Yapılan arşiv araştırmalarında ulaşılan rapor ve fotoğraflarda, incelenen dönemde caminin son cemaat yeri, giriş holü ve minaresinde müdahaleler olduğu anlaşılmaktadır.

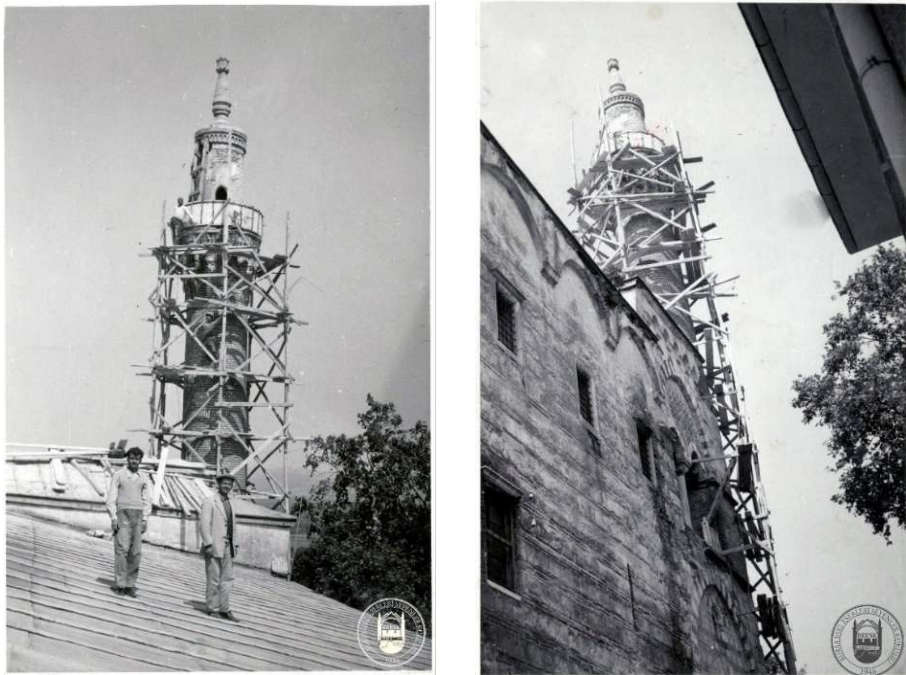
I. Murad Hüdavendigâr Camisi'nde beş revaklı son cemaat bölümünden, iki tarafında medrese katına çıkılan merdivenlerin bulunduğu hole geçilmektedir. Yapıya ait 2007 yılında hazırlanmış olan rölöve raporunda ve çizimlerinde geçiş holünde bir ara katın olduğu görülmektedir (BKVKBK arşivi). Sedat Çetintaş ve Ekrem Hakkı Ayverdi çizimlerinde söz konusu ara kat görülmemektedir. Bu durumda ara katın 1946 yılı sonrası eklendiği düşünülmektedir (Şekil 3-85).

Cami'nin içinde kadınlar mahaline ve küçük sahına geçişi sağlayan dairesel kemerli kapı boşlukları yine dönem dönem değişerek günümüzdeki halini almıştır. İlk halinde sadece tek tarafı kapı boşluğu diğer tarafı tamamen kapalı olan bu kısımlar 1946 rölöve çiziminde iki tarafı da açık kapı boşluğu üstü revzen pencere şekline dönüşmüş, son haliyle günümüze ulaşmıştır (Atabey, I. Murad Hüdavendigâr Camisi restitüsyon raporu).

Kazım Baykal'ın ifadesine göre; caminin minaresine 1957 yılında yıldırım isabet ederek şerefenin üst kısmında bulunan bir metre karelik alandaki taşları düşürmüş, böylelikle daha da üst kısımda yer alan ağır taşlar nedeniyle minare tehlikeli bir duruma girmiştir. Çevrede oturanların da BEESK'ye yönelik talepleri sonucunda 1959 yılında, Kurum minarenin onarımını yapmaya karar vermiştir. Minarenin şerefesinden tepesine kadar olan tüm taşlar sökülüştür. Minare peteğinin, alt kısımdaki desenlere göre yapılması düşünülmüş, bunun için de Hüdavendigâr Camisi'nden kısa süre sonra yapıldığı gerekçesiyle Çelebi Sultan Mehmet dönemine ait olan Hacı İvaz Paşa Camisi'nin büyük yangında yanan minaresinin tuğlaları getirilip kullanılmıştır. Külâhın biçimi ise Ali Saim Ülgen'in direktifleri doğrultusunda Kurum'un üyelerinden olan ve Ulucami'nin 1957-1960 dönemi onarımını gerçekleştiren İsmail Sönmez tarafından 1/1 ölçekte duvara çizilmiştir. Bu çizime göre külâh, Sedat Çetintaş çizimlerinde de görüldüğü şekilde yapılmış ve böyle yapılmasının yapının aslına uygun olduğu düşünülmüştür. Yapılan külâhın üzeri çimento sıvayla kaplanmış, kurşun taklidi boya yapılarak, paratoner

takılmış, derzleri tamamlanmıştır. Şerefenin alt kısmında bulunan bozulmuş stalaktitler de elden geçirilmiş, beden duvarındaki sıvalar sökülmüş ve çıkan motifler temizlenmiştir (Şekil 3-94). Minarenin onarımı esnasında bir kişinin şikâyeti üzerine dönemin valisi İhsan Sabri Çağlayangil Cami'ye gelmiş ve İsmail Sönmez'den gerekli açıklamaları dinledikten sonra eserin aslına uygun olarak restore edildiğini söyleyerek durumu onaylamıştır. Kazım Baykal, raporunda "*Sayın dostumuz Çetintaş! Hüdavendigâr minaresinin külâhını rölövenize göre yaptık.*" ifadesini kullanmıştır (Baykal, 1960).

Sedat Çetintaş, 'Türk mimari anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Bayezid I binaları' adlı eserinde Caminin minare külâhı ile ilgili olarak: '*Minarenin şerefeden yukarı petek kısmı 1904 teki tamirde bugünkü adi ve nispetsiz şekle sokulmuştur. Selçuklu annanesinin devamı halinde Bursada nümunesini görmekte olduğumuz şekilde bu petek kısmının bitirimini biz, inşa tarzını da göstermek şartıyla tuğla ile kubbe şeklinde ve kurşunsuz gösterdik*' demiştir (Çetintaş, 1952). Çetintaş'ın bu ifadesinden Osmanlı'nın son döneminde yapılan uygulamalar hakkındaki düşüncesi ve koruma yaklaşımı açıkça anlaşılmaktadır. Bir dönemin özelliklerini yansıtan külâhı tamamen niteliksiz olarak kabul etmiş ve yapının ulaşılabilen en eski tarihli fotoğraflarında sivri külâh görünmesine rağmen Selçuklu izini taşıdığı gerekçesiyle kubbe biçimli külâhı önermiştir.

Şekil 3-93. Minare onarımı yapılırken çekilmiş olan fotoğraflar (BEESK arşivi)

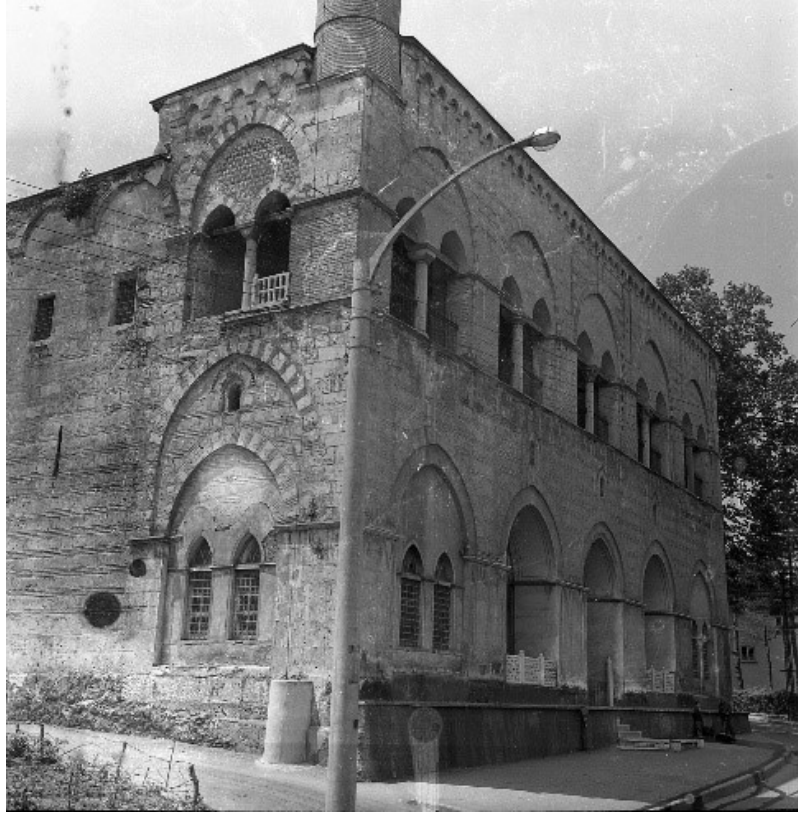

Şekil 3-94. BEESK onarımı öncesi ve sonrası Hüdavendigar Camisi minare görünümü (<http://saltresearch.org/> 2018)

Yapılan açıklamalardan minare için proje hazırlanmadan uygulamaya başlandığı ve Sedat Çetintaş'ın restitüsyon çiziminin esas alındığı anlaşılmaktadır. BEESK'nin yaptığı onarımda aslına uygun restorasyonun amaçlandığı görülmektedir.

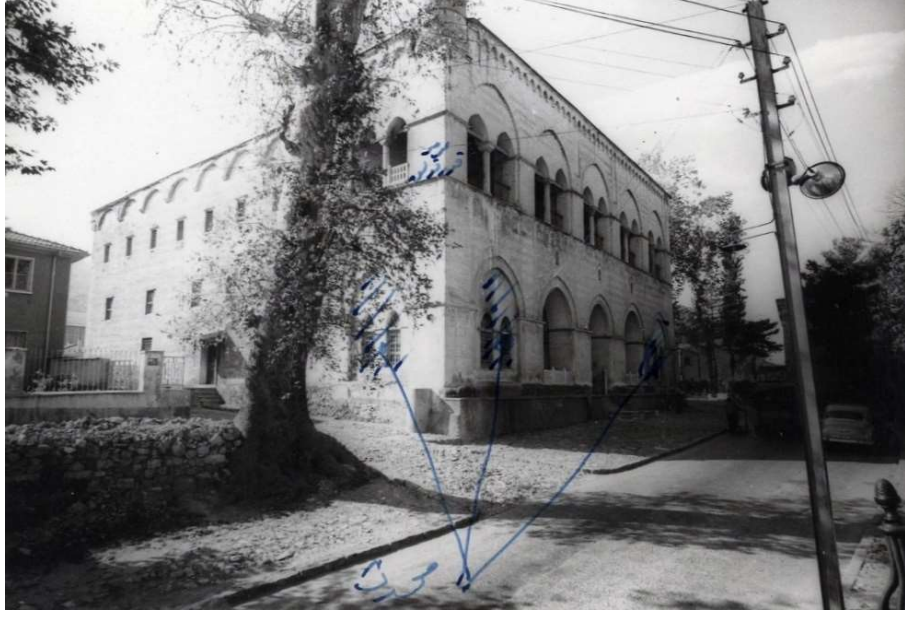
VGM arşivinde bulunan fotoğraflarında yapının son cemaat yeri köşe revaklarının kapalı oldukları görülmektedir. Ulaşılan belgelerden yapının 2006 yılında hazırlanmış olan restorasyon projesine kadar kapsamlı bir onarım görmediği, sadece kurşun yenilenmesi ve drenaj yapıldığı anlaşılmaktadır. 2006 tarihli fotoğraflarında ise sözü edilen revakların açık oldukları görülmektedir. BEESK raporlarında revaklarla ilgili herhangi bir müdahaleden söz edilmemiştir. Cahide Tamer'in 1956-1974 yılları arasında İstanbul Vakıflar Başmühendisliği'nde çalıştığı bilindiğinden sonradan kapatılan revakların 1970-1974 yılları arasında açıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 3-95. Kapatılmış olan revakların görünümü (VGM arşivi)

Şekil 3-96. Onarım sonrası (1957-1970 arası) minare görünümü (VGM arşivi)

Şekil 3-97. Kapatılmış revakların işaretlendiği fotoğraf (VGM arşivi)

Şekil 3-98. Kapatılmış revak görünümü (VGM arşivi)

3.1.3.3. I. Murad Hüdavendigâr Camisi'nde gerçekleşen onarımların değerlendirilmesi

I. Murad Hüdavendigâr Camisi'nde en çok değişimin minarede gerçekleştiği görülmektedir. Ulaşılabilen ilk fotoğrafta kurşun kaplı ahşap külah görülürken sonrasında iki farklı formda kargir külah yapılmıştır. İncelenen dönemde ise yine minarede onarım yapıldığı görülmektedir. 1957 yılında yıldırım çarpması sonucu hasar gören minarede 1959 yılında tamamlama ve külah yenilemesi yapılmıştır (Çizelge 3-9).

Yapılan araştırmalarda söz konusu onarım ile ilgili proje ve kurul kararına ulaşılamamıştır. Ali Saim Ülgen'in kontrollüğünde, BEESK'nin gerçekleştirmiş olduğu çalışmada aynı zamanda Ulucami'nin onarımında müteahhitlik yapmakta olan İsmail Sönmez'in de görev aldığı tespit edilmiştir. Kazım Baykal'ın açıklamalarında görüldüğü üzere, uygulamada Sedat Çetintaş'ın restitüsyon çizimleri aslına uygun olduğu gerekçesiyle referans alınmış ve 'Bursa Külahı' olarak da adlandırılan külah yapılmıştır. Minare onarımında kullanılacak tuğlalar ise Hacı İvaz Paşa Camisi'nin büyük yangında yanan minaresinden temin edilmiştir. Onarımla ilgili dikkat çeken bir konu da vatandaşın yapılan uygulama ile ilgili şikâyette bulunması ve dönemin valisi İhsan Sabri Çağlayangil'in Ulucami de olduğu gibi Hüdavendigâr Camisi'nde de incelemelerde bulunup eserin aslına uygun olarak restore edildiğini söyleyerek durumu onaylamasıdır. I.Murad Hüdavendigâr Camisi'nde incelenen dönemde yapılan onarıma yine proje olmadan başlandığı ve aslına uygun imalatın esas alındığı görülmektedir.

Çizelge 3-9. I. Murad Hüdavendigâr Camisi'nde gerçekleşen onarımlar

I. MURAD HÜDAVENDİĞAR CAMİ ONARIMLARI					
zaman	bilgi kaynağı	belge niteliği	idare / yüklenici	kontrol mimarı	yapılan uygulama
1855 sonrası	Aslanapa(2016), Özyayın (2017)	kitap , tez	-	-	kubbe, minare onarımı gerçekleştirilmiş
19.yy sonu	Salt Galata	fotoğraf	-	-	minarenin ahşap külahı yerine taş külah yapılmış
19.yy sonu-20.yy başı	Salt Galata	fotoğraf	-	-	minarenin taş külahı yenilenmiş
1959	BEESK	fotoğraf, rapor	BEESK	Ali Saim Ülgen	şerefe ve kurşun taklidi sıvalı ahşap külah yapılmış
1970	VGM	fotoğraf, rapor	VGM	Cahide Tamer	son cemaat yeri muhdes ekler kaldırılmış

3.1.4. Yıldırım Bayezid Camisi

Yıldırım Bayezid Camisi, kentin doğusunda, yüksek bir tepe üzerinde, Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmıştır. Cami, medrese, hamam, darüşşifa ve türbenin bulunduğu külliye içinde yer almaktadır (Şekil 3-99). Zaman içinde deprem ve lodos gibi etkenlerden zarar görmüş olan yapı dönem dönem onarım geçirmiştir. Bu bölümde öncelikle, meydana gelen değişimin tespit edilebilmesi amacıyla ulaşılabilen en eski tarihli belgelerden, minare, çatı örtüsü gibi yapı elemanlarında yapılan onarımlara değinilmiştir. Sonrasında ise pek çok yapıda hasara neden olan 1855 depremi sonrası yapının durumu, yapılan müdahaleler ve çalışma konusu olan 1930 sonrası yapılan onarımlar belgeler ışığında değerlendirilmiştir.

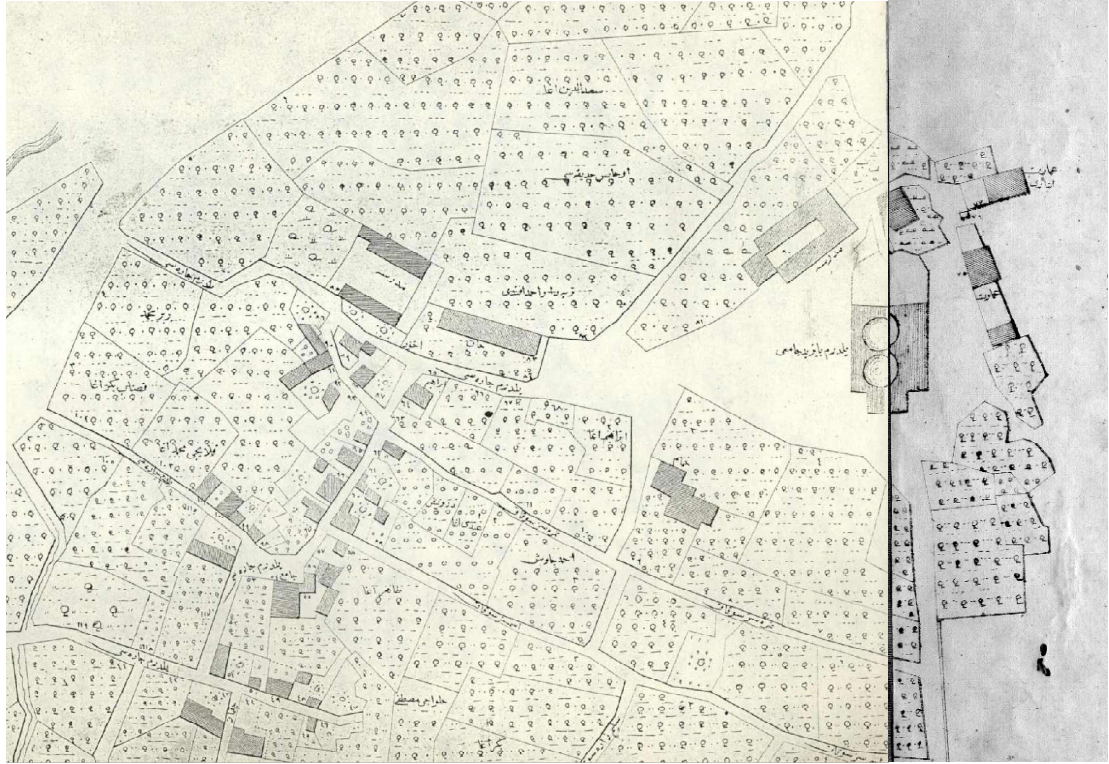

RESİM 26: YILDIRIM BAYEZİD CAMİ VE ÇEVRESİ
I. Cümle Kapısı, II. Bayezid Türbesi, III. Medrese, IV. Saray, V. Şadırvan, VI. Cami, VII. İmaret, VIII. Hamam, IX. İkinci Kapı, X, X. Sarı duvarı, XI. Su kemeri

Şekil 3-99. Yıldırım Bayezid Camisi'nin külliye içindeki konumu (Gabriel, 2010).

Yıldırım Bayezid Camisi'nde kitabe bulunmadığı için inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir ancak Mayıs 1400 (H.802) tarihli vakfiyede külliyedeki yapılardan söz edilmektedir (Öcalan, 2013). Bu durumda caminin 1400 yılından önce tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah Kuran, cami inşaatına 1390 (H.793) yılında başladığını ve 1395 yılında, Niğbolu Savaşı'ndan önce tamamlandığını ifade etmiştir (Kuran, 1964). Sedat Çetintaş da Gülşenimaarif'in tarifine göre inşaata 1390 yılında başladığını belirtmiştir (Çetintaş, 1952).

Caminin mimarı bilinmemekle birlikte türbe kapısındaki kitabede mimar Hüseyin oğlu Ali yazmaktadır.

Şekil 3-100. 1862 tarihli Suphi Bey haritasında Yıldırım Bayezid Camisi'nin konumu (BKVBK arşivi)

Şekil 3-101. 1938 tarihli hava fotoğrafında Yıldırım Bayezid Camisi ve çevresinin görünümü (BBBLD arşivi)

Bursa tabhaneli cami tipinin anıtsal örneklerinden olan Yıldırım Bayezid Camisi, orta aksta iki kubbeli ana ibadet mekânı ile yanlarda birer eyvan, ikişer tabhane ile kuzeyinde beş kubbeli son cemaat yerinden oluşmaktadır. Yapının kuzeydoğu ve kuzeybatısında birer minare bulunmaktadır (Şekil 3-104).

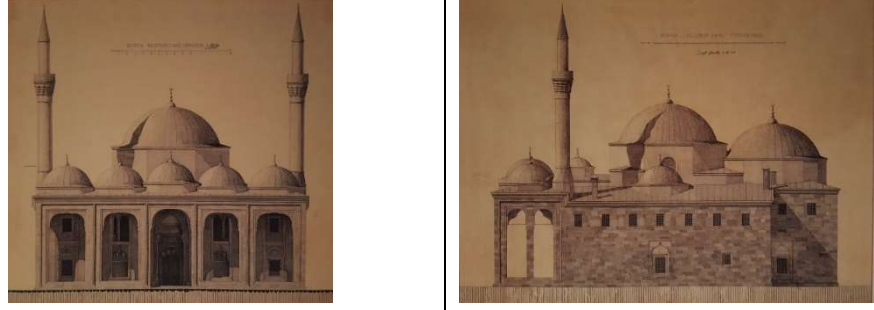

Şekil 3-102. Günümüz hava fotoğrafında Yıldırım Bayezid Camisi ve çevresinin görünümü (<https://earth.google.com/>)

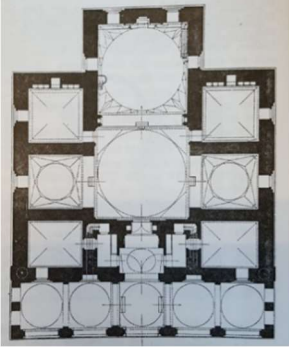

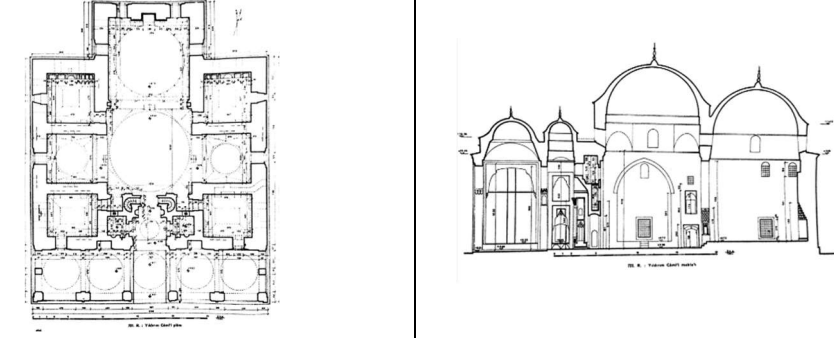
Yıldırım Bayezid Camisi'nde kemerin dekoratif olanaklarının, anıtsal ölçü ve nitelikte kullanıldığı görülmektedir. Yapının içinde ve dışında bulunan kemerler biçim yönünden çeşitlilik göstermektedir (Batur, 1974). Son cemaat yerinde giriş aksının iki yanındaki kemerler Bursa kemeri, son birimler ikiz kemer, aradakiler ise sivri kemerlidir. Kapılarda da basık kemerler bulunmaktadır. İç mekandaki taşıyıcı kemerler ise sivri formludur, orta sahnin ile mihrap sahnı arasındaki büyük kemer Bursa kemeridir. Giriş aksında cami giriş kapısının önündeki hacme bakan kemer yine Bursa kemeridir ve kilit noktasından stalaktit sarkmaktadır. Yapının mermer kaplı dış duvarları profilli saçaklarla sonlandırılmış, kubbe ve tonoz gibi örtü elemanları tuğla ile örülmüş ve üzeri kurşun kaplanmıştır.

Yapının son cemaat yeri orta aksından basık kemerli kapı ile dikdörtgen formlu giriş bölümüne geçilmektedir. Bu mekânın iki tarafında bulunan merdivenlerden üst kata, buradaki mekânlardan da minarelere ulaşılmaktadır.

YILDIRIM BAYEZİD CAMİ GÖRÜNÜŞ ÇİZİMLERİ	
SEDAT ÇETİNTAŞ	

Şekil 3-103. Yıldırım Bayezid Cami görünüş çizimleri

YILDIRIM BAYEZİD CAMİ ÇİZİMLERİ	
H. WILDE ÇİZİMLERİ (1909)	
SEDAT ÇETİNTAŞ (1949)	
EKREM HAKKI AYVERDİ	

Şekil 3-104. Yıldırım Bayezid Cami plan ve kesit çizimleri

Yıldırım Bayezid Camisi'nde orta harimle eyvanlar arasında kot farkı bulunmaktadır. İbadet mekanının iki yanında bulunan eyvanlar kubbe, yanlarında bulunan tabhaneler ise aynalı tonoz ile örtülüdür (Kesici, Tiftikci, 2014).

Yüksek bir tepede yer alan Yıldırım Bayezid Cami, zaman içerisinde meydana gelen deprem ve şiddetli lodos sonrası çeşitli onarımlar geçirmiştir.

25 Cemaziy'ül-Evvel 1047/15 Ekim 1637 tarihli sicil kaydında, minarenin şerefe kapısından sonraki bölümünün yıkıldığı, şerefe kapısının külaha kadar tuğla, kiremit, kireç ve kum ile tamirine 8000 akçe harcandığı ve minare külahı için yeni baştan kurşun için 29910 akçe harcanıp tamir edildiği ifade edilmektedir (Ayverdi, 1989). Bu bilgilerden söz konusu dönemde minare külahının ahşap, üzerinin kurşun kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

Asım Yediyıldız'ın anlatımına göre, 1835 (H1241) yılında minarenin şerefe kapısından yukarısı onarım görmüştür (Yediyıldız, 1995).

3.1.4.1.1855 depremi sonrası onarımlar

Ali Saim Ülgen, cami ile ilgili olarak; “1389 yılında başlanan, Timur istilası nedeniyle yarıda kalıp, 1403 yılında tamamlanan cami hakkında Hammer 1818 tarihinde, kubbe yerinde ahşap bir çatının varlığından söz etmiştir. 1855 depremi sonrası yapılan onarımda yapı bugünkü halini almıştır” demiştir (Ülgen, 1949) [Tasudoca0051001].

Belgelerden ve fotoğraflardan 1855 depreminde Yıldırım Bayezid Camisi'nin de hasar gördüğü anlaşılmaktadır (Şekil 3-105, Şekil 3-106).

Sedat Çetintaş, caminin mihrap tarafındaki evlerden birinde yaşayan Mustafa Ahmet Özçavuş isimli kişinin; Bursa'ya geldiği 1876 yılında, caminin son cemaat yeri kubbelerinin çökmüş olduğu, büyük kubbeye hasar olduğu, 1878-1879 yıllarında ise son cemaat yeri ayaklarının ve kubbelerinin yeniden yapılıp caminin tamir edildiğini belirttiğini yazmaktadır (Çetintaş, 1952) (Şekil 3-108).

Çetintaş açıklamalarında, 1926 yılında caminin doğu tarafındaki minaresinin kaideye kadar, batı tarafındakinin ise petek kısmının yıkık olduğunu, sonraki senelerde söz konusu petek bölümünün tamamlandığını ifade etmiştir (Çetintaş, 1952).

Şekil 3-105. 1855 depremi sonrası Yıldırım Bayezid Camisi ve Türbesi'nin görünümü (<https://rosettaapp.getty.edu/>)

Şekil 3-106. 1886 yılı, Yarbay Ahmet tarafından çekilen fotoğrafta, Yıldırım Bayezid Camisi'nin deprem sonrası yıkılan minare görünümü (Eren, 2011)

Şekil 3-107. 1855 depremi sonrası onarılan Yıldırım Bayezid Camisi'nin görünümü (1886-1890) (Eren, 2011)

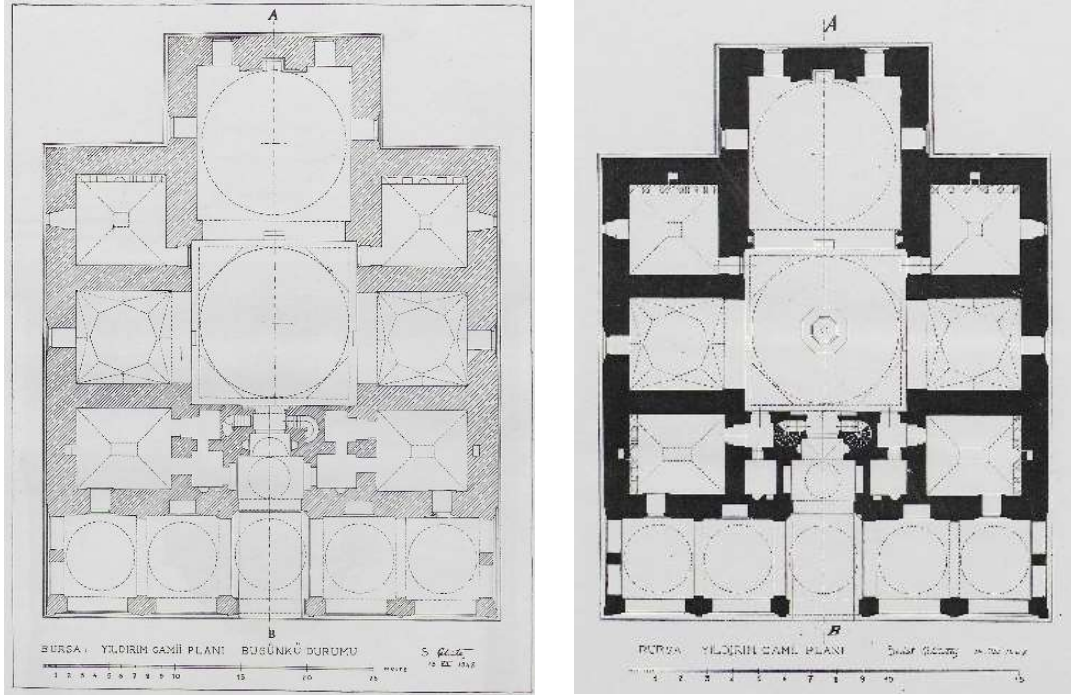
Şekil 3-108. Yıldırım Bayezid Camisi, yeniden yapılan kuzeybatı minaresi ve yıkılmış olan kuzeydoğu minarelerinin görünümü (İ.Ü. NEK [779-28—0034])

Şekil 3-109. Yıldırım Bayezid Camisi görünümü (<http://saltresearch.org/>)

3.1.4.2.1930-1970 dönemi onarımları

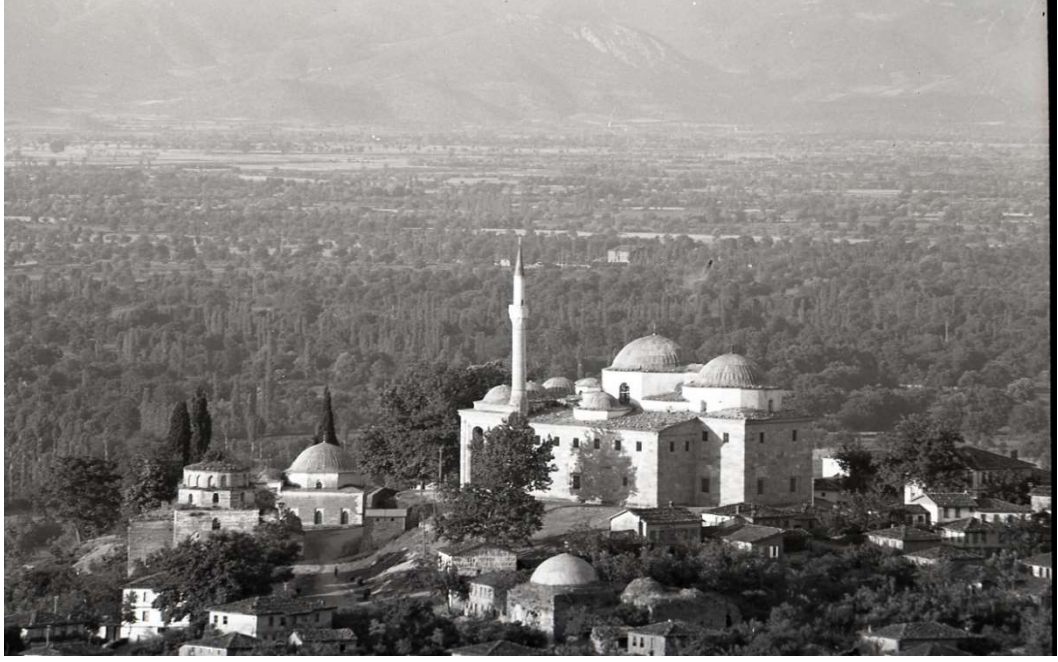
Ülke genelinde başlatılan anıtsal yapıların belgelenmesi çalışmaları kapsamında Sedat Çetintaş, Yıldırım Bayezid Camisi'nin de rölövelerini almıştır (Şekil 3-110). Çetintaş 1948 yılında, Yıldırım Bayezid Camisi'nin doğu minaresinin yıkık haliyle rölövesini hazırladığını, 1949 yılı şubat ayında şiddetli lodos sonucu batı minaresinin de yıkılmış olduğunu belirtmiştir. Sedat Çetintaş'ın, 'Türk Mimari Anıtları' adlı eserinde bulunan cephe restitüsyon çiziminde minareler bütün olarak çizilmiş, altına yıkık olan minare için not düşülmüştür. Ayrıca çizimlerde, giriş bölümünün yanında bulunan küçük mekanlara yanlarındaki odaların arasındaki kapıların sonradan açıldığı öngörülerek bu kapılar duvar olarak gösterilmiştir. Yine aynı çizimlerde, büyük kubbenin altında, sicil kayıtlarında varlığını tespit ettiğini belirttiği şadırvanı da göstermiştir (Çetintaş, 1952).

Şekil 3-110. Sedat Çetintaş'ın hazırlamış olduğu rölöve ve restitüsyon çizimleri

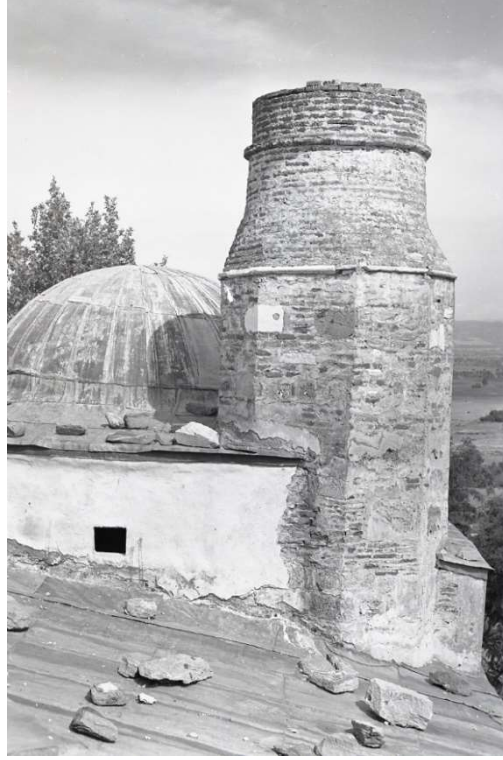
Şekil 3-111. Yıldırım Bayezid Camisi sivri külahlı batı minaresi görünümü (1926-1949 arası) (BKVKBK arşivi)

Şekil 3-112. Yıldırım Bayezid Camisi, Medresesi ve Bursa ovasının görünümü (1926-1949) (VGM arşivi)

Şekil 3-113. Yıldırım Bayezid Camisi görünümü (1948) (VGM arşivi)

Şekil 3-114. Doğu minaresi kaidesi (1948) (VGM arşivi)

Şekil 3-115. Yıldırım Bayezid Camisi kuzeybatı ve yıkılmış olan kuzeydoğu minareleri (1948) (VGM arşivi)

VGM arşivinde bulunan ve tarihi belirtilmeyen fotoğraflarda, öncelikle ahşap külahlı minare ve bozulmuş, eksilmiş olan kurşun kaplamalı kubbeler görülmektedir (Şekil 3-115, Şekil 3-116). Aynı klasörde yer alan bazı fotoğraflarda ise kurşun kaplamaların yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3-117). Sedat Çetintaş'ın anlatımları dikkate alındığında ahşap külahlı minarenin 1926-1948 dönemi arasında bulunduğu öğrenilmiştir, bu durumda 1940-1948 yılları arasında kurşun kaplamaların yenilendiği anlaşılmaktadır.

Şekil 3-116. Yıldırım Bayezid Camisi onarım öncesi çatı görünümü (1940-1948) (VGM arşivi)

Şekil 3-117. Yıldırım Bayezid Camisi, onarım sonrası çatı görünümü (VGM arşivi)

Şekil 3-118. Yıldırım Bayezid Camisi'nin 20.02.1949 tarihindeki şiddetli lodos nedeniyle yıkılmış olan batı minaresi görünümü (BKVKBK arşivi)

Müteahhit İsmail Sönmez'in arşivinde bulunan 27.08.1953 tarihli belgede, Yıldırım Camisi'nin 5000 liralık keşif bedelli işlerine katılabileceği belirtmiştir ancak yapılan uygulama ilgili başka bir veriye ulaşılamamıştır (EK 14). Yıldırım Bayezid Camisi'nin onarımlarıyla ilgili BKVKBK arşivinde ulaşılan en eski tarihli belge, Cami'nin çevre düzenleme projesinin onaylandığı 13.10.1956 tarihli GEEAYK kararıdır.

1960'lı yıllarda ise Bursa Yıldırım Bayezid Camisi İhya ve Güzelleştirme Derneği Başkanı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği yazıda, caminin uzun süredir minaresiz olmasından dolayı mahalle sakinleri ve gelen ziyaretçilerin duyduğu üzüntüyü ifade etmiş, minarelerin tekrar inşası için bine yakın imza topladıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine Vakıflar Genel Müdürü Nihat Danışman, 19.06.1963 tarihli yazısında, Abide ve Yapı İşleri Şubesine Y. Mimar Ertuğrul Eğilmez'in Yıldırım Bayezid Camisi minareleri ile ilgili rapor hazırlayarak Yüksek Kurul'a sunulmasını talep etmiştir (BKVKBK arşivi).

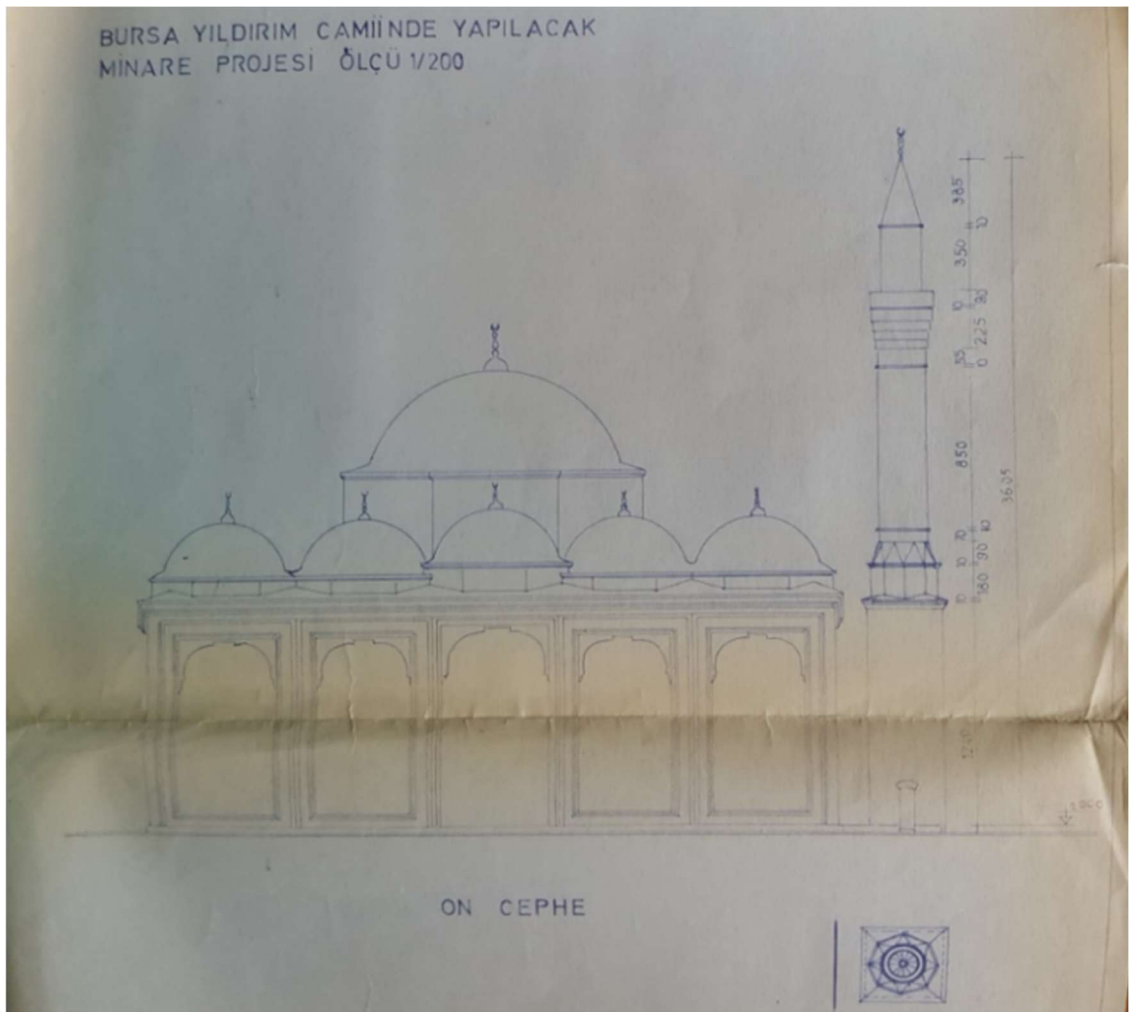
Yapılan tespit raporunda 1949 yılındaki şiddetli lodos fırtınasında batı tarafındaki minarenin petek kısmı yıkılmış olup Sedat Çetintaş tarafından rölövesi yapıldıktan sonra maili inhidam duruma gelmiş olan minarenin gövde kısmının da küp kısmına kadar yıktırılmış olduğu, halihazırda iki minarenin de küp kısmına kadar yıkılmış olduğu belirtilmiştir. Aynı raporda 1963 yılında Vakıflar kontrollüğünde masrafları BEESK tarafından karşılanarak batı cephesindeki küp kısmından itibaren yapılacağı ifade edilmiştir. (BKVKBK arşivi).

21.06.1963 tarihli GEEAYK toplantısında, yapılacak minarelerin '**eserin bünyesine uygun klasik uslupta**' olmasına ve buna göre hazırlanacak projelerin kurula sunulmasına karar verilmiştir. Hazırlanan projeler ile Y. Mimar Ertuğrul Eğilmez ve Y. Mimar Fevzi Ulus'un hazırladıkları 05.04.1965 tarihli rapor GEEAYK'ye gönderilmiştir. 07.11.1965 tarihli toplantıda ise mevcut minareye benzer şekilde taş minare yapılmasının uygun olduğuna karar verilmiştir (BKVKBK arşivi).

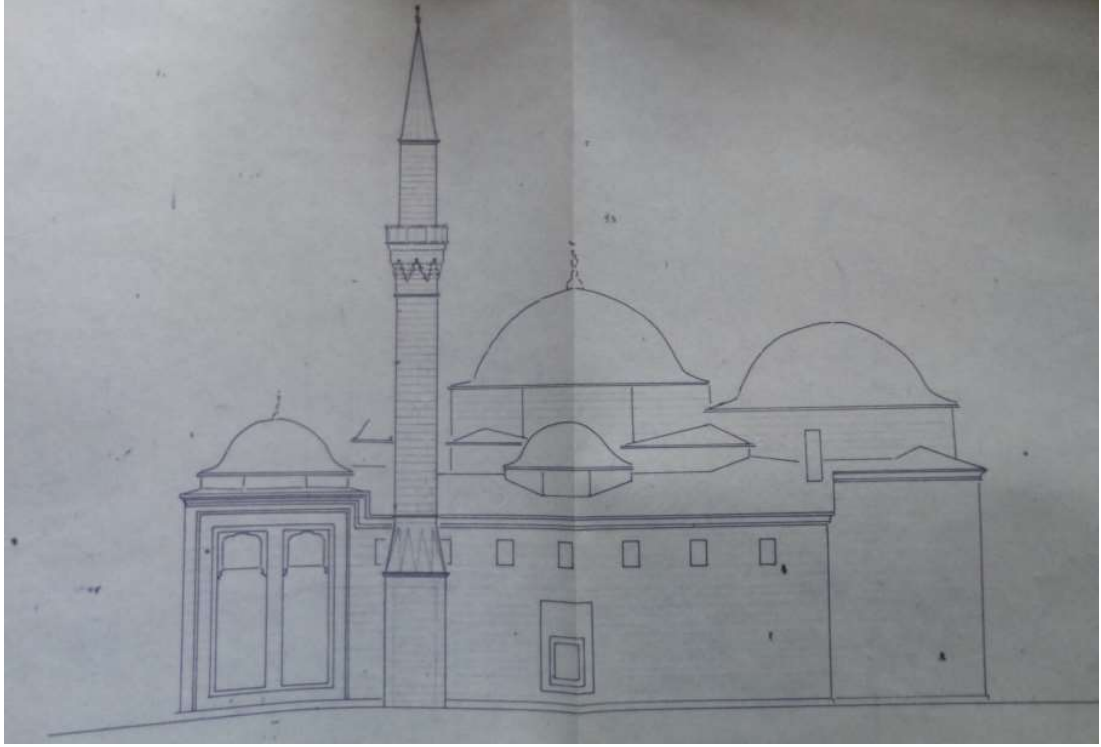
Cahide Tamer 16.03.1968 tarihli raporunda, GEEAYK kararı doğrultusunda hazırlanan projeyi sunduklarını fakat Y. Mühendis Faruk Kartın'ın minarenin yapımı için yapıda söküm ve ilave temel yapılması gerektiği gerekçesiyle minarenin yapı dışında, bağımsız yapılmasını önerdiğini yazmıştır. Cahide Tamer raporunda, yapının özgününde minare olmayabileceği gerekçesiyle yapılmayabileceği fikrini sunmuştur. Bu raporları değerlendiren GEEAYK, karkası betonarme, dışı taş ve tuğla kaplama olacak şekilde iki önerili minare projesi hazırlanmasına karar vermiştir (BKVKBK arşivi).

Aptullah Kuran'ın 13.09.1968 tarihli yazısında, GEEAYK toplantısında, beden duvarları üzerine oturan eski minarenin sağlam bir kaidesi bulunmadığından yıkıldığının dikkate alındığını ve bu nedenle yeni minarelerin gövdelerinin beden duvarları içine gizlenerek veya odalara az taşacak şekilde betonarme direkler üzerine bindirilerek takviye edilmesinin istenildiğini belirtmiştir. Bu konuyla ilgili betonarme projelerinin istenmesine ve teklif edilen iki tip minareden tuğla olanının kabulüne karar verildiği ifade edilmektedir (BKVKBK arşivi).

GEEAYK kararı üzerine Y. Mühendis Faruk Kartın, 07.01.1969 tarihli raporunda, minare kaidesinin cami köşe duvarı içerisinde gizlenerek tuğla gövdenin beş betonarme kolon üzerine oturtulacak şekilde yapılabileceğini, bunun için de köşe duvarların yıkılarak yeniden yapılması gerekeceğini ifade etmiştir. Vakıflar Genel Müdürü ise GEEAYK' ye gönderdiği yazısında, bu uygulamanın tarihi yapıya zarar vereceği gerekçesiyle minarenin yapıdan ayrı yapılmasının uygun olacağını savunmuştur. 12.04.1969 tarih, 4546 sayılı kararda da yapıdan ayrı biçimde hazırlanan proje onaylanmıştır (Şekil 3-119, Şekil 3-120).

Şekil 3-119. Yıldırım Bayezid Camisi'nin yapıdan ayrı inşa edilen öneri minare projesi (BKVKBK arşivi)

Şekil 3-120. Yıldırım Bayezid Camisi'nin yapıdan ayrı inşa edilen minare projesi (BKVKBK arşivi)

28.12.1969 tarih ve 5201 sayılı kararda ise minarenin dış görünüşünün taş olması gerektiğine ve yine iki minareli olacak şekilde proje hazırlamasına karar verilmiştir (BKVKBK arşivi). Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde, 1970 tarihli, Mimar Cahide Tamer onaylı, yapıdan ayrı, betonarme temelli ve taş gövdeli minare projesine ulaşılmıştır (EK 15).

Orhan Tunçer, Abide ve Yapı İşleri Başkanlığı'na yazdığı 06.03.1972 tarihli yazısında, inşaatı devam etmekte olan minarenin şerefe altı için hazırlanan iki teklifin incelendiğini; Ertuğrul Eğilmez, Kemal Üçüncü ve Ertan Çakırlar'ın hazırladığı önerinin geç devir Barok uslubunda olduğu, bu nedenle oldukça iddialı bulunduğunu belirtmiştir. Ülkü Kulaç'ın hazırladığı ikinci projede ise tuğla önerilmiştir. Minare taş inşa edildiği için bu önerinin de uygun olmayıp yeni bir taş öneri geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. GEEAYK 15.04.1972 tarih ve 6328 sayılı kararı ile şerefe alt kısmı için proje onaylanmıştır (BKVKBK arşivi).

Minare inşaatının ne zaman bittiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, BKVKBK arşivinde bulunan 1972 yılına ait fotoğrafta camiden ayrı inşa edilmiş olan taş gövdeli minare görülmektedir (Şekil 3-121). 2011 yılında gerçekleşen ve söz konusu minarenin yıkıldığı restorasyon uygulamasının kontrolü ile yapılan görüşmede, minarenin betonarme temel üzerine kesme taş olarak inşa edilmiş olduğu öğrenilmiştir.

Şekil 3-121. Yapıdan ayrı inşa edilmiş olan minarenin görünümü (1970’li yıllar) (BKVKBK arşivi)

3.1.4.3.Yıldırım Bayezid Camisi’nde gerçekleşen onarımlarının değerlendirilmesi

Yapılan araştırmalarda, kentin batısında, yüksek bir tepede yer alan Yıldırım Bayezid Camisi’nde en çok onarımın, lodusun etkisiyle zarar gören minarelerde gerçekleştiği görülmüştür. 1960’lı yıllarda da caminin yıkılmış olan minaresinin yeniden yapılmasıyla ilgili farklı fikirlerin öne sürüldüğü, projelerin geliştirildiği görülmektedir. Konu ile ilgili hazırlanan rapor ve alınan kararlarda minarenin aynı teknikle veya betonarme olarak yapılması durumunda yapıya zarar verip vermeyeceği tartışılmış, detaylı proje ve statik hesap hazırlanmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda yapıdan ayrı, betonarme temelli minarenin yapılmasına karar verilmiş ve uygulama bu şekilde yapılmıştır.

1968-1972 yılları arasında gerçekleşen bu uygulamada, 1950’li yıllarda yapılan onarımların genelinde görülen aslına uygunluk görüşünden farklı olarak yapının mevcut durumunun ön plana alındığı dikkat çekmektedir. Açıklanan süreç incelenen dönemin dışındadır ancak alınan kararlarda ve yapılan tartışmalarda görülen değişimin karşılaştırılabilmesi açısından önemlidir.

Çizelge 3-10. Yıldırım Bayezid Cami onarımları

YILDIRIM BAYEZİD CAMİ ONARIMLARI					
zaman	bilgi kaynağı	belge niteliği	idare	kontrol mimarı	yapılan uygulama
15.10.1637	Ayverdi E.H.	sicil kaydı	-	-	minare külahı yenilenmiş
1835	Yediyıldız A.	makale	-	-	minare külahı yenilenmiş
1878	Çetintaş S. (1952)	kitap	-	-	depemde yıkılan kubbeler yeniden yapılmış
1926-48	Çetintaş S. (1952)	kitap	-	-	batı minaresi petek kısmı ve üzeri yeniden yapılmış
1953	İsmail Sönmez arşivi	belge	-	-	-
13.10.1956	BKVKBK arşivi	GEEAYK kararı	-	-	çevre düzenlemesi
1963-1972	BKVKBK arşivi	GEEAYK kararı	VGM	Cahide Tamer	batı minaresi yeniden yapılmış

Çizelge 3-11. Yıldırım Bayezid Cami onarımında etkin olan kişiler

YILDIRIM CAMİ ONARIMINDA ETKİN OLAN KİŞİLER			
İSİM	ÜN VAN	GÖREVİ	ETKİN OLDUĞU YILLAR
Tahsin Öz	Yönetici	GEEAYK başkanı	1956-1969
Orhan Alsaç	Y. Mimar	GEEAYK başkan yrd/başkanı	1951-1972
Abdullah Kuran	Y. Mimar	GEEAYK üyesi	1968
Nihat Danışman	Bürokrat - vali	Vakıflar Genel Müdürü	1963
Ertuğrul Eğilmez	Y. Mimar	VGM-Abide Yapı ve Akar Onarımı İşleri M.	1963-1965
Fevzi Ulus	Y. Mimar	VGM-Abide ve Yapı İşleri Dairesi	1963-1966
Faruk Kartın	İnşaat Y. Müh.	VGM-Abide ve Yapı İşleri Dairesi	1968-1969
Cahide Tamer	Y. Mimar	VGM Müh. Başmimar	1968-1972
Orhan Tuncer	Y. Mimar	VGM-Abide ve Yapı İşleri Dairesi	1968-1972
Fikret Çuhadaroğlu	Y. Mimar	VGM-Abide Yapı ve Akar Onarımı İşleri Şubesi	1968-1972
Kemal Üçüncü	Y. Mimar	VGM-Abide Yapı ve Akar Onarımı İşleri Şubesi	1968-1972
Ertan Çakırlar	Y. Mimar	VGM-Abide Yapı ve Akar Onarımı İşleri Şubesi	1968-1972
Ülkü Kulaç	Y. Mimar	VGM-Abide Yapı ve Akar Onarımı İşleri Şubesi	1968-1972

Çizelge 3-12. Yıldırım Bayezid Camii onarım raporları ve GEEAYK kararları

YILDIRIM BAYEZİD CAMİSİ İLE İLGİLİ KARAR VE RAPORLAR	
TARİH	BELGE
	KARAR/YAPILAN UYGULAMA
1637	25 Cemaziyü'l-Evvel 1047/15 Ekim 1637 tarihli sicil kaydı
1835	Minarenin şerefê kapısından yukarısının yıkıldığı, şerefê kapısının kütüha kadar tuğla, kiremit, kireç ve kum ile tamirine 8000 akçe harcandığı ve minare kütüha için yeni baştan 17,5 tahta, kurşun için 29910 akçe harcama tamir edildiği ifade edilmiştir.
1878-79	Minarenin şerefê kapısından yukarıya görülmüş, 1855 depreminde yıkıldığı sanılan minare bir daha yapılmamış, batı yönünde yeni bir minare inşa edilmiştir.
1926	Sedat Çetinas, 1948 yılında, Mustafa Özaçavuş isimli kişilerin; Bursa'ya geldiği 1876 yılında, Camii'nin son cemaat yeri kubbelerinin çökmüş olduğu, büyük kubbede hasar olduğu, son cemaat ayaklarının ve kubbe lerinin yeniden yapıp Camii'nin tamir edildiğini ifade etmiştir.
1949	Çetintaş, 1926 yılında Caminin doğu tarafındaki minaresinin kaideye kadar, batı tarafındaki ise petek kısmının yıkık olduğunu, sonraki senelerde söz konusu petek bölümünün tamamlandığını ifade etmiştir.
13.10.1956	Lodos nedeniyle batı minaresi de yıkılmış
21.06.1963	Çevre düzenleme projesinin onaylanmıştır
25.09.1965	Yapılacak minarelerin 'eserin bünyesine uygun klasik uslubda' olmasına ve buna göre hazırlanacak projelerin kurula sunulmasına karar verilmiştir.
07.11.1965	Hazırlanan projeler ve rapor GEEAYK'a gönderilmiştir
16.03.1968	Mevcut minareye benzer şekilde taş minare yapılmasının uygun olduğuna karar verilmiştir.
13.09.1968	GEEAYK kararı doğrultusunda hazırlanan projeyi sunduklarını fakat Y. Mühlendis Faruk Kartın minare inşaatı için yapıda söktüm ve ilave temel yapılması gerektiği gerekçesiyle minarenin yapı dışında, başmsuz yapılmasını önerdiğini yazmıştır.
07.01.1969	Yeni minarelerin gövdelerinin beden duvarları içine gizlenerek veya odalara az taşacak şekilde betonarme direkler üzerine bindirilerek takviye edilmesini istendiğini, teklif edilen iki tip minareden tuğla olanın kabul edildiğini belirtmiştir.
12.04.1969	Betonarme gövde üzerine tuğla kaplama olacak şekilde proje ve hesaplarını hazırlanmıştır.
26.12.1969	Yapılan ayrı biçimde hazırlanan proje onaylanmıştır
06.03.1972	Minarenin dış görünüşünün taş olması gerektiğine ve yine iki minareli olacak şekilde proje hazırlanmasına karar verilmiştir.
	Minare taş inşa edildiği için tuğla önerimin uygun olmayıp şerefê için yeni bir taş öneri geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir

3.2.Küçük Ölçekli Camilerde 1930-1960 Dönemi Onarımları

Yapılan araştırmalarda, incelenen süreçte, büyük ölçekli camilerin onarımlarının VGM tarafından ve GEEAYK kararları doğrultusunda gerçekleştirildiği, küçük ölçekli camilerin onarımlarının ise yerel kaynaklarla, BEESK tarafından ve VGM denetiminde yapıldığı görülmüştür. BEESK yetkilileri ile yapılan görüşmelerde ve kurumun uygulamalarını açıkladığı kongre kitapçıklarında onarımları yapılan camiler tespit edilmiş, bunların içerisinde yeterli veriye ulaşılabilen ve farklı müdahalelerin uygulandığı yapılar incelenmiştir.

Küçük ölçekli camiler incelenirken onarım tarihine göre sıralanmış, öncelikle yapının tarihçesi ve plan şeması kısaca anlatılmış, sonrasında ise incelenen dönem içerisinde gerçekleşen onarımlar değerlendirilmiştir (Şekil 3-122).

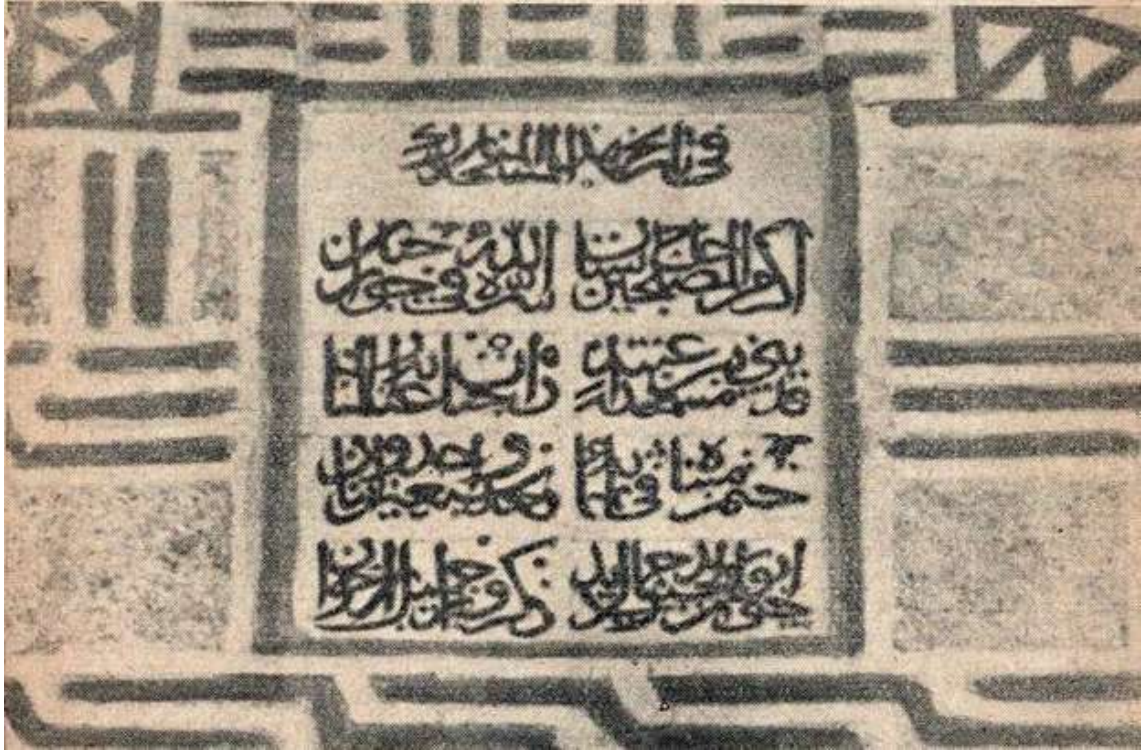

Şekil 3-122. Çalışma kapsamında incelenen küçük ölçekli camilerin günümüz uydu fotoğrafı üzerinde konumları, incelenen sırayla; 1- Hacılar Cami, 2- Hoca Ali Zade Cami, 3- Bedrettin Cami, 4- Zeyniler Cami, 5- Acem Reis Cami, 6- Alaaddin Bey Cami (<https://earth.google.com/>)

3.2.1. Hacılar Camisi

Kent merkezi olan Heykel semtinde, Kent Müzesi'nin güneyinde yer alan Cami'nin kitabesinden 1467'de Tüccar Hacı Sinan tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır¹ (Şekil 3-123).

Cami, tek kubbeli, kare planlı ana mekân ile yanlarda tonoz, ortada kubbe örtülü, üç bölümlü son cemaat yerinden oluşmaktadır. Minare, ana yapının kuzeybatı köşesine bitişik olarak yapılmıştır. Caminin güneybatı ve yan duvarları, iki sıra taş, iki sıra tuğla almaşık sistemle örülmüş olup, kuzey cephesinde üç adet sivri kemerli son cemaat yeri açıklıkları bulunmaktadır (Şekil 3-125).

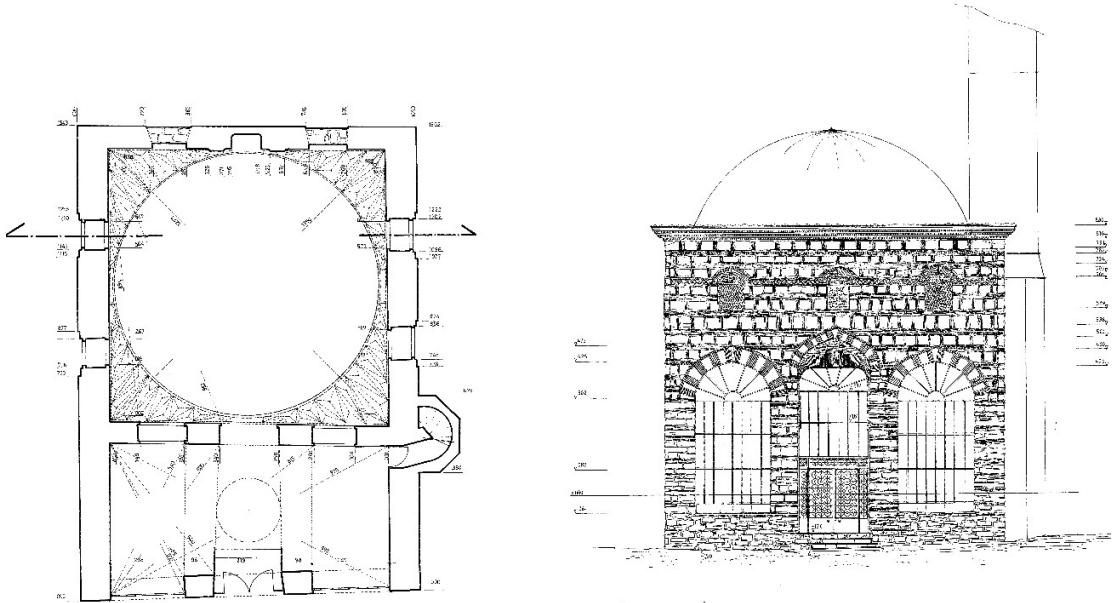

Şekil 3-123. Hacılar Cami kitabesi (Baykal, 1953)

¹ Türkçesi : “Bu yazı bu mübarek mescidin tarihi hakkındadır: Suleha içinde cömertliği ile tanınmış olan Hacı Sinan'ın oşüründen aldığı varidat ile inşa ettirdiği bu mescit,871 ve 872 arasında ikmal edilmiştir. Cenabı Hak inayeti samedaniyesi ile onu cennetlerinin civarında meşrur ve şad buyursun.” (Baykal, 1953)

Şekil 3-124. 1938 yılı hava fotoğrafında Hacılar Camisi ve çevresinin görünümü (BBBLD arşivi)

Şekil 3-125. Hacılar Camisi rölöve çizimleri (VGM arşivi)

Hacılar Camisi, 1855 Bursa depreminde gördüğü hasar nedeniyle 1860 yılında kapsamlı bir onarım geçirmiş, sonrasında ise yine bakımsız kalmıştır. Kazım Baykal'ın 1953 tarihli tespitine göre, caminin son cemaat tonozu üstü toprak doldurulup, üzeri kiremit kaplanmış, duvar derzleri ve bazı taşları dökülmüş, kubbesindeki kurşunların çoğu rüzgâr nedeniyle uçmuş, kirpi saçaklar harap olmuş ve yağmur suyu aşağıya sızmıştır (Şekil 3-126). Dış kapının üzerindeki alınlıkta çatlak oluşmuş, yanlarında bulunan kitabe ve süsleme panoları eksilmiştir. Yapının son cemaat yeri bölünüp revaklara duvar örülerek, iki küçük mekân elde edilmiş, kırılmış, eksilmiş olan alçı pencerelerin yerine farklı pencereler takılmıştır (Şekil 3-127). Kazım Baykal'ın ifadesine göre, Hükümet binalarının yanında, adliyenin tam arkasında, merkezi bir alanda yer aldığı ve oldukça harap, kullanılamayacak durumda olduğu için caminin onarımına karar verilmiştir (Baykal, 1953).

Şekil 3-126. Hacılar Camisi'nin 1940'lı yıllardaki görünümü (Erkek Lisesi kartpostal albümü. www.saltresearch.org/)

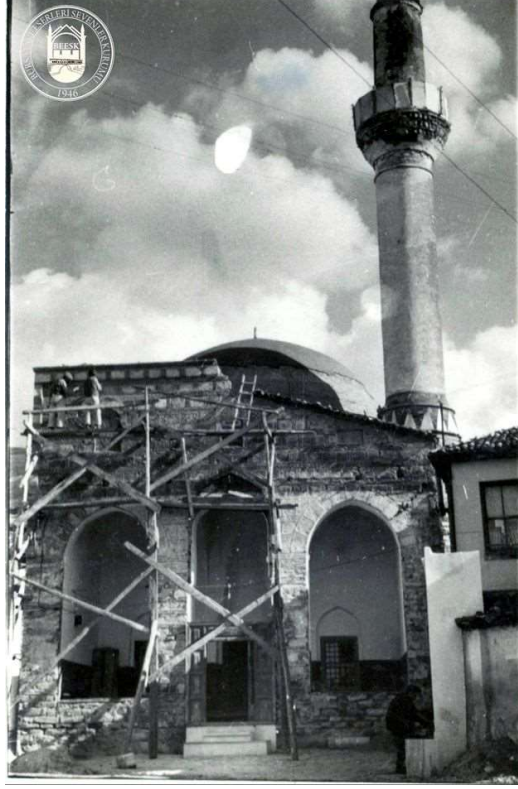
Şekil 3-127. Onarım öncesi Hacılar Camisi görünümü (<https://www.pop.culture.gouv.fr/>)

BEESK, 1953 yılında yapının onarımına başlamış ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden kontrol mimarı görevlendirilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine görevlendirilen Mimar Hüsrev Tayla yapıyı inceleyip önerilerde bulunmuştur.

Kurumun yapmış olduğu onarım sırasında yapıyı ibadet edilecek hale getirilebilmek için iç mekâna öncelik verilmiş ve sıva, badana yapılarak pencereler yenilenmiştir. Sonrasında ise büyük kubbenin kasnağı tamir edilmiş, kurşun kaplama yapılmış, son cemaat yeri cephesinde kapatılmış olan boşluklar açılmıştır. Deprem sonrası onarım esnasında Rum ustaların yaptığı düşünülen üçgen alınlık, yanlarda bulunan, yarısı kesilmiş kemerli nişler de dikkate alınarak, özgün olmadığı gerekçesiyle dikdörtgen formda kalkan duvarı olarak tamamlanmıştır (Şekil 3-128). Minarenin sıvası raspa edilerek külahı yeniden yapılmıştır (Baykal, 1953).

Kurumun kitapçığında, onarımda kullanılan malzemeler açıklanırken duvar tamirinde çimento kullanılmadığı, çimentonun dış merdiven ve sahanlığında kullanıldığı belirtilmiştir. Tuğla ve küfeki taşı Pirinç Hanı ve Kapan Hanı gibi eski binaların yıkılan bölümlerinden temin edilmiş, yıkılmış olan mevlihanenin meşe direkleri ise hatıl olarak

kullanılmıştır. Caminin cephesinde bulunan ve başka bir yapıya ait olan çeşme ise yapının çaprazına taşınmıştır.

Şekil 3-128. Kalkan duvarının yenilenmesi (BEESK arşivi)

Şekil 3-129. Onarım sonrası Hacılar Camisi görünümü (www.saltresearch.org/)

Kazım Baykal, Hüsrev Tayla'nın yapılan onarımın teknik şartlara ve restorasyon usulüne uygun olduğuna dair hazırladığı raporu VGM'ye gönderdiğini, Vali Cahit Ortaç'ın onarıma destek olduğunu, yeni kurulmuş olan GEEAYK üyelerinin gelip uygulamayı incelediğini ve aslına uygun bulduklarını belirtmiştir. Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı'nın da geldiği ve sonrasında Vakıflar olarak büyük yardımlara başlandığı ifade edilmiştir (Baykal, 1953).

Hacılar Camisi'nde yapılan onarım değerlendirildiğinde, dönemin diğer onarımlarında da görülen usulüne uygunluk kavramı öne çıkmaktadır. Bu görüş doğrultusunda 1855 depremi sonrası yapılan üçgen alınlık, aslına uygun olmadığı gerekçesiyle kalkan duvarı olarak tamamlanmıştır. Aynı uygulama Alaaddin Bey Camisi'nde de gerçekleştirilmiştir. Kurum'un onarımla ilgili raporunda, malzeme konusunda da kurşun kaplama, ahşap hatıl gibi aslına uygun malzemelerin temin edildiği vurgulanmıştır (Baykal, 1953).

Şekil 3-130. Onarım öncesi Hacılar Camisi görünümü (www.saltresearch.org/)

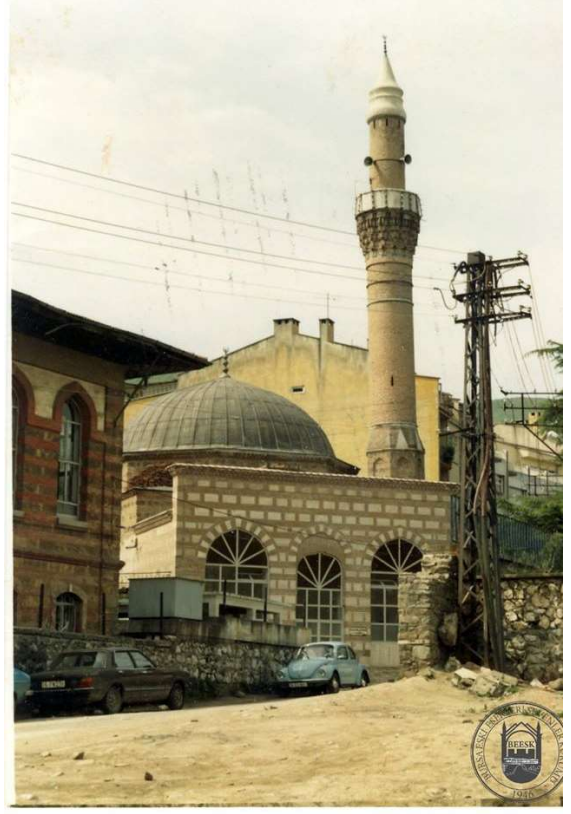
Şekil 3-131. Hacılar Camisi onarım sonrası görünümü (BEESK arşivi)

3.2.2. Hoca Ali Zade Camisi

II. Murad döneminde, Hoca Ömer oğlu Hoca Ali'nin 1439'da yaptırmış olduğu cami, tek kubbeli harim ile üç bölümlü son cemaat yerinden oluşmaktadır. 1863 Setbaşı yangınında, yapının cephesi, minare şerefesi harap olmuş, kubbenin kurşun örtüsü bozulmuş, son cemaat yerinde bulunan ahşaplar yanmıştır (Baykal, 1948).

BEESK'nin 1955 yılı onarımı sırasında, cephe taşları hatıllara kadar sökülmüş, yanan hatıllar temizlenerek yerine betonarme hatıllar yapılmış, kurşun örtüsü sökülüp, eritilerek tekrar döşenmiştir (Şekil 3-132).

Şekil 3-132. Hoca Ali Zade Camisi onarım öncesi ve sonrası görünümü (BEESK arşivi)

3.2.3. Bedrettin (Hafsa Sultan) Camisi

Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Hafsa Hatun tarafından, 1443'te yaptırılmış olan eser tek kubbeli harim ile üç kubbeli son cemaat yerinden oluşmaktadır. Duvarları kesme taş ve tuğla ile inşa edilmiş olan yapının kitabesinde *'Bu mescidin yapılmasını Bayezid Han Gazi oğlu Sultan Mehmedin kızı Hafsa Hatun, Bayezid oğlu Mehmed oğlu sultan Murad zamanında emretti. (Allah onun memleketini daim ve devletini ebedi kılsın) işe 847 senesinin Muharreminin başında başlandı, aynı senenin Recebinde bitirildi.'* yazmaktadır (Baykal, 1956).

BEESK kongre kayıtlarında, caminin kubbelerinin üzerinin açık, içeri sızan sular nedeniyle sıvalarının dökülmüş, namaza kapalı, minaresinin yıkık durumda olduğu, kirpi saçakların bozulduğu belirtilmektedir (Şekil 3-133, Şekil 3-134). Bu durumun tespiti üzerine 1956 yılında kurum Cami'nin onarımına başlamıştır.

Şekil 3-133. Bedrettin Camisi'nin 1955 yılı onarım öncesi görünümü (www.saltresearch.org/)

Şekil 3-134. Bedrettin Camisi'nin 1955 yılı onarım öncesi görünümü (BEESK arşivi)

Baykal'ın anlatımına göre, uygulama sırasında, gövde kısmı yıkılmış olan minarenin onarımında kullanılmak üzere tuğla temin edilememiş, bunun üzerine Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mimarlarının da onayı alınarak aynı şekilde beton tuğla hazırlanmış ve minare bu malzeme ile tamamlanmıştır. Baykal, kalkan duvarının kalan kısımlarının fotoğraflarının çekilip ve özgün kısımları referans alınarak boya ile örneğinin yapıldığını ifade etmiştir. Duvarın kalan kısımları da yıkılmış ve hazırlanan bu örneğe ve fotoğraflara göre yeniden yapılmıştır. Sözü edilen bu örneğin yapıdan gelen izler doğrultusunda hazırlanmış bir tür restitüsyon olduğu anlaşılmaktadır. Kurum arşivinde yapılan araştırmada maalesef böyle bir çizime ulaşılamamıştır. Yapılan uygulamada kalkan duvarının oldukça yükseltilmiş olduğu dikkat çekmektedir.

Kalkan duvarının tamamlanmasının ardından, kirpi saçaklar yeniden yapılarak duvar derzleri yenilenmiştir. Kubbeyi kaplamak için kurşun temin edilemeyince, yetkili mimarların da yönlendirmesi ile kurşunla aynı ebatta parçalar halinde beton dökülmüştür. Yağmur suyunun geçmesini önlemek amacıyla bu beton katmanın üzerine de asfalt ve zift kaplama yapılmış ve kurşun görüntüsü veren boya sürülmüştür.

Onarımda yapının pencereleri de yenilenmiştir. Üst pencereler beton, alt pencereler kestane ağacından olmak üzere yeniden yapılmış, tamamen bozulmuş olan ahşap kapı da yeniden imal edilmiştir. Kible duvarındaki izler doğrultusunda kapalı pencereler açılarak eksik demir parmaklıkları orijinaline göre yapılmıştır (Baykal, 1956).

Fotoğraflarda, kaide üzeri yeniden yapılmış olan minarede yine Sedat Çetintaş'ın çizimlerindeki formda külah yapıldığı görülmektedir (Şekil 3-135).

Şekil 3-135. Bedrettin Camisi'nin onarım sonrası görünümü (1956 yılı) (www.saltresearch.org/) [Tasuh60674]

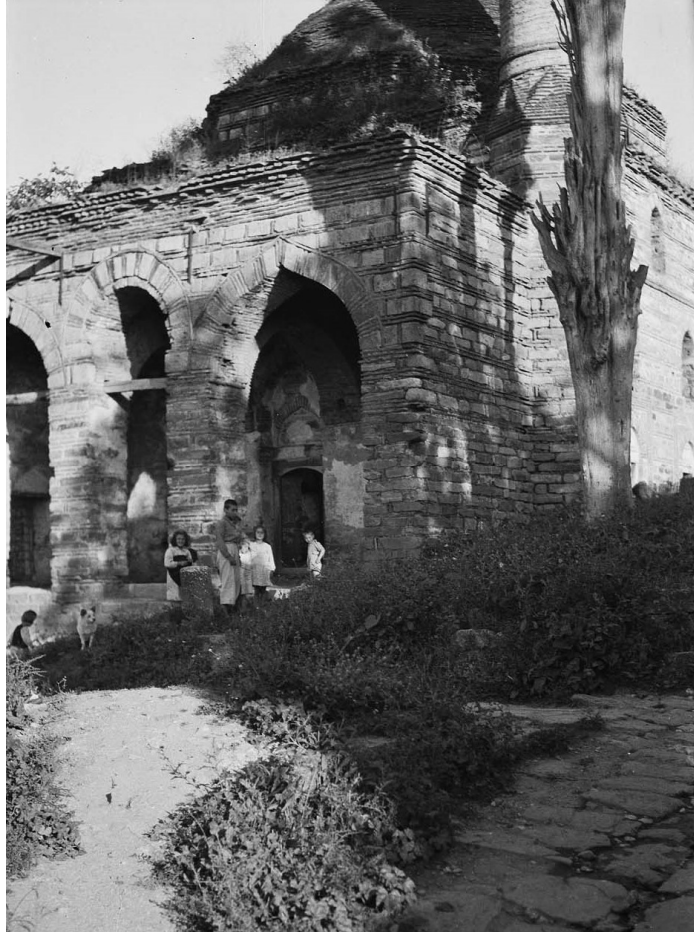

Şekil 3-136. Bedrettin Camisi'nin onarım sonrası görünümü (BEESK arşivi)

3.2.4. Zeyniler Camisi

Emir Sultan mezarlığı yakınlarında bulunan ve Fatih dönemi eserlerinden olan cami, Hoca Ramazan tarafından Abdullatif-i Kudsi adına mescit olarak yaptırılmıştır. Yapı, 1568 yılında Kazasker Muallimzade Ahmed Efendi tarafından eklenen minber ile camiye dönüştürülmüştür. Caminin kayıtlara geçen onarımları 1475, 1600, 1679, 1745, 1761 yıllarındadır (Kaplanoğlu, 1994; Keskin, 2015).

BEESK kayıtlarında, onarım kararı alındığında, yapının kapı ve pencereleri yok olmuş, kalkan duvarı yıkılmış, kemerleri bozulmuş, kubbelerinde sıva ve derz dökülmüş, zemin tuğlaları büyük oranda sökülmiş durumda olduğu ifade edilmiştir (Baykal, 1957) (Şekil 3-137, Şekil 3-138).

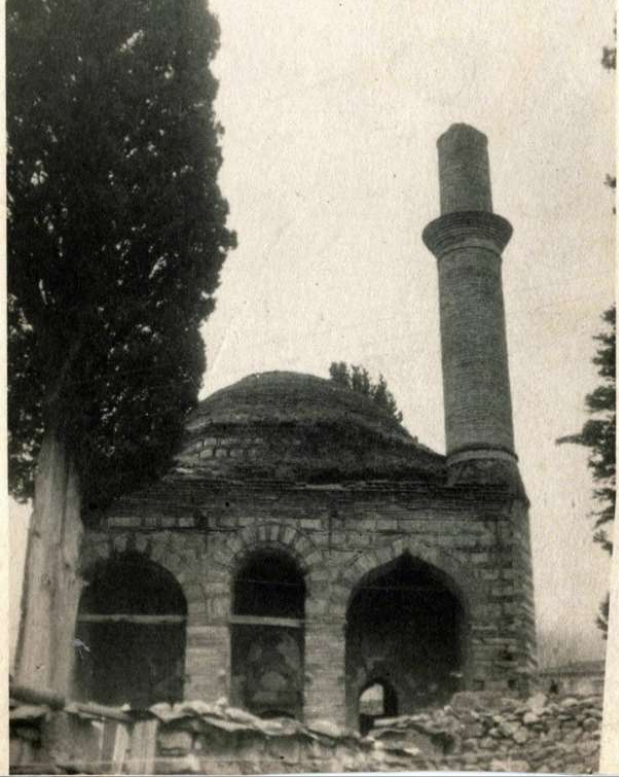

Şekil 3-137. Zeyniler Camisi'nin onarım öncesi görünümü (<https://www.pop.culture.gouv.fr/>)

1957 yılında BEESK'nin yaptığı onarım sırasında beden duvarlarındaki bozulmuş olan taş ve tuğlalar çürütülmüş, derzler ve kirpi saçaklar yenilenmiştir. Kubbede daha önceki uygulamalarda da görülen betondan kurşun taklidi kaplama yapılmıştır. Önceki uygulamalarda edinilen tecrübeyle, beton kaplama iki katmanlı yapılmış ve arası zift ile doldurulmuştur. Çatlama tehlikesi ve su sızma riskinin önüne geçilmesi amacıyla betonlar levha kurşunlar gibi birer metrekarelik parçalar şeklinde yapılmıştır.

Baykal'ın anlatımına göre kalkan duvarı tekniğinin elverdiği ölçüde yükseltilmiş, cephesine, pencerelerdeki desenler göz önüne alınarak desenler yapılmıştır. Revakların ve büyük kubbenin içi sıvanarak badana yapılmıştır. Üst sıra dışlık pencereleri, Ulucami ve diğer küçük ölçekli camilerde de uygulandığı gibi alçı taklidi beton olarak yapılmıştır. Renkli içlik pencerelerin görünümüne dair iz bulunamadığından, yeniden yapılmamıştır. Kapı yeniden yapılarak, üst kısımlarına Kelime-i Tevhid ve tarih eklenmiştir. Şer-i Mahkeme Sicilleri'nde rastlanan nakışlı camlar, yeri tespit edilemeyen imam odası ve imam odasının nakışlı tavanı yapılamamıştır.

Yapılan araştırmada zeminin iki köşesinde birkaç klasik tuğla tespit edilmiş ve bunlar referans alınarak hazırlanan beton tuğlalar zemine döşenmiştir. Minarede ise kalan izlerden ve eski mahkeme kararlarından referans alınarak mermer korkuluk yapılmıştır. Yine yapıdaki izlere bakılarak ve dönemine uygun olduğu gerekçesiyle minare üzerine kubbe formlu külah inşa edilmiştir (Baykal, 1957).

Şekil 3-138. Zeyniler Camisi'nin onarım öncesi görünümü (BEESK arşivi)

Şekil 3-139. Zeyniler Camisi'nin onarım sonrası görünümü (www.saltresearch.org/)
[Tasuh6063]

3.2.5. Acem Reis Camisi

Arap Dede Camisi olarak da anılmakta olan Acem Reis Cami, Bedreddin Mahmut bin Mehmed Acem isimli tüccar tarafından yaptırılmıştır (Baykal, 1950). Hicri 913 (Miladi: 1507/1508) tarihli vakfiyesinde akarlarına Bekir Çelebi Bin Mehmed Paşa isimli bir kişi yönetici tayin edilmiştir. Bu bilgilere göre kesin yapım tarihi bilemeyen caminin II. Bayezid dönemi (saltanat: 1481-1512) eseri olduğu düşünülmektedir (Kaplanoğlu, 1994). Caminin 2,7 m derinliğinde, ortada dar, yanlarda geniş üç bölümden oluşan son cemaat yerinden, yaklaşık 7,30 x 7,25 m iç ölçülerindeki ana mekâna geçilmektedir. Yapının duvarları üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taş kullanılarak örülmüştür. Ön cephesinde, son cemaat yeri orta gözü sivri kemer altında Bursa kemeri, yan gözler ise sivri kemerlerle ayak ve yan duvarlara bağlanmıştır. Son cemaat yerinin orta bölümü beşik, yan gözleri ise aynalı tonozla örtülüdür.

Kazım Baykal, 1946 yılında yapıyı incelediğinde, revakların ortasının çökmüş durumda olduğunu ve kubbe üzerinde ağaçların yetiştiğini belirtmiştir. Bu durumu Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bildirdiğini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Bu durumu sayın dostumuz Yüksek Mimar Saim Ülgen’e duyurduk. Eseri gördüler ve pek beğendiler. Hemen ele almamızı tavsiye ettiler. Hali, Umum Müdürü Orhan Çapçı’ya da duyurdular. Onlar da gördüler ve yardım vaadinde bulundular.”* (Baykal, 1959).

Şekil 3-140. Acem Reis Camisi onarım öncesi görünümü (BEESK arşivi)

1958 yılında, BEESK'nin yaptığı onarım kapsamında, caminin üzerini kaplayan bitkiler temizlenmiş, revaklar, yapıdan gelen izlere göre kısmen kargir kısmen de beton olarak tamamlanmıştır. Yapının kubbe ve eteklerinde Kurum'un daha önceki onarımlarda da uygulamış olduğu kurşun taklidi sıva yapılmış ve yine önceki uygulamalardan edinilen tecrübeyle beton döküm tekniği değiştirilmiştir. Bu uygulamada, kubbe tamir edilip tesviyesi yapıldıktan sonra üzerine üç katlı asfalt sürülmüştür. Bu şekilde kubbe üzerinde su yalıtımı geliştirilmeye çalışılmıştır. Son katmanın da üzerine kalın beton dökülerek, kurşun kaplama görünümü vermek için düşey fitiller çekilmiştir.

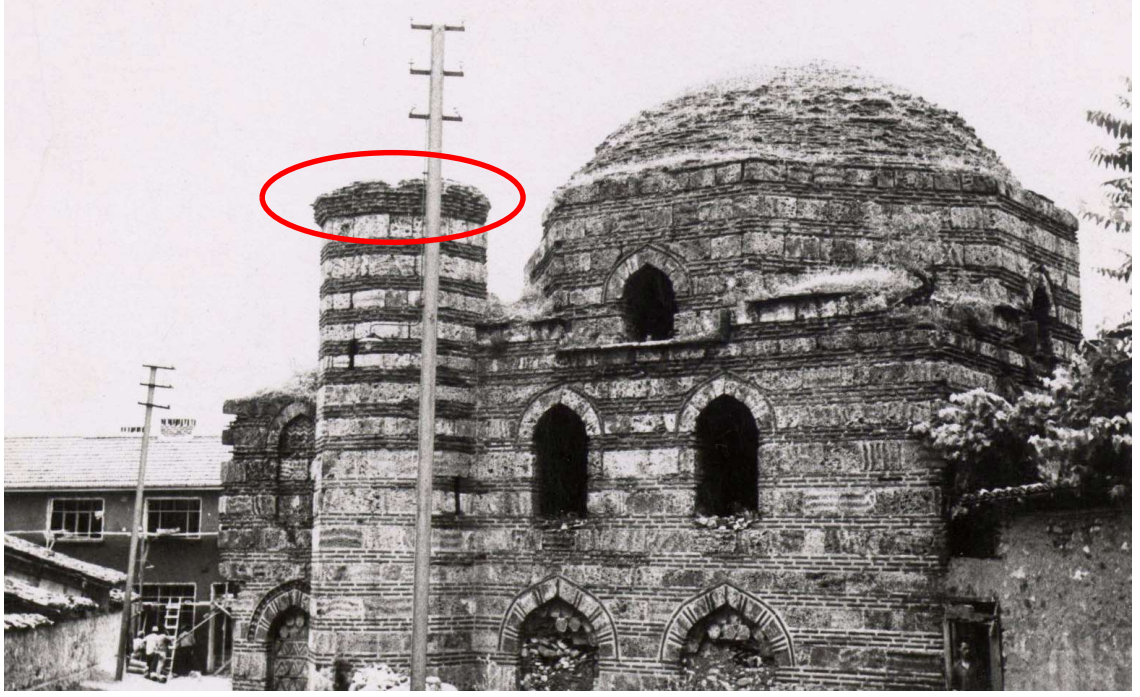
Caminin zemininde ise dönemine uygun olduğu düşüncesiyle altı köşeli, tuğla taklidi beton parçalar yapılmış ve döşenmiştir. Dışlık pencereleri diğer uygulamalarda da görüldüğü gibi beton, içlik pencereleri ise alçı ile yapılmıştır (Baykal, 1959).

BEESK arşivinde ulaşılan bilgilere göre; minarenin onarımı konusunda yetkili mimarlar ile kurum üyeleri arasında anlaşmazlık yaşanmıştır. Mimarlar özgün minarenin kısa olduğunu ve bütünleme yapılırken şerefenin kubbe hizasında bulunan üç sıra kirpi saçağın üzerinden yapılması gerektiğini söylerken, Kurum üyeleri de böyle bir caminin kısa bir minaresi olmaması gerektiğini savunmuştur (Şekil 3-140, Şekil 3-141). Başka bir yetkili mimar¹ da minarenin uzun yapılmasını ve tuğla ile inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur. Konu ile ilgili tartışmalar sürerken, Kurum'un yaptığı kazılarda minare çevresinde, pergelden geçirilmiş ve bir sıradan fazla bir yeri kaplayacak sayıda küfeki taşları bulunmuştur. Bu verilerin üzerine minarenin uzun ve küfeki taşından yapılmasına karar verilmiştir (Baykal, 1959).

Aynı döneme ait diğer camilerde olduğu gibi bu caminin de çeşmesinin olabileceği düşüncesiyle, çeşmenin yeri araştırılmış, yapılan kazılarda caminin önünde çeşmenin yalağı ve yeri çıkmıştır. Yalak kırık ve harap durumda olduğundan çeşme, döneminin üslubu göz önünde bulundurularak yeniden yapılmıştır (Baykal, 1959).

---

¹ Kurumun aktardığı bilgilerde 'yetkili mimar' olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı kontrol mimarları kastedilmiş fakat isim verilmemiştir.

Şekil 3-141. Acem Reis Camisi onarım öncesi görünümü (<http://saltresearch.org/>) [Tasuh3189001]

Şekil 3-142. Acem Reis Camisi onarım sonrası görünümü (BEESK arşivi)

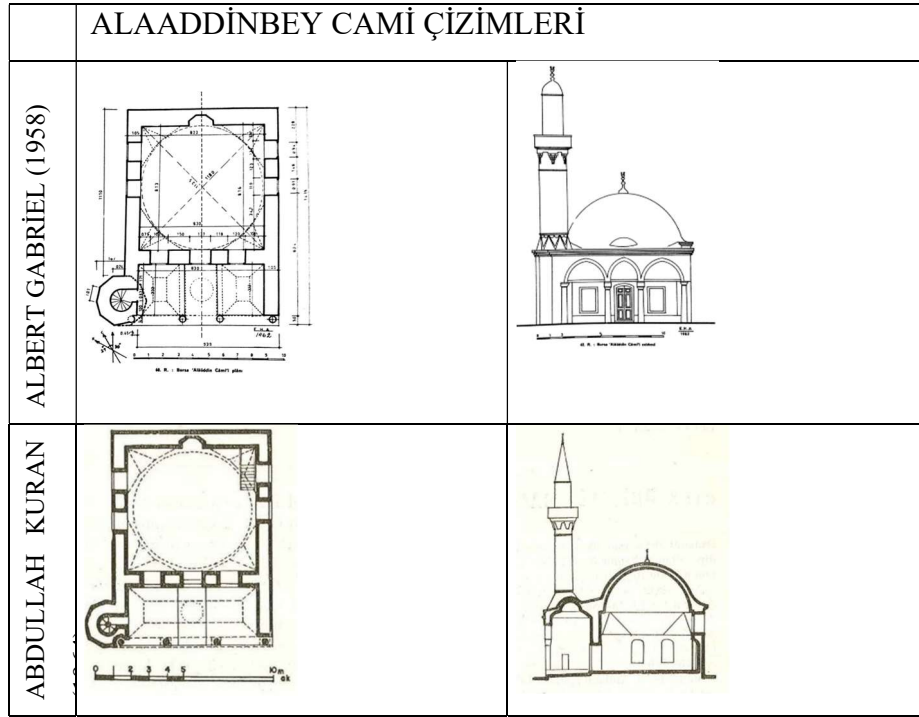
Şekil 3-143. Acem Reis Camisi onarım sonrası görünümü (<http://saltresearch.org/>)

3.2.6. Alaaddin Bey Camisi

Hisar semtinde, Osman Gazi'nin oğlu Alaaddin Bey tarafından yaptırılmış olan caminin kitabesi bulunmamaktadır. Bu nedenle inşa tarihi kesin olarak bilinmese de cami kapısı üzerine H. 1306 (1890) tarihinde konulduğu anlaşılan levhada “736 bina-i evvel, 1278 bina-i sani” yazılıdır. Bu durumda caminin H.736 (1335) yılında inşa edilip, H.1278 (1862) tarihinde yani 1855 depremi sonrası kapsamlı bir onarım gördüğü anlaşılmaktadır (Kuran, 1964).

Cami, Bursa'da bulunan pek çok küçük ölçekli camide olduğu gibi tek kubbeli, kare şeklinde ana ibadet mekânı ile kuzey yönünde üç bölümlü son cemaat yerinden oluşmaktadır. Revak bölümünde, devşirme malzeme olan Korint ve İyon tarzındaki mermer sütun başlıkları kullanılmıştır. Ortadaki sütun başlıkları daha süslü, yandakiler ise sadedir (Çuhadar, 2010).

Eski muhasebe defterinde bulunan kayıtlara göre cami, depremden sonra Rum işçilere onartılmış, kalkan duvarları üçgen alınlık şekline getirilmiş, son cemaat yeri bütün ahşap tonoz ile örtülmüş, bağdadi üzeri sıva yapılarak, kurşun ile kaplanmıştır. Apdullah Kuran'ın çiziminde tonoz, deprem sonrası tamamlanan şekliyle bütün tonoz olarak, Gabriel'in çiziminde ise ortada kubbe, yanlarda aynalı tonoz olarak ifade edilmiştir (Şekil 3-144).

Şekil 3-144. Alaaddin Bey Camisi plan ve cephe restitüsyon çizimleri (Gabriel, Kuran 1964)

1959 yılında Cami'de BEESK tarafından kapsamlı bir onarım yapılmıştır. BEESK kayıtlarına göre, onarım sırasında son cemaat yerini örten ahşap tonozun kaldırılarak bulunan izlere göre yeni bir örtü yapılmasına karar verilmiştir. Onarım çalışmaları sırasında kapı hizasında iki kemer izi tespit edilmiştir. Bu kemer izi akslarını takip edince bağlanması gereken orta sütunların, 1855 Bursa depremi sonrası onarımında yana çekilerek caminin giriş kısmının genişletilmiş olduğu anlaşılmıştır. Kazım Baykal, kurumun 1959 yılı çalışmalarını anlattığı faaliyet raporunda, camiyi orijinaline dönüştürmeyi düşündüklerini ancak bunun için birbirine bağlı birçok değişiklik yapılması gerekeceğini ve bunun da oldukça masraflı olacağını söylemiştir. Yapılması gereken bu

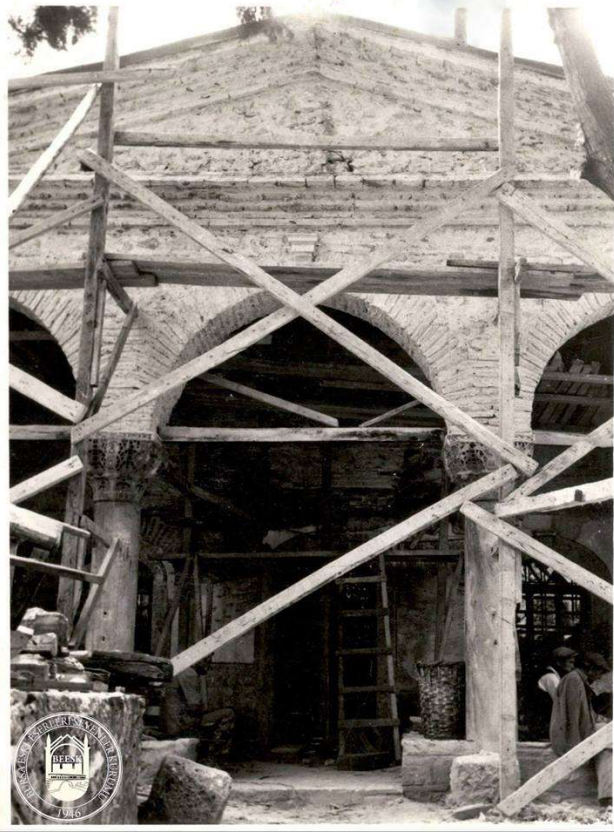
işleri şu şekilde açıklamıştır: “Cami içi yarım metreden fazla inecek (asıl zemini böyle bulduk), pencereler ona göre inecek, cami bedeninin yan duvarların kaplamaları açılacak, doğu tarafta görülen pencere kemerlerine göre pencereler ihdas edilecek, avlu bir metreye yakın kazılacak ve toprak atılacak, sokaktaki çınar ağacının dip seviyesine kadar tesviye edilecek, revaktaki iki orta sütun kalkıp otuzar santim yaklaşacak, işte cami o suretle tam restore edilmiş olacak ki bu işler için büyük bir masraf ve iş icab ediyor” (Baykal, 1960).

Açıklanan sebeplerle revak sütunları oldukları yerde bırakılmış, son cemaat yerinin bağdadi örtüsü sökülerek yerine beton tonoz yapılmış, kurşun kaplaması yenilenmiştir. Özgün olmadığı gerekçesiyle üçgen alınlık kaldırılmış, duvarlarda oluşan bozulmalar onarılmıştır.

Yapılan açıklama ve uygulamalardan anlaşıldığı üzere, Rum ustalar tarafından yapıldığı gerekçesiyle, 1855 depremi sonrası yapının gördüğü müdahalenin izleri silinmek istenmiş ve yapının ilk yapıldığı dönem özelliklerine göre onarılması öngörülmüştür.

Şekil 3-145. Alaaddin Bey Cami onarım öncesi görünümü (BEESK arşivi)

Şekil 3-146. Onarım sırasında, Alaaddin Bey Camisi'nin alınlığının görünümü (BEESK arşivi)

Şekil 3-147. Alaaddin Bey Camisi onarım sonrası görünümü (<http://saltresearch.org/>) [Tasuh6058]

3.2.7. Küçük ölçekli camilerde gerçekleşen onarımların değerlendirilmesi

Küçük ölçekli camilerde yapılan incelemelerde plan şemalarının benzer şekilde; üç bölümlü son cemaat yeri ve kareye yakın ibadet mekânından oluştuğu görülmektedir. İncelenen döneme gelindiğinde, bu yapıların bazılarının 1855 depremi sonrası henüz onarılamadığı, özellikle minarelerinin yıkık, kubbelerinin ise hasarlı durumda olduğu tespit edilmiştir (Çizelge 3-13).

Söz konusu camilerin onarımları VGM desteği ve kontrolü ile BEESK tarafından yapılmış ve genel olarak yapılar ilk yapıldıkları döneme uygun tamamlanmaya çalışılmıştır. Onarımlarda benimsenen yaklaşım ‘Türkleştirdik’ ‘dönemine uygun yaptık’ gibi ifadelerle açıkça belirtilmiştir. Yapılarda kapatılmış olan son cemaat yerleri açılmış, üçgen alınlıklar kalkan duvarı olarak tamamlanmıştır. Ancak biçimde hedeflenen bu yaklaşım, malzemeye aynı oranda yansımamıştır. Her ne kadar aynı döneme ait yapılardan toplanan malzeme temin edilmeye çalışılsa da birçok uygulamada beton kullanıldığı görülmektedir. Hasar gören kurşun örtülerin yerine çimento harcı ile kurşun taklidi sıva yapılmış hatta tuğla bulunamayan durumda beton bloklar kullanılmıştır.

Çizelge 3-13. Küçük ölçekli camilerde yapılan onarımlar

KÜÇÜK ÖLÇEKLİ CAMİLERDE YAPILAN ONARIMLAR						
cami	zaman	bilgi kaynağı	belge niteliği	uygulayıcı	kontrol mimarı	yapılan uygulama
Hacılar Cami	1953	BEESK	kitapçık	BEESK	Hüsrev Tayla	üçgen alınlık kalkan duvarına çevrilmiş,son cemaat yeri açılmış, kılıh yenilenmiş, çimento kullanılmamış
Hoca Ali Zade	1955	BEESK	hizmet albümü	BEESK	-	cephne taşları hatıl seviyesine kadar sökülmiş, yanar ahşap hatılların yerine betonarme hatıl yapılmış, kurşunlar eritilerek yeniden kaplanmıştır.
Bedreddin Cami	1956	BEESK	hizmet albümü	BEESK	?(kontrol mimarından söz edilmiş ancak kim olduğu açıklanmamış)	kalkan duvarı yeniden yapılmış, yıkılmış olan minare beton tuğlalar ile tamamlanmış, kurşun yerine beton dökülüp, zift kaplanmıştır
Zeyniler Cami	1957	BEESK	kitapçık	BEESK	-	kurşun taklidi beton kaplama yapılmış, kirpi saçakları yenilenmiş, kalkan duvarı yükseltilmiştir.
Acem Reis Cami	1958	BEESK	kitapçık	BEESK	?(kontrol mimarından söz edilmiş ancak kim olduğu açıklanmamış)	revaklar tamamlanmış, kubbeye kurşun taklidi beton kaplama yapılmış, üç kat asfalt dökülüp kanaviçe çekilerek yalıtım yapılmıştır.
Alaaddin Bey Cami	1959	BEESK	hizmet albümü	BEESK	-	üçgen alınlık kalkan duvarına çevrilmiş, son cemaat yeri tonozu beton olarak yenilenmiş

4. ONARIM SÜRECİNDE YER ALAN KURUM VE AKTÖRLER

Araştırılan dönem içerisinde büyük ölçekli camilerin onarım işlerinin çoğunlukla, hazırlanan keşif dosyaları doğrultusunda ihale ile müteahhitlere verildiği, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde görevli mimarlar tarafından kontrol edildiği ve GEEAYK kararları doğrultusunda uygulandığı anlaşılmaktadır. Küçük ölçekli camilerin ise BEESK tarafından, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün maddi desteği ve denetimiyle, çoğunlukla da yerel imkanlarla onarılmış oldukları görülmektedir.

İncelenen yapıların onarımlarında, kurumların aldıkları kararların yanı sıra kontrol mimarının görüşlerinin ve yüklenicinin de önemli oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu aktörlerin kişisel görüşlerinin uygulamalara yansıdığı ve dönemin koruma yaklaşımını şekillendirdiği görülmektedir.

Bu bölümde, koruma kararlarının alındığı kurumlar, incelenen yapıların belgeleme veya onarım çalışmalarında görev almış olan mimar, müteahhit ve sivil toplum kuruluşu gibi aktörler değerlendirilecektir.

4.1. Karar Merkezi ve Uygulayıcı Kurumlar

Cumhuriyet döneminde, anıtsal yapıların belgeleme ve onarım çalışmalarında; Vakıflar Genel Müdürlüğü, Antikiteler ve Müzeler Müdürlüğü'ne bağlı Anıtları Koruma Komisyonu İstanbul Rölöve Anıtlar Bürosu, GEEAYK gibi kurumlar rol almıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü

Osmanlı döneminde vakıfların bir merkezden yönetiminin sağlanması için 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının ardından vakıflar, 1920 tarihli kanun ile Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlanmıştır. 1924 yılında Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak, Başbakanlığa bağlı 'Vakıflar Umum Müdürlüğü' kurulmuştur. Kurum, bir süre önceki kadrosuyla çalışmalarını sürdürmüş, zamanla koruma alanında eğitim alan mimarlar Kurum'da görev almaya başlamıştır.

Anıtsal yapıların onarımları Genel Müdürlüğe bağlı İnşaat ve Tamirat Dairesi tarafından yürütülmüştür (Yücel, 2005).

Vakıflar Umum Müdürlüğü İnşaat Dairesi'nin başında Nihat Nigizberk, Vasfi Egeli, Bursa Ulucami onarımında kontrollük yapan Süreyya Yücel gibi koruma alanında çalışan mimarlar görev almıştır. (Yücel, 2005).

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne Orhan Çapçı'nın atanmasından sonra yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü İnşaat Dairesinin başına Y. Mimar Faruk Çeçen getirilmiş, Mütahassıs Müşavir olarak Y. Mimar Ali Saim Ülgen atanmıştır. İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Fen heyetinde ise Y. Mimar Ecvet Aşkan'ın yönetiminde genç mimarlardan Cahide Tamer, Hüsrev Tayla, Fatin Uluengin, Yılmaz Önge, İlban Öz, Ertuğrul Eğilmez'den oluşan yeni bir ekip kurulmuştur (Yücel, 2012).

İstanbul Rölöve Anıtlar Bürosu

AKK'nin kurulmasının ardından, 1936 yılında, Eski Eser ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı, merkezi İstanbul olan Abideleri Koruma Heyeti Rölöve Bürosu oluşturulmuş ve büro şefliğine Sedat Çetintaş getirilmiştir (Ödekan, 2004). Restorasyon uygulamaları ve tespit çalışmalarından sorumlu olan Büro'da, yapılan her onarım çalışmasının dosyası tutulmaya ve restorasyon öncesi yapılan müdahaleler ve restorasyon sonrası belgelenmeye ve ilk kez bir arşiv oluşturulmaya başlanmıştır (Billur, 2020). Kurumda, rölöve, restorasyon projelerinin yanı sıra ihale dosyalarının hazırlanması, tescil işlemleri, yapılan uygulamaların kontrollüğü gibi görevler yürütülmüştür.

Vakıflar Baş Müdürlüğü onarım teknisyeni olarak çalışan Hüsrev Tayla, Rölöve Bürosu Şefliği'ne atanması üzerine 1969 yılında, EEMGM'ye başvurarak Şefliğinin, müdürlük haline getirilmesinin önemini belirten bir öneride bulunmuştur. Genel Müdürlük ve Bakanlığın bu öneriyi kabul etmesiyle, İstanbul Rölöve ve Anıtlar Şube Müdürlüğü kurulmuştur (Billur, 2020).

Rölöve Bürosu'nda, Sedat Çetintaş, Macit Kural, Hüsrev Tayla, Cahide Tamer, İlban Öz gibi isimler, kontrol mimarı, büro şefi gibi çeşitli görevlerde bulunmuşlardır.

GEEAYK

Ülke genelinde yürütülen onarım çalışmalarında, ilke kararlarının alınması, bir merkezden kontrolün sağlanması gibi ihtiyaçlar görülmeye başlamıştır. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla 02.07.1951 tarihinde kabul edilen, 5805 sayılı Gayri Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Teşkiline ve Vazifelerine Dair Kanun ile Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Anıtlar Yüksek Kurulu teşkil edilmiştir. Sekiz maddeden oluşan Kanun'un ikinci maddesinde kurul üyeleri şu şekilde belirlenmiştir:

- “Ankara Üniversitesince seçilecek bir üye;
- İstanbul Üniversitesince seçilecek bir üye;
- İstanbul Teknik Üniversitesince seçilecek bir üye;
- Güzel Sanatlar Akdemisince seçilecek bir üye;
- Bayındırlık Bakanlığınca seçilecek bir üye;
- İçişleri Bakanlığınca seçilecek bir üye;
- Millî Eğitim Bakanlığınca seçilecek bir üye;
- Vakıflar Genel Müdürlüğünce seçilecek bir üye;
- Yukarıki fıkralarda yazılı üyeler tarafından seçilecek 4 üye;
- İlerde kurulacak her üniversiteden seçilecek birer üye;
- Vakıflar Genel Müdürü ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü (EEMGM) bu kurulun tabii üyesidir.

Bu üyelerin tarih, arkeoloji, sanat tarihi, mimarlık, estetik şehircilik sahalarının birinde veya birkaçında temayüz etmiş ve bu sahalarda eser veya etüdler yapmış kimseler arasından seçilmesi şarttır” (Resmî Gazete, 09.07.1951).

Kurul'un ilk başkanı Celal Esad Arseven olmuş, 1956-1969 döneminde Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü görevinden emekli olan Tahsin Öz başkanlık etmiştir (Eyice, 1974). Tahsin Öz'ün ardından, ikinci başkan olan Orhan Alsaç başkanlık görevine gelmiş ve koruma kurullarının kurulduğu 1983 yılına kadar bu göreve devam etmiştir (Alsaç, 2001).

Celal Esad Arseven'in önerisi üzerine 26.07.1954 tarih ve 296 sayılı kararda, eski eserlerin tescili konusunun önemi üzerinde durulduğu ve tescil işleminin diğer ülkelerde nasıl yapıldığıyla ilgili bir araştırmanın Ali Saim Ülgen, Celal Esad Arseven ve Tahsin Öz'den oluşan bir komisyon tarafından yapılması ve bu konunun tekrar Kurul gündeminde görüşülmesi sonucu alınmıştır (Durukan, 2004).

Kurul'un aldığı bazı önemli kararlar ise şöyledir:

- Karar No. 19- Küçük ve alçak kubbelerde kurşun yerine taklit örtü yapılabileceği hakkında karar 10.5.1952
- Karar No. 155- Eski eserleri yaşatmak için bunlara bir fonksiyon verilmesi hakkında karar. 10.8.1953
- Karar No. 466- Eski eserlerin maili inhidam olsalar da yıkılmayıp tamir edilmeleri hakkında karar. 19.3.1956
- Karar No. 506- Kurul tarafından korunmaları gerekli görülmeyen yapıların yıkılmadan önce rölöveleri yapılarak kurula gönderilmesi hakkında karar. 6.6.1956
- Karar No. 1065- Camilerde dernekler tarafından yapılan tamirler hakkında karar. 11.1.1959
- Karar No. 3025- Camilerin son cemaat yerlerinin kapatılamayacağı hakkında karar. 5.2.1966
- Karar No. 4240- Birçok derneklerin camileri onarıırken tahrip ettikleri hakkında karar 13.10.1968 (Coşkun, 2012).

Bu kararlar değerlendirildiğinde, 1912 tarihli nizamnamede yer alan ve yapıların yıkımını kolaylaştırıcı maddelerin aksine, uygun bir işlemlerle yapıların yaşatılması, rekonstrüksiyon yerine onarımın tercih edilmesi gibi önemli gelişmelerin kaydedildiği görülmektedir. Kurum 1967 yılında, anıtları dönem ekleriyle birlikte bir belge olarak kabul eden 1964 tarihli Venedik Tüzüğü'nü, ilke kararı olarak kabul etmiştir.

1973 yılına gelindiğinde Asar-ı Atika Nizamnamesi değiştirilerek yerine '1710 Sayılı Eski Eser Kanunu' kabul edilmiş ve GEEAYK tarafından çok sayıda yapı tescil edilmiştir (Binan, 2005). GEEAYK'nin görevi 1983 yılında çıkan 2863 sayılı yasa ile sonlanmış,

yerine Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu oluşturulmuştur (Madran, 2011).

İncelenen camilerde, büyük ölçekli yapıların onarımlarına GEEAYK kararları doğrultusunda başlandığı, uygulama aşamasında ortaya çıkan durumların gerek Kurum yelerinin yerinde incelemesi gerekse uzman raporları doğrultusunda tekrar değerlendirildiği görülmektedir. Küçük lekli camilerin onarımlarında ise Vakıflar ve GEEAYK yelerine danışılmış olduğu anlaşılmaktadır ancak onarımlarıyla ilgili Kurul kararına ulaşılamamıştır.

4.2. Dönemin Yöneticilerinin Onarımlar zerindeki Etkisi

Yapılan araştırmalarda kentin yöneticilerinin de onarımlarda etkin olduğu görülmektedir. Dönemin valileri yapıların durumlarıyla ilgilenmiş, yapılan onarımları yerinde inceleyerek çalışmaları değerlendirmiştir. Bu bölümde 1855 depremi sonrası hasar gören yapıların onarımıyla ilgilenen Ahmet Vefik Paşa ve 1945-1960 döneminin valileri değerlendirilmiştir.

Vali Ahmet Vefik Paşa (1879-1882)

Ahmet Vefik Paşa, Bursa'da valilik yaptığı dönemde (1879-1882), depremde büyük hasar gören Bursa'yı bir bakıma yeniden inşa ettirmiştir. Fransa deneyiminden etkilenmiş olan vali, geniş ve yeni caddeler açtırmış, köprüler, hastane, tiyatro, postane, belediye binası inşa ettirmiş ve anıtsal eserlerin onarımını yaptırmıştır (Uslu, 2019).

Ahmet Vefik Paşa, şehircilik alanında olduğu gibi mimaride de batıyı örnek almış, 15.yy anıtlarının eski tarzda değil, Osmanlı İmparatorluğu genelinde olduğu gibi Avrupa tarzı ile yepyeni bir şekilde tamir edilmesini istemiştir. Osmanlı Dönemi'nde Batı'dan gelen mimari üslup ve betonarme gibi teknikler için 'yeni tarz' anlamında '**Tarz-ı cedit**' terimi kullanılmıştır. Ahmet Vefik Paşa yeni imar faaliyetlerinin yanı sıra anıtsal yapıların onarımında da idareci olarak görev almıştır. 1861 yılında Süleymaniye Cami onarımı

sırasındaki çalışmalarından dolayı kendisine ikinci rütbe Osmanî Nişanı verilmiştir (Aoki, 2002).

Vali Haşim İşcan (1945-1950)

Haşim İşcan, Bursa görevinde çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur. İlk olarak “Bursa Güzelleştirme Derneği”ni kurulmasını sağlayan vali, bu dernek adına halktan para toplayarak ek bir bütçe oluşturmuş ve emniyet müdürü evi, Çekirge karakolu, çarşı karakolu gibi kamu binalarını yaptırmıştır.

Vali Haşim İşcan Bursa'nın tarihi yapılarının da ortaya çıkarılmasını istemiş ve 1946 yılında Kazım Baykal öncülüğünde kurulan BEESK'nın çalışmalarını yakından takip ederek idare heyeti toplantılarına sık sık başkanlık etmiştir. İlk iş olarak, 1922 yılında Yunanlıların Bursa'yı terk ederken bombaladıkları Irgandı Köprüsü'nün onarım talimatı vermiş ve 1949 yılında köprü kullanılacak hale getirilmiştir (Bayramoğlu, 2022).

Vali Cahit Ortaç (1951-1954)

1908 yılı, Selanik doğumlu olan Cahit Ortaç, Mustafakemalpaşa Kaymakamlığı, Hakkâri, Kırklareli ve Bursa valiliği görevlerinde bulunmuştur. 1961-1975 yılları arasında Cumhuriyet Senatosu Bursa Üyeliği'nde seçilmiştir.

Kazım Baykal, Cahit Ortaç'ın Bursa Valiliği döneminde, Hacılar Cami onarımına destek olduğunu ifade etmiştir. (Baykal, 1953)

Vali İhsan Sabri Çağlayangil (1954-1960)

1908 yılı, İstanbul doğumlu olan İhsan Sabri Çağlayangil, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne bağlı çeşitli kademelerde görev yapmıştır. Akçaabat ve Bayramiç kaymakamlıklarında bulunduktan sonra 1948'de Yozgat, ardından Antalya (1950), Çanakkale (1953), Sivas (1954), Bursa (1954-60) valiliklerine atanmıştır.

Çalışma kapsamında yapılan araştırmalarda, İhsan Sabri Çağlayangil'in Bursa Valisi olduğu dönemde, yapılan onarımlarla ilgilendiği, gelip yerinde incelemelerde bulunduğu anlaşılmıştır. Ulucami restorasyonu esnasında “*Bu kadar önemli bir cami, bir anıt sıvalı bırakılır mı?*” diyerek caminin bütün cephe sıvalarının sökülmesini istemiş ve uygulama bu doğrultuda devam etmiştir. I. Murad Hüdavendigar Camisi'nin minare onarımı sırasında da yapılan uygulamaları kontrole gelmiştir.

İhsan Sabri Çağlayangil, 1961 genel seçimlerinde Adalet Partisi (AP) listesinden Bursa Senatörlüğüne seçilmiş, 1965-1969 döneminde Dışışleri Bakanı olarak görev yapmıştır. 1980 yılında Cumhurbaşkanı seçimlerinin uzaması üzerine 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar geçen sürede Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet etmiştir.

4.3. Onarımlarda Görev Alan Kontrol Mimarları

İncelenen onarımlarda, çoğu zaman proje hazırlanmadan uygulamaya başlandığı, bu nedenle bir proje müellifinin bulunmadığı ancak yapılan çalışmaların görevlendirilen mimarlar tarafından denetlendiği görölmektedir. Kontrole gelen Rölöve Bürosu ve VGM mimarlarının, GEEAYK üyelerinin ve müfettişlerin tespit raporları hazırladıkları, gerekli görölen durumlarda yabancı mimarların da görüşlerine başvurdukları tespit edilmiştir. Özellikle kontrol mimarlarının koruma yaklaşımlarının, yapılan onarımı yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

Koruma alanında uzmanlaşmış kadronun yetersiz olduğu bu süreçte mimarların farklı dönemlerde, VGM, İstanbul Rölöve Bürosu ve GEEAYK gibi kurumlarda görev aldıkları görölmektedir.

Çoğunlukla aynı okuldan mezun oldukları görölen dönemin mimarları, sonrasında aldıkları yurtdışı eğitimleri ve kişisel gelişim çalışmalarısıyla koruma alanda farklı yaklaşımlar sergilemiştir.

Bu bölümde, incelenen dönem ve yapılar kapsamında etkin olan mimarlar kronolojik olarak incelenmiştir.

Léon Parvillée

Viollet-le-Duc'un öğrencisi olan ve İstanbul'da sultanın hizmetinde çalışan Fransız mimar Léon Parvillée, 1855 depremi sonrası harap olan yapılar için o dönem müfettiş olan Ahmet Vefik Paşa tarafından 1863 tarihinde Bursa'ya davet edilmiştir (Aoki, 2002).

1874'te 'Architecture et Decoration Turque au xv' Siecle' adlı eserini yayınlayan Parvillée, kitabında Bursa'ya gelişini şu şekilde açıklamıştır: "1863'te Bursa kentindeki harap haldeki bazı binaları restore, ya da daha çok takviye etmek üzere Osmanlı Hükümeti tarafından görevlendirildim. Yeşil Cami, I. Mehmet Türbesi, Orhan Camisi, Muradiye Camisi, Ulucami ve alemi ile beraber yeniden kaldırdığım bir minarede, padişahın komiseri Ahmet Vefik Efendi'nin emri ile benim gerçekleştirdiğim çalışmalar yapıldı." Kendisini Ahmet Vefik Paşa'ya tavsiye edenin Osmanlı Devleti'nde görevli Fransız mühendis Bay Ritter olduğunu belirten Parvillée, Yeşil Türbe'nin durumu ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "1862'de bu türbe, birkaç Türk Komisyonunun onu yok etme teklifini ettiği kadar harap halde idi." (Parvillée'den aktarılan, Aoki, 2002).

Parvillée, Viollet-le-Duc'ün çalışmaların yakından takip etmiş, onun gibi mimari oranı oluşturmak için temelin üçgen olduğunu vurgulamış, Yeşil Türbe çizimlerinde de bu sistemi uygulamıştır. Léon Parvillée, türbe yüksekliğinin Viollet-le-Duc'ün ortaya koyduğu Mısır üçgeninin ikisinin üst üste yerleşmesiyle verildiğini ifade etmiştir.

Pretexta Lecomte, 1903'teki yayınında, Usul-u Mimari-i Osmani kitabının çizimlerini hazırlayan Eugène Maillard'ın XV. yy çinilerini aratmayan kalitede çiniler ürettiğini, bu sayede İstanbul'daki camilerin birçoğunda depremler sonucu bozulan panoların restorasyonunu yaptığını ve Parvillée ile beraber çalıştığını ifade etmiştir (Aoki, 2002). Parvillée'in Bursa'da ne kadar süreyle kaldığını gösteren kesin bir belge bulunamamışsa da 1866'da Fransa'ya döndüğü bilinmektedir (Aoki, 2002).

Parvillée kitabında Bursa'daki anıtlara yapılan müdahaleler hakkında net bir bilgi vermemektedir. Kitapta sadece yukarıda açıklanan yapıların adlarını vermiştir. Bu kitap dışında başka bir kaynakta da yaptırdığı uygulamalarla ilgili kesin bir bilgiye

ulaşılamamıştır. Miyuki Aoki'nin hazırlamış olduğu tezinde Léon Parvillée ve çalışmaları detaylı olarak irdelenmiştir.

Bruno Julius Florian Taut (1880-1938)

Millî Eğitim Bakanlığı, anıtların belgelenmesi amacıyla 1933 yılında başlattığı çalışma kapsamında, 1936 yılında Alman, mimar ve şehir plancısı Bruno Taut'u resmi olarak çağırarak, Edirne ve Ankara'da çeşitli anıtlar ile Bursa'da Yeşil Türbe için görevlendirmiştir. Taut, Yeşil Türbe ile ilgili çalışmalarını 'Bericht über die Renovierung der Yeşil Türbe' isimli yayınlanmayan kitabında toplamıştır. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nin yöneticiliğini yaptığı dönemde 'Mimari Bilgisi' isimli kitabını yayınlamıştır (Gasco, 2010).

Taut, modern ve geleneksel konseptler, yeni ve eskinin bir arada olduğu çok katmanlı fikirlerden etkilenmiştir. Bunun sonucunda çalışmalarında, modern yöntemlerle geleneksel mimariyi koruma, geleneksel yapıları yenileyerek ulusal kimlik oturtma çabası görülmektedir. Bu düşünceleri MEB'den de destek görmüştür. Taut, tek bir uluslararası stil akımına bağlı kalmayı reddederek, sorgulayan bir çalışma prensibi sürdürmüştür. Gelenekselden kopmadan modern mimariye uyum sağlamak hedefi, MEB'in yayınlarına da yansımış, bu modernite vurgusu 'La Turquie Kemaliste'de yayınlanan 'Modern Bir Başkent Olarak Ankara İnşası' başlığıyla birçok fotoğrafta yayınlanmış, 'Turquie: pays de soleil de beaute et d'histoire' dergisinde ülkenin geleneksel değerleri ön plana çıkarılmıştır (Gasco, 2010).

Türkiye'ye gelmesinden iki yıl sonra 1938'de, Bruno Taut, Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'ı temsilen Bursa'yı ziyaret etmiş ve Yeşil Türbe ile ilgili sekiz sayfalık rapor hazırlamıştır. Taut, raporun başlangıç kısmında anıtın şehir için önemini ve anıtın görüntüsünün bu duruma etkisi konularına odaklanmıştır: *"Bu türbe (mozole), Türkiye'deki diğer anıt mezarlardan ayrı bir konuma sahiptir; şehrin en uzak köşelerinden bile görkemiyile, Bursa silüetinde görülebilmektedir. İnşası bir kule gibidir ve her taraftan aynı görünür. Bıraktığı bu izlenim canlı turkuaz rengi seramikleriyle daha*

da vurgulanmış haldedir. Yeşil Bursa, 'yeşil' adını, bu eşsiz türbeden almaktadır” (Gasco, 2010).

Taut'un raporunun başlangıç noktası, türbenin çevreye yapacağı görsel katkıdır. 500 yıl önceki çini ve inşaat işçiliğini ve dayanıklılığını tekrar sağlamanın ve türbeyi özgün haline getirmenin imkânsız olduğunu söylese de, türbenin görsel havasının eldeki imkanlarla mümkün olduğunca yeniden verilmesi gerekliliğini de vurgulamış ve raporunda yapılacak uygulamaları şu şekilde sıralamıştır:

“Öncelikle sonradan eklenmiş (orijinal olmayan) çiniler çıkarılmalıdır. Eski olanlar hidrolik kireç ile sabitlenmeli ve eksik olanlar (çinisi düşmüş olanlar) ise alçılanmalıdır. Türbenin mevcut uzaktan ve yakından görünümünü korumak adına, yeni ve kalitesi orijinallerine göre çok düşük olan çinileri eksik ve hatalı yerlere eklemek yerine, modern metalik bir boya türü kullanmak iyi bir sonuç alma adına doğru bir adım olacaktır. Alçı ile eski rengin elde edilmesinin çok zor olmasının yanı sıra, gerekli mukavemeti yakalamak da alçı kullanıldığı takdirde çok pahalı olacaktır. Sonuç olarak, renkler iyi test edilir ve doğru ton seçilirse türbenin uzaktan görünümü adına iyi bir sonuç elde edilecektir. Muhakkak ki Türbe'nin ziyaretçileri dış duvarları bahçede gezerken yakından gördüklerinde boyalı alçıları fark edeceklerdir fakat bunun bir avantajı da şudur ki, eski ile yeni arasındaki farkı görecekler ve eskinin güzelliklerini daha iyi idrak edebileceklerdir” (Gasco, 2010).

Macit Kural, Bruno Taut'un makalesinde çimento kullanımı ile ilgili olarak; sıvanın mümkün olduğunca çimento içermeden, en iyisi su kireciyle yapılmasını, özellikle sadece çimento kullanılmamasını, derzlerden su sızıp don olması durumunda harcın genişlemesiyle duvara zarar vereceğini belirttiğini söylemiştir (Kural, 1944).

Taut, Yeşil Türbe ile ilgili raporunda, kendi yaklaşımını açıklamak için geçerli restorasyon uygulamalarına yönelik düşüncelerini de ifade etmiştir:

“Düşüncelerden biri, tarihi yapıların orijinaline tamamiyle sadık kalınarak yapılabileceği ve yapılması gerektiğidir. Bu düşüncenin destekçileri restorasyonu okulda

öğrenenler/akademisyenlerdir. Bu kesim, Viollet-le-Duc'ten bu yana yapılan tüm restorasyon çalışmaları tamamıyla başarısız olduğu için güvenilmezdir. Almanya'da konuyla ilgili çok güzel bir örneğimiz vardır, "Heidelberg Kalesi rekonstrüksiyonu". Aslına sadık olarak yeniden inşa edildiğinde, bir harabe iken ortaya koyduğu tüm tarihi değeri yitirmiştir. Aslına sadık kalma konusunda çok takıntılı diğer restorasyon işlerinde de bu tarihi değer ve doku kaybı gözlemlenebilir. Kendilerine katıldığımız söyleyebileceğimiz ve iki kilisenin restorasyon çizimini yaparken esinlendiğim, bir diğer düşünce/restorasyon yaklaşımı ise, şu cümle ile özetlenebilir; İşin özetinde, hiçbir tarihi form kopyalanmamalıdır/taklit edilmemelidir. Eski eserler sadece daha fazla harap olmaktan/form kaybından korunmalıdırlar ve bunun dışında bu eserlerin üzerinde başka hiçbir işlem yapılmamalıdır. Yeşil Türbe projesinde bu düşüncenin uygulanması taraftarıyım." (Gasco, 2010).

Bu açıklama, Taut'un restorasyon yaklaşımının, Viollet-le-Duc'un geçmişte hiç var olmamış bir şeyi oluşturma düşüncesindense, Ruskin'in koruma prensibine daha yakın olduğunu göstermektedir.

Albert Louis Gabriel (1882-1972)

Fransız, mimar ve arkeolog olan Profesör Albert Gabriel, Paris Üniversitesi'nin Güzel Sanatlar ve Edebiyat Fakültelerinde okumuştur. Milli Eğitim Bakanlığı'nın talebi üzerine Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki eserleri inceleyen Gabriel, 1930-1941 yılları arasında, İstanbul Arkeoloji Enstitüsü Müdürlüğü görevinde bulunmuş, İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransa'ya dönerek Sorbonne'da İslam sanatı tarihi dersleri vermiştir. İkinci kez Türkiye'ye gelerek 1945-1956 yılları arasında araştırmalarına ve Enstitü Müdürlüğü görevine devam etmiştir.

Gabriel, Ali Saim Ülgen'in kitabının önsözünde restorasyonun yeniden yapmak olmadığını belirtmiş, bilimsel yöntemlerle hazırlanmış proje sürecinin önemini vurgulamıştır. Betonarme sistemlerin onarımlarda kullanımını olumlu bulduğunu, Türkiye'de restorasyonun bilindiğini ancak sistemsiz yürütüldüğünü belirtmiştir (Ülgen,1946).

Albert Gabriel, İstanbul ve Bursa'nın tarihi abidelerindeki restorasyon çalışmalarına dair 1958 tarihli raporunda; aynı anda devam eden çok sayıdaki restorasyon şantiyelerinin kontrolünün zorluğundan bahsetmiştir. Ayrıca yapılarda sağlamlık için zorunlu olan müdahalelerin yapılmasının, zamanın izlerinin de silinmemesi için korniş, silme gibi taşıyıcı özelliği olmayan yapı elemanlarındaki ufak hasarların tamir edilmemesi gerektiğini belirtmiştir (Tamer, 1974).

Gabriel raporunda, devam eden Ulucami restorasyonunda kalın sıva tabakasının kaldırılıp duvar yüzeylerinin açığa çıkartılmasının, taahhüt işlerindeki güçlüklerle rağmen memnuniyet verici olduğunu ifade etmiştir.

Gabriel, 1958 yılında, Türkiye genelindeki eserlerle ilgili hazırladığı çalışmaların yanı sıra, pek çok anıtsal yapının rölöve ve açıklamalarının yer aldığı 'Une Capitale Turque: Brousse' (Bir Türk Başkenti: Bursa) adlı eseri yayınlamıştır (Gabriel, 1958). Albert Gabriel'in arşivinde bulunan Bursa fotoğrafları günümüzde de yapıların restitüsyon çalışmaları için önemli bir veri oluşturmaktadır (www.pop.culture.gouv.fr).

Sedat Çetintaş (1889-1965)

Sedat Çetintaş, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, Kemalettin Bey'in öğrencisi olmuş, I. Dünya Savaşı nedeniyle 1917 yılında mezun olabilmıştır. 1923 yılında kısa bir süreliğine Bursa Belediyesi Fen İşleri Dairesi'nde görevde bulunmuş, sonrasında Türk mimarlarının yapıtlarını çizme göreviyle Ankara Maarif Vekaleti Hars ressamı olmuştur. 1926 yılında Maarif Vekaleti'nin inşaat dairesini kurmak için görevlendirilen Çetintaş, bu birimin ilk müdürü olmuş, 1927'de bu görevinden ayrılarak kendi bürosunu kurmuştur. 1930'da Ankara Şehremaneti İnşaat Müdürlüğü'nde çalışmaya başlayan Çetintaş, 1931'de bu birimden ayrılmıştır (Ödekan, 2004).

1932 yılında, çalışmalarını takdir eden Cumhuriyet gazetesi sahibi Yunus Nadi'nin aracılığıyla Atatürk'le görüşmüş ve hazırladığı rölöveleri kendisine sunmuştur. Atatürk'ün talimatıyla 1933 Chicago sergisi için Şehzade Camisi'nin rölövelerini hazırlamış ve kendi deyimiyle 'ülküsüne' sarılarak rölöve çalışmalarını hızlandırmıştır.

Atatürk, Çetintaş'tan Türkiye'de var olan mimari anıtların ne kadar zaman ve masrafla onarılabileceğini ayrı bir rapor olarak sunmasını istemiş ve Türk Tarih Kurumu'nda 'Türk Tarihinin Ana Hatları' başlıklı bir yazı hazırlatmıştır. Bu sırada Çetintaş, 15.07.1933 tarihinde, Abideleri Koruma Heyeti'ne ilk mimar olarak atanmış ve Bursa'daki eserlerin rölövelerini hazırlamak üzere görevlendirilmiştir (AKK, 1935). Sedat Çetintaş bir yıl boyunca Bursa'daki pek çok anıtsal eserin rölövelerini hazırlamış ve eserlerini 1934'te Bursa'da sergilemiştir. 1944 – 1946 yılları arasında Sultan Orhan Hamamı ve Yıldırım Darüşşifası rölövelerini hazırlamak üzere Bursa'da kalmış, 1946 yılında, 'Türk Mimari Anıtları-Osmanlı Devri' adlı kitabını yayınlamıştır (Çetintaş, 1946).

1921 yılında İkdam gazetesinde makale yazmaya başlayan Çetintaş, 1935'ten itibaren Cumhuriyet Gazetesi'nde, koruma, Mimar Sinan, Türk Mimarlığı gibi çeşitli konularda yazılar yayınlamıştır. Yazılarında Türk Mimarlığını vurgulamış, yabancı mimarlarla getirilen barok mimariyi eleştirmiş, kendi kimliğimizle günün sosyal koşullarına ve iklim şartlarına uygun yapılar geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur.

İncelenen onarımlarda Sedat Çetintaş'ın çizimlerinin referans alındığı, hatta tartışmalı konularda kendisinin görüşüne başvurulduğu görülmektedir. Kazım Baykal'ın açıklamalarından onarımlara katkıda bulunduğu ve kendisiyle aynı görüşte oldukları anlaşılmaktadır.

Uğur Tanyeli, Çetintaş'ın rölövelerinin rölöve tekniği bağlamında düşünüldüğünde teknik bir belge olarak kullanılmasının amaçlanmadığını savunur. Bu rölöveler 1/50 ve 1/100 ölçeklerinde çizilmiş olsalar da ayrıntı barındırmamaktadırlar. Tanyeli, zaten amaçlananın da bu olduğunu, Çetintaş'ın rölöveleriyle mimari geçmişi görselleştirilmek istediği yorumunu yapmıştır (Tanyeli, 2007).

Çetintaş'ın restitüsyon çizimlerinin mimarın kendi yorumları doğrultusunda hazırladığı anlaşılmaktadır. Özellikle, 14. ve 15. yy.'da inşa edilmiş olan Bursa camilerinin çizimlerinde, kiremit kaplı olması gerektiği düşünülen kubbeleri kurşun kaplama göstermesi tartışma konusudur.

Sedat Çetintaş, ‘Türk mimari anıtları Osmanlı Devri Bursa’da Murad I ve Bayezid I binaları’ adlı eserinde I. Murad Hüdavendigâr Camisi’nin minare külahı ile ilgili olarak: *‘Minarenin şerefeden yukarı petek kısmı 1904 teki tamirde bugünkü adi ve nispetsiz şekle sokulmuştur. Selçuklu annanesinin devamı halinde Bursada nümunesini görmekte olduğumuz şekilde bu petek kısmının bitirimini biz, inşa tarzını da göstermek şartıyla tuğla ile kubbe şeklinde ve kurşunsuz çıplak gösterdik’* demiştir (Çetintaş, 1952). Çetintaş’ın bu ifadesinden Osmanlı’nın son döneminde yapılan uygulamalar hakkındaki düşüncesi ve koruma yaklaşımı açıkça anlaşılmaktadır. Bir dönemin özelliklerini yansıtan külahı tamamen niteliksiz olarak kabul etmiş ve yapının ulaşılabilen en eski tarihli fotoğraflarında sivri külah görünmesine rağmen Selçuklu izini taşıdığı gerekçesiyle kubbe biçimli külahı önermiştir.

Macit Kural (1899-1964)

Macit Kural, Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü’nde eğitimini sürdürürken Türkiye’de bulunan İtalyan Mimar Giulio Mongeri’nin atölyesinde çalışmıştır. 1928 yılında Maarif Vekaleti, Türk Asar-ı Atıkası Müdürlüğü’nde görev almış, EEMGM’ye bağlı, Rölöve Dairesi’nde çalışmıştır. Rölöve bürosunda çalıştığı dönemde, Ayasofya’nın çeşitli bölümleri ile Topkapı Sarayı’nın onarımlarını üstlenmiştir.

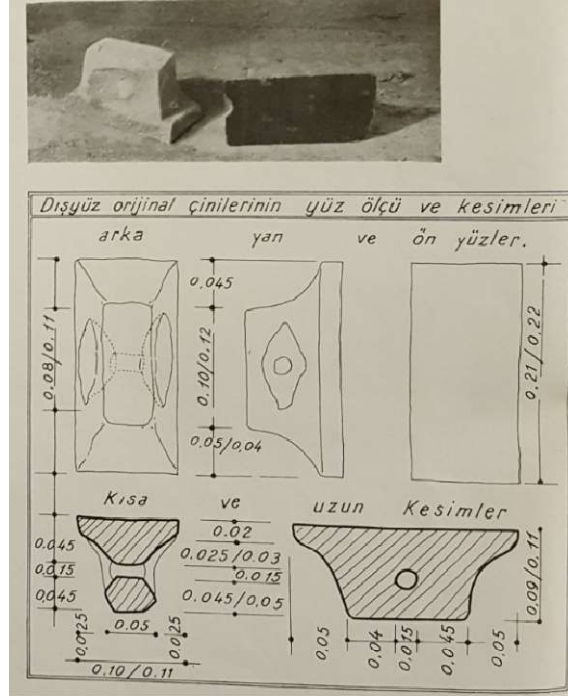
Kural’ın, Bursa’daki Yeşil Türbe’yle ilgi hazırladığı rapor üzerine Milli Eğitim Bakanı, Hasan Ali Yücel, Yeşil Türbe’nin onarımını üstlenmesini istemiştir. Kural, Türbe’nin restorasyonuna 1941 yılında başlamıştır (Yücel, 2004). Milli Eğitim Bakanlığı’nın 1946 tarihli görevlendirme yazısından bu tarihte de Yeşil Türbe onarımına devam edildiği anlaşılmaktadır (EK 16).

Yeşil Türbe, incelenen konu kapsamı dışında kalmakla birlikte, yapılan onarımlar itibariyle dönemin restorasyon yaklaşımını değerlendirme konusunda önem arz etmektedir.

Macit Kural, 1937 yılında Yeşil Türbe’de ilk tespitlerini yapmış, zeminden ve kurşunların deformasyonu sonucu kubbeden gelen rutubet sonucu çinilerde ayrılma, düşme meydana geldiğini raporunda belirtmiştir. Dönemin şartlarının da etkisiyle uygun çinilerin

üretilememesi nedeniyle 1941 yılında onarıma başlanabilmiştir. Bir önceki onarım sırasında hazırlanmış ve fazla geldiği için depolanmış olan çinilerle onarıma başlanmıştır (Kural, 1944).

Macit Kural, Yeşil Türbe ile ilgili çalışmalarını ve yapıdaki detayları bir kitapçık halinde yayınlamıştır (Şekil 4-1). Eserinde, pencere boşluklarındaki lentoların çürümesiyle bu lentolara demir kenetler ile bağlanmış olan mermer söve parçalarında ayrılmalar meydana geldiğini, bu boşluklar üzerinde yapısal çatlaklar oluştuğunu, kubbe kasmağında bulunan ve bozulmuş olan sıvalar kaldırıldığında sarı Fransız çimentosu ile yapılmış tamirlerin açığa çıktığını ifade etmiştir. Uygulama sırasında, ahşap hatılların çürümesi sonucu oluşan boşlukların ulaşılabilen bölümlerinde az demirli betonlarla ve nadiren su kireci harçlı kagirlerle takviye ettiklerini belirtmiştir (Kural, 1944).

Şekil 4-1. Yeşil türbe çini detayları (Kural, 1944)

Macit Kural yabancı uzmanların Yeşil Türbe onarımı için geliştirdikleri önerilerle ilgili olarak; hikayelerini dinleyerek çevrelerinde büyüdüğü, mesleki anlamda bağıllık derecesinde incelediği ve uzun senelerde kazandığı bilgi birikimini her ne kadar uzman olsalar da bir görüşte aşamayacaklarını ifade etmiştir. Farklı görüşte olmakla birlikte,

alanında çok değerli olduğunu ve saygı duyduğunu vurguladığı uzmanların, yerel malzeme ve tekniğimizdeki farklılıkları ve bunların etkisiyle uygulamaların sonuçlarını bilmelerinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Bruno Taut'un raporunda belirttiği önerilere değinmiş ve sonradan eklenen çinilerin yerine sıva ve boya ile yapılacak müdahalenin hem teknik hem de görsel olarak uygun olamayacağını söylemiştir. Diğer yandan Bruno Taut'un sökülecek eski çinilerin çimento kullanılmadan su kireciyle tespit edilmesi konusundaki önerisi ile aynı düşüncede olduklarını belirtmiştir. Restorasyon keşfinde; "Bir teneke suya kırk yumurta akı koyarak yapılacak su kireci harcıyla, müze deposunda müteahhite teslim edilecek çinilerin arkalarına ve etrafına safi yumurta akı sürülerek dış ve iç dik yüzlerdeki yerlerine döşenmeleri" istenmiş ve aralıkların su geçirmez bir madde ile doldurularak çinilerin birbirine ve harca yapışmaları düşünülmüştür (Kural, 1944).

Türbede, Albert Gabriel ve Prost'un da yer aldığı 04.07.1940 tarihli ikinci tespit, A. Gabriel de eksilen çinilerin sıva ve boya yerine çini ile tamamlanması gerektiğini ve Macit Kural'ın kararlarıyla genel olarak hem fikir olduğunu ifade etmiştir. Ancak söz konusu imalat için ayrılan ödeneğin yeterli olamayacağından, kaplamayı sadece gerekli yerlerde yenilemeyi ve günün birinde renk ve cins itibarıyla eski çinilere yakın çini yapılabildiği zaman daha kapsamlı yenilemenin yapılabileceğini belirtmiştir.

Süreyya Yücel (1903-1970)

İstanbul doğumlu olan Süreyya Yücel, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Mimarlık Bölümü'nde eğitim görmüş, İstanbul'da 1926–1927 yıllarında kısa süreliğine Adalar (1927) ve Trabzon Maarif Eminliği (1928–1929) kadastro ressamı ve mühendisliği yapmıştır. Sonrasında, Ankara'ya giderek Şehremaneti İnşaat ve Mimari Şube Müdürlüğünde görev almış, 1931–1933 yılları arasında, Afyon İdare-i Hususiye'ye mimar olarak atanmıştır. Maraş Belediyesi'nde birlikte çalışmış olduğu Fahrettin Kiper'in Vakıflar Umum Müdürü olmasının ardından Süreyya Yücel, İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Heyeti Fenniyesi'nde göreve başlamıştır (Yücel, 2012).

Oğlu Mimar Erdem Yücel'in makalesinde verdiği bilgilere göre Süreyya Yücel, Manisa'daki görevi tamamlandıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve Marmara Bölgesi'ndeki restorasyon çalışmalarına katılmıştır. Bunların başında Bursa Ulucami ile Yeşil Külliye gelmektedir. Süreyya Yücel aynı zamanda İznik Yeşil Cami, yangın geçiren Kapalıçarşı onarımlarında da görev almıştır (Yücel, 2012).

Ulaşılan belgelerden, Ulucami onarımında, halen söküm çalışmalarının devam ettiği 1959 yılı Eylül ayında, Müteahhit İsmail Sönmez ile kontrol teşkilatında yer alan Y. Mimar Süreyya Yücel arasında oluşan ihtilaf konularını incelemek üzere, Umum Müdürlüğü tarafından Cahide Tamer ve Ali Saim Ülgen'in görevlendirildikleri görülmektedir. Erdem Yücel makalesinde; Ulucami kuzey kapısında, yenilenmek amacıyla rölöveleri yapıldıktan sonra taşların numaralandırılarak yerlerinden söküldüğünü, bu sırada müteahhitin ikinci ihaleyi alamayınca bu rölöveleri vermekten kaçındığını, bunun üzerine Süreyya Yücel'in restorasyon planı ve çizimleri elinde olmamasına rağmen ana kapıyı orijinaline uygun olarak eski taşlarının yardımıyla yenilediğini ifade etmiştir (Yücel, 1963). Süreyya Yücel'in Ulucami'de yaptığı çalışmalarla ilgili başka bir veriye ulaşılammıştır.

Ali Saim Ülgen (1913-1963)

İstanbul'da doğmuş ve çocukluğundan itibaren eski eserlere merak duymuş olan Ali Saim Ülgen, liseyi bitirdikten sonra, Güzel Sanatlar Akademisi'nden 1938 yılında Yüksek Mimar olarak mezun olmuştur. Prof. Celal Esat Arseven'in öğrencisi olarak mimarlık tarihi alanında çalışmalarına başlamış olan Ali Saim Ülgen, yurtdışında koruma alanında eğitim almıştır. Abideler ve şehircilik üzerine açılan Avrupa imtihanını kazanarak Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Almanya'ya gönderilmiş, 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, A. Gabriel'in davetiyle Almanya'dan Fransa'ya geçmiş, Paris'te Notre Dame Kilisesi'nin restorasyonunda çalışmıştır (Ergezen, 1963).

Fransa'nın 1940 yılında savaşa girmesi üzerine Türkiye'ye dönen Ali Saim Ülgen, Güzel Sanatlar Akademisi, Maarif Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde farklı görevlerde bulunmuş, İstanbul ve Anadolu'nun farklı şehirlerinde envanter çalışmaları

yapmıştır. GEEAYK’de, bilgili ve aktif bir üye olarak büyük bir rol oynamıştır. Atatürk’ün talebi üzerine Mimar Sinan’ın eserlerini inceleyerek rölövelerini hazırlamış ancak kitabın yeterince tamamlanmadığını düşündüğü için yayınlamamıştır. Ali Saim Ülgen’in hazırladığı çizimler, ölümünden 26 yıl sonra, 1989 yılında Doç. Dr. Emre Madran ve Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu’nun hazırladığı katalogla birlikte, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır (Madran, 1989).

Ülgen’in 1943 yılında yayınlanan ‘Anıtların Korunması ve Onarılması’ adlı eseri Cumhuriyet döneminin koruma alanında ilk kitabıdır. Ülgen kitabında, Avrupa ülkelerindeki koruma yasaları ve uygulamalarıyla ilgili bilgiler aktarmış, sağlamlaştırma, anıtın mevcut kimliğine saygı gibi kuramsal yaklaşımlara ve dönemin yaygın restorasyon tekniklerinden olan çimento enjeksiyon yöntemlerine yer vermiştir. Kitapta Albert Gabriel ve Celal Esat Arseven’in değerlendirmeleri de yer almaktadır. Kitabın önsözünde, koruma uygulamalarının önemine vurgu yaparak, düşüncelerini: *“Restorasyon işlerinde ilmi metodlara dayanmak hususunda memleketimiz yakın maziye kadar geç kalmakla beraber, Cumhuriyet Maarifi’nin başarmağa çalıştığı ve tez günde muvaffak olacağından emin bulunduğumuz bu büyük işler takdir ve tebcele layıktır”* şeklinde belirtmiştir.

Celal Esad Arseven, kitabın girişindeki değerlendirmesinde, *“Anıtları yapıldıkları zamanki hallerini bozmaksızın tamir etmek bir meseledir; hatta büyük bir ilim ve sanat meselesidir. İşte, Ali Saim Ülgen kitabında bize bu ilmin ne gibi esaslara istinat ettiğini göstermektedir.”* İfadelerini kullanarak, Ülgen’in hazırladığı eserin önemine vurgu yapmıştır (Ülgen, 1943).

Cahide Tamer, Ali Saim Ülgen ile ilgili olarak ömrünü eski eser restorasyonlarına adanmış mimarın bir taraftan nispeten eski kuşak kabul edilen restoratörler ile iş birliği çabasıyla diğer taraftan yeni yetişen mimarlara eski eser restorasyonunun heyecanını aşılama çabalarını belirtmiştir (Tamer, 1974).

Ali Saim Ülgen, çizimlerinin çoğunu belgelere dayalı restitüsyon çizimleri şeklinde hazırlamış, eserleri sonradan yapılan eklerden arındırmış; yıkık kısımları tamamlayarak

ilk tasarıma ait plan, kesit ve görünüşleri vermeye çalışmıştır. Çizimlerde bu durumu, paftanın başlığında “restitüsyon” çizimi olduğunu belirten bir açıklamayla netleştirmiştir (Ahunbay, 2016).

BEESK kurucusu Kazım Baykal, restorasyon uygulamalarında Ali Saim Ülgen’le uyum içinde çalıştıklarını belirtmiş, kendisinden övgüyle söz etmiştir. Kazım Baykal 1964 yılında Kurum’ un çalışmaları ile ilgili hazırladığı kitapçıkta, 1963 yılının Şubat ayında vefat eden Ali Saim Ülgen için duyduğu üzüntüyü ve kendisinin Kurum’a karşı olan desteğini şöyle ifade etmiştir: “..... Bursa’ımızdaki bütün abidelerimizin tamamını restore ettirmeyi çok istedi, beşer senelik planlar yaptık, onun direktif ve talimatı, teşviki ile koştuk, Vakıflardan bize çok para teminine delalet etti. Büyük işleri de bize yaptırmak, mesela Hüdavendigâr Camii raspa ve restorasyonunu da bize yaptırmak istemişti. Yani beş yıllık planımıza bunu da aldırmişti. Bütün anıtlarımızın tamiratının bitmiş olduğunu görmek onun biricik emeli idi. Bizim nasıl bir gayret ve fedakarlıkla çalıştığımızı onun kadar anlayan yoktu.

Saim Ülgen bizim, Bursa’mızın ve nihayet memleketimizin en büyük kayıplarındandır. Hak rahmet eylesin. Kurum onu ilelebet rahmet ile yad edecektir.” (Baykal, 1964).

Kazım Baykal’ın Kozahan Mescidi onarımı ile ilgili açıklamalarında mescidin çatısının kırma çatı mı yoksa kubbe mi olduğu konusunda tereddüt yaşandığı, Ali Saim Ülgen’in görüşüne başvurulduğu, şer-i mahkeme sicillerinden edinilen bilgiye göre kubbe olduğu anlaşılınca bu doğrultuda uygulama yapıldığı belirtilmiştir.

Ali Saim Ülgen’in onarımlarla ilgili görüşleri ve hakkında yapılan yorumlar incelendiğinde üslup birliği yaklaşımında olduğunu düşündürmektedir ancak Mimar, yeterli belge ve yapıdan gelen iz olmadığı durumlarda sadece ayırt edilebilecek bir sağlamlaştırma uygulamasının uygun olacağını ifade etmiştir. Ayrıca incelenen onarımlarda da yapıdan gelen izler ve arşiv belgeleri doğrultusunda karar verdiği görülmektedir. Bu yaklaşımın, Luca Beltrami’nin savunduğu ‘Tarihi Restorasyon Kuramı’na da yakın olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında, Salt Araştırma arşivlerinden ulaşılan belgelerin büyük çoğunluğunun Ali Saim Ülgen arşivine ait olduğu görülmektedir. Dönemin yazışma ve raporlarıyla yapıların fotoğraflarını da içeren bu değerli belgeler Ali Saim Ülgen'in iyi bir arşivci olduğunu göstermektedir.

Cahide Tamer Aksel (1915-2005)

Türkiye'nin ilk kadın mimarlarından ve restoratörlerinden olan Cahide Aksel Tamer, 1943 yılında Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nden mezun olmuş ve Sedat Çetintaş'ın yanında Rölöve Bürosu'nda çalışmaya başlamıştır. 1943-1956 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü bünyesinde Restorasyon Kontrol Yüksek Mimarı olarak, İstanbul Rölöve Bürosu, İstanbul Ayasofya Müzesi, Topkapı Sarayı ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde görev yapmıştır. 1947 yılında dönemin Vakıflar Genel Müdürü, Orhan Çapçı, kaybolan, yıpranan vakıf eserlerinin restorasyonunu yapmak için bir ekip kurmak üzere Cahide Tamer'i görevlendirmiştir. 1956-1974 yılları arasında İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü bünyesinde çalışan Cahide Tamer hizmet ettiği süre boyunca çok sayıda esere imzasını atmıştır. Cahide Tamer, yaptığı çalışmalarla ilgili düşüncelerini *"Yaptığım işleri sevgiyle nakış gibi işledim."* sözüyle ifade etmiş, (Aydemir, 2015) restorasyonla ilgili düşüncelerini de şöyle açıklamıştır: *"Ben bir eski eserin tamir öncesi gördüğümde hayal ederim, bunu nasıl restore ederim diye. Restorasyonda şöyle bir şey vardır; ya dondurma onarımı yaparsınız ya restorasyon yaparsınız ya restitüsyon yaparsınız. Ne var ki yapacağınız şey sizden sonraki tarihçilere işi dejenere etmeden ulaştırmaktır. Aynı zamanda iklim koşullarından korumaktır."* (Özer, 2005).

Cahide Tamer, 'Cumhuriyet devrinde eski eser anlayışı ve onarım faaliyetleri'yle ilgili makalesinde, modern anlayışta eski eser restorasyon uygulamalarının Cumhuriyet dönemiyle başladığını, Sedat Çetintaş, Macit Kural, Süreyya Yücel ve arkadaşlarının kesin kurallar dışında esnek ve kişisel bir tutum içinde çalıştıklarını ifade etmiştir. Yurt dışındaki gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılan Cahide Tamer, ilerleyen süreçte Avrupa'da da Viollet le duc'e olan hayranlığın yerini daha doğrusunu yapma gayretinin almaya başladığını ve belirtmiştir (Tamer, 1974).

Tamer, dönem ekleriyle ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir: “...*Kanaatimce bir abidenin bünyesine muhtelif devirlerde yapılmış ilaveler de eğer umumi estetiği bozmuyorsa ve bir ekolün mümessili iseler binanın geçirdiği devirleri işaret etmeleri dolayısıyla muhafazaya layıktırlar...*” Onarım yaklaşımıyla ilgili; taş yüzeylerindeki patinanın korunmasının ve çürütmeden mümkün olduğunca kaçınarak sadece tamamen harap olmuş taşların değiştirilmesinin uygun olacağını, restorasyonların peşin hükümlerle değil, nerede ne şekilde uygulama yapılması gerektiğini yapının durumunun belirleyeceğini ifade etmiştir (Tamer, 1974).

Cahide Tamer, Vakıflar bünyesinde çalıştığı dönemde Bursa’da yapılan onarımlarda danışman ve kontrol mimarı olarak görev almıştır. Ulucami ve Yıldırım Bayezid Camisi ile ilgili hazırlamış olduğu raporlardan ve BEESK kurucu Kazım Baykal’ın anlatımlarından da Cahide Tamer’in yapının mevcut verilerini koruyacak şekilde, sağlamlaştırmak üzere onarım yapma düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Hüsrev Tayla (1925-2014)

İlköğretim ve lise eğitimini doğum yeri olan Bursa’da tamamlamış olan Hüsrev Tayla, 1948 yılında İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü’nden mezun olmuştur. 29.05.1951 tarihinde başlayıp, 01.08.1956 tarihinde istifa edene kadar Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne bağlı onarım teknisyeni olarak çalışmıştır (Atatürk Kitaplığı [077153]). Bu süre içerisinde kontrol mimarı olarak görevlendirilmiş olduğu Ulucami onarım çalışmalarında, cami kuzey kapısı rölöve detay çizimlerini hazırlamıştır. Kazım Baykal’ın raporlarından, küçük ölçekli camilerin onarımlarında da kontrol mimarı olarak katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi ve İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü gibi kurumlarda görev alan Tayla, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Bölümü’nde öğretim görevlisi olarak ders vermiştir. 1973-1983 arasında GEEAYK üyesi olarak çalışmış olan Hüsrev Tayla’nın, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Kütüphane ve Müzeler

Müdürlüğü Atatürk Kitaplığı'nda bulunan arşivinde birçok belge, fotoğraf ve çizimlere ulaşılabilir.

4.4. Onarımları Üstlenen Yükleniciler

Yapılan araştırma kapsamında ulaşılan belgelerden, büyük ölçekli camilerin onarımlarının Vakıflar Genel Müdürlüğü denetiminde ve ihale ile işi üstlenmiş olan müteahhitler tarafından yürütüldükleri anlaşılmaktadır.

Örneğin, Ulucami onarımlarında 1955-1956 döneminde Arkeolog Y. Mimar Lemi Meray, 1956-1960 döneminde İsmail Sönmez, 1961-1965 döneminde ise Cemal Özdemir'in müteahhitlik yaptıkları bilinmektedir. Yapılan araştırmalarda müteahhitlerin onarımlarla ilgili yorumlarına ulaşılammıştır ancak zaman zaman kontrol mimarları ile anlaşmazlıklar yaşadıkları görülmektedir.

İncelenen dönemde küçük ölçekli camilerin onarımları Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün desteğiyle, çoğunlukla yerel imkanlarla, BEESK tarafından yapılmıştır.

Lemi Şevket Meray

1925 yılında Samsun'da doğmuş olan Lemi Meray, 1947 yılında İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nden mezun olmuştur. Arkeolog Y. Mimar Lemi Meray, Ulucami'nin taç kapısının onarım çalışmalarında 12.10.1955 ve 12.02.1956 tarihleri arasında müteahhitliğini üstlenmiştir. Yapılan araştırmalarda, Lemi Meray'ın, I. Murad Hüdavendigâr Camisi ve Emirsultan Camisi'nin de 1956 yılı onarımlarında sorumlu olduğu görülmüş ancak konu ile ilgili başka bilgiye ulaşılammıştır. İncelenen yapılar arasında yer alan I. Murad Hüdavendigâr Camisi minaresinin onarımı 1959 yılında BEESK tarafından yapılmıştır. Lemi Meray'ın İstanbul başta olmak üzere pek çok şehirde restorasyon projeleri ve inşaatı alanında çalışma yaptığı bilinmektedir (<http://www.eperbis.yildiz.edu.tr>).

Lemi Merey, 1979 yılında, İstanbul Devlet Mühendislik Mimarlık Akademisi Mimarlık Bölümü'nde Öğretim Görevlisi olarak göreve başlamış, 1990 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi'nden emekli olmuştur.

İsmail Sönmez

Hasib Mollazade İsmail Sönmez, Yeşil semtinde dünyaya gelmiş, sanatkâr olan ailesinin dükkânlarında ve eski binaların tamirinde ustalarla birlikte çalışarak kendisini geliştirmiştir. 1962 yılına kadar, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kontrolündeki çeşitli yapıların tamirlerinin müteahhitliğini ve müşavirliğini yapmıştır. Zamanın seçkin ustalarıyla alçı pencerelerin tamir ve yapımına çalışarak bu alanda ustalaşmış ve halk arasında 'alçı İsmail Efendi' namıyla anılmıştır (Erhan, 2016).

Ulucami onarımlarıyla ilgili belgelerde 1956-1960 yıllarında yapılan uygulamaların Müteahhit İsmail Sönmez tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

Kazım Baykal'ın BEESK'nin yaptığı uygulamalarla ilgili raporlarında farklı yapıların onarımlarında da İsmail Sönmez'in adı geçmektedir. Koza Han Mescid onarımı bu uygulamalardan biridir (Baykal, 1946). I. Murad Hüdavendigâr Camisi'nin yıldırım düşmesi sonucu yıkılan minare külahının yeniden yapılması inşaatında, külahın tasarımını Ali Saim Ülgen'in direktifleri doğrultusunda Kurum'un üyelerinden İsmail Sönmez tarafından 1/1 ölçekte duvara çizildiği ve bu çizime göre külahın, Bursa minare külahı şeklinde yapılmış olduğu ifade edilmiştir (Baykal 1960). Bu bilgilerden İsmail Sönmez'in BEESK üyesi olduğu ve Bursa'da pek çok yapının onarımında görev aldığı anlaşılmaktadır.

Bursa'lı mucitlerimizden Hasip Sönmezalp'in ağabeyi olan İsmail Sönmez 1988 yılında vefat etmiştir.

İsmail Sönmez'in arşivinin bir bölümü 1977-1988 yıllarında yanında çalışmış olan Safiyuddin Erhan'da bulunmaktadır, geri kalanının ise yeğenleri arasında paylaşıldığı öğrenilmiş ancak maalesef bu belgelere ulaşılamamıştır. İsmail Sönmez'e ait belgeler

arasında Ulucami ataşman çizimleri, bazı yazışmalara ait altlıklar, yapılan inşaatlara ait çizim ve hesap cetvelleri, birçok revzen kalıbı ve kendi yazdığı şiirler bulunmaktadır. Aynı zamanda arşivinde bulunan belgelerden, İstanbul Beyazıt Camisi ve Ayasofya Cami onarımlarında da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Cemal Özdemir

Bursa Ulucami onarımını, 1961 yılı haziran ayından itibaren Cemal Özdemir devam ettirmiştir. Salt arşivinden ulaşılan belgelerde, Cemal Özdemir'in Aksaray Sultan Han, Fatih Çarşamba Mehmet Ağa Cami onarımlarının da müteahhitliğini yapmış olduğu görülmektedir (<http://saltresearch.org/>). Bu bilgi dışında Cemal Özdemir hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4.5. Yerelleşme ve Katılımcı Koruma-Sivil Toplum Örgütleri

Cumhuriyet'in ilk yıllarında korumaya yönelik kurumsal çalışmalar devam ederken halkın da katılımı ve bilgilendirilmesi hedeflenmiş çeşitli yayınlar yapılmış, broşürler dağıtılmıştır. Dönemin gazetelerinde kent sorunları ve mimari alanda çıkan haberlerin %34'ünün anıtsal yapıların tanıtım ve onarım konularına ayrılması dikkat çekmektedir (Binan, 1999). Bu süreçte sivil toplum kuruluşları da koruma alanında çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. 1927 yılında kurulan İzmir Asar-ı Atika Muhibleri Cemiyeti koruma alanındaki ilk sivil toplum kuruluşu sayılmaktadır (Binan, 2005).

1940'lı yıllara gelindiğinde, yapılan tespitler sonucu büyük ölçekli camiler aciliyet durumuna göre onarılmaya başlanmıştır. Küçük ölçekli camiler ise ekonomik durum ve yetkili personel yetersizliği nedeniyle uzun süre bakımsız kalmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda halkın talebiyle Bursa'da yer alan eski eserlerin onarımı ve korunmasına yönelik bir kurum olan BEESK kurulmuştur.

Bursa Eski Eserler Sevenler Kurumu

1905 tarihinde, Bursa'da dünyaya gelen Kazım Baykal, 1915 yılında Dârulhilafe Medresesi'ne girmiştir. 1927 yılında İlahiyat Fakültesi'nden, 1928 yılında da Edebiyat

Fakültesi Felsefe Bölümü ve Yüksek Muallim Mektebi'nden mezun olmuş ve öğretmen olarak göreve başlamıştır. Diyarbakır Lisesi'nde felsefe ve tarih öğretmenliği yaptığı dönemde Diyarbakır surlarına hayran olmuş ve tarihi eserleri inceleme, araştırma merakı da burada uyanmıştır. Oğlu Bumin Bey; babasının Diyarbakır'da öğrencilere ders olarak Diyarbakır Kalesi hakkında yazı yazmalarını söylediğini, verdiği ödevi doğru değerlendirebilmek için kendisinin de Kale'yi araştırmaya başladığını, böylece anıt eserlerle merakının başlamış olduğunu ifade etmiştir (kişisel iletişim, Mart 2016).

Baykal'ın, 1945 yılında, Bursa Erkek Lisesi'nde felsefe öğretmeni olarak çalışmaya başladığı dönemde, Müze Müdür Yardımcısı Vecdi Kalyoncuoğlu, Kazım Baykal'a Bursa'daki anıtları korumak için bir dernek kurmayı teklif etmiştir. Bunun üzerine hazırladıkları tüzük, Vilayetçe onaylanmış ve 25 Ocak 1946'da Ant Gazetesi'nde ilan edilmiştir. Kurum'un ilk toplantısı da 26 Şubat 1946'da Halkevi'nde yapılmıştır (BEESK, 1985). Bursa'nın ileri gelen kişilerinin oluşturduğu kurucular kurulunda mimar veya mühendis üye bulunmaması ise dikkat çekicidir:

Çizelge 4-1. BEESK kurucular kurulu listesi

KURUCULAR KURULU

Abdulkadir Keskin	Bursa Vali Muavini
Hilmi Erözden	Öğretmen
Hulusi Köymen	Avukat
Kazım Baykal	Öğretmen
Ahmet Muhtar Aykut	Öğretmen
Hüseyin Kocabaş	Tüccar
Rıza İlova	Tüccar
Necip Kartalkaya	Emekli Yarbay
Vecdi Kalyoncuoğlu	Müze Müdür Muavini
Neşet Köseoğlu	Müze Müdürü

Kurumun adının duyulmasının ardından, Bursalılar tarafından derneğe birincisi Zağfranlık'taki Bekir Dede Türbesi ve ikincisi Karamazak'taki Kara Abdürrezzak Türbesi'nin onarımı olmak üzere iki teklif götürülmüş, Yönetim Kurulu'nun 03.04.1946

tarikh ve 03 sayılı kararı ile Kazım Baykal ve Vecdi Kalyoncuoğlu tarafından türbelerin onarımı gerçekleştirmiştir.

Kurum'un ilk büyük işi ise Kozahan Mescidi'nin onarımı olmuştur. Kazım Baykal, şer'i Mahkeme Sicilleri'ni inceleyerek mescit ile ilgili çalışmalarına başlamıştır. Kurum üyelerinden Vecdi Kalyoncuoğlu İstanbul'a giderek Millî Eğitim Bakanlığı'nın yetkili mimarından Mescid'in keşfini talep etmiş ancak teknik personel yetersizliği nedeniyle yardım alamamıştır. Bunun üzerine Kurum'un ricasıyla, Yeşil Türbe'nin onarımını gerçekleştiren Yüksek Mimar Celal Biçer ve Reşat Beyler mescidin onarımı için 10000 liralık keşif hazırlamıştır. Kurum, yapılan keşifle ilgili Bakanlığı bilgilendirmeyi düşündüğü sırada Yeşil Türbe'nin keşfi için Bakanlığın Bursa'da bulunan mimarı Ali Saim Ülgen de mescidin onarımından haberdar olmuş ve ilgilenmiştir. Bursa anıtları ile ilgili çalışmış olan Mimar Sedat etintaş da Kozahan Mescidi'nin onarımıyla ilgilenmiş ve iki taraf arasında mescidin örtüsünün kubbe veya kırma çatı olması konusunda teknik fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır (EK 17). Bakanlığın Yüksek Mimarı Ali Saim Ülgen, mescidin üzerine o günkü mevcut haliyle çatı mı yoksa kubbe mi yapılması gerektiği üzerine çok düşünmüş, Kazım Baykal da yaptığı araştırmalar sonucunda şer'i Mahkeme Sicilleri'nde Mescid'in üzerinin kubbe olduğuna dair onarım kararını sunmuştur. Bunun üzerine Ali Saim Ülgen yapılacak onarımda Mescid'in üzerinin kubbe olması gerektiğini söylemiş ve Kurum'a faaliyete geçmelerini bildirmiştir. Kurum bir yönetim kurulu toplantısı düzenlemiş ve Yüksek Mimar Celal Biçer ile Yüksek Mimar Bedri Kökten'i çağırmış, onlar da mescid örtüsünün kubbe olduğu yönünde karar vermiştir. Karar, 25.07.1946 tarih ve 17 numaralı tezkere ile Bayındırlık Müdürlüğü'ne sunulmuştur. Dönemin Bayındırlık Müdürü, Ali Saim Ülgen'in verdiği kubbe keşfini yerinde inceleyerek, Mescidin duvar ve direklerini tetkik etmiş, üzerine gelecek kubbenin ağırlığını hesap etmiş, 26.07.1946 tarih ve 2220 numaralı tezkere ile mescidin üzerinin kubbe yapılmasında sakınca olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Kurum, Yeşil Türbe'nin de onarımını yapan Müteaahit Yüksek Mimar Celal Biçer ve dönemin Bakanlık tescil işlerinde alışan Yüksek Mimar Bedri Kökten'in denetiminde kubbe inşaatını gerçekleştirmiştir (Baykal, 1946). Kazım Baykal, Mescid onarım inşaatında, alçı ustası İsmail Sönmez, taş ustası Hüseyin Usta, kubbeyi yapan Faik Usta, kurşuncu H. Mehmet Usta'nın çalıştığını ve kubbede Tahtakale (Beyazıt Paşa) Hanı enkazından alınan

tuğlaların kullanıldığını ifade etmiştir. Kitapçıkta bulunan listeden onarım için harcanan paranın büyük bölümünün halktan toplandığı, bir kısmının enkaz satışından sağlandığı ve kalanının da ödünç olarak alındığı belirtilmektedir. Aynı zamanda söz konusu listede yapı da alçı pencere, ceviz ağacından pencere çerçevesi, çimento, hatıl için betonarme demiri temin edildiği görülmektedir (Baykal, 1946).

Kozahan Mescid'inin üst örtüsü ile ilgili onarımı değerlendirildiğinde, Kurum'un yapıdan gelen izlerin ve sicil kayıtlarının dikkate alarak yapının ilk şekline uygun tamamlanmasını hedeflediği görülmektedir. Malzeme olarak ise diğer uygulamalarda da olduğu gibi benzer bir yapının enkazından çıkan tuğlalar ile yeni bir malzeme olan beton ve demir kullanılmıştır. Bu onarımda dikkat çeken bir konu da çatı formu konusunda Mimar Ali Saim Ülgen ile Sedat Çetintaş'ın farklı fikirlerde olmasıdır.

Onarım faaliyetlerine devam eden Kurum her sene kongre düzenlemiş, bu kongrelerde yapılan uygulamalar değerlendirilerek, yeni uygulamalar planlanmış ve bu bilgiler yayınlanmıştır. Camilerde yapılan müdahalelerin, onarım öncesi ve sonrası fotoğraflarının yer aldığı bu kitapçıklar önemli birer belge niteliğindedir.

9 Mart 1947'de toplanan 1946 yılı olağan genel kurulunda, dönemin valisi Haşim İşcan'ın Kurum'la irtibat halinde olduğu, büyük işlere yönelik toplantılarında Kurum'a başkanlık ettiği, Kurum'un ilk işlerinden birinin de tarihi çınar ağaçlarını koruma altına almak olduğu ifade edilmiştir.

BEESK, dönemin Maliye Bakanı Halil Ayan'ın desteğiyle, 11.12.1947 tarih ve 6671 sayılı karar ile kamu yararına dernek (Menafii Umumiyyeye Hadim Dernek) statüsü kazanmıştır (Baykal, 1985).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide Şubesi Şefi Ali Saim Ülgen ile beş senelik onarım planlaması yapılmış ve büyük anıtların onarımının Vakıflar tarafından, küçük yapıların onarımının ise "Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu" tarafından gerçekleştirilmesine karar verilmiştir (Baykal, 1985).

Kazım Baykal 1959 yılı kongresinde, kendilerine yardım eden kurum ve kişilerle olan ilişkilerini şu şekilde anlatmıştır: “*Restorasyonlarımızı bu sene Abidat Yüksek Danışma Kurulu görmedi. Fakat Vakıflar Umum Müdürü sayın Orhan Çapçı, yüksek mimarları ile beraber geldiler, gördüler, beğendiler. Kurumu eskisi gibi desteklemeye devam etmeleri takdirlerinin nişanesidir. Kendilerine, bize yardım eden Vakıflar Mıntıka Müdürü Aziz Bakıtoğlu’na, muzaharetini esirgemeyen hükümete ve sayın Valimiz İhsan Sabri Çağlayangil’e teşekkür ederiz.*” (Baykal, 1960).

Kazım Baykal’ın yazıları ve günümüz üyelerinden alınan bilgiler doğrultusunda Kurum’un onarıma başlamadan önce, yapının mevcut durumunun, yıkılan bölümlerin izlerinin, özgün yapı sisteminin ve malzemesinin incelenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan uygulamalarda, yapının taş, tuğla, harç gibi maddelerinin özellikleri incelenmiş, dönemin harap yapılarından elde ettikleri uygun malzemeler kullanılmıştır. Bununla birlikte 1936 yılı fenni şartnamesinde de uygun bulunan, dönemin yeni ve yaygın malzemesi olan çimentonun da onarımlarda sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. İncelenen raporlarda, yıkılan bölümlerin tamamlanmasında yetkili makamların kararları, yapıdan gelen izler, eski onarım keşifleri birleştirilerek, elde edilen veriler doğrultusunda uygulama yapıldığı ifade edilmektedir. Sözü edilen açıklamalar ve yapılan müdahalelerden Kurum’un uygulamalarında, yapıların mevcut izleri ve ulaşılan belgeler doğrultusunda ilk yapıldığı şekline uygun onarım yapmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Kazım Baykal, Hacılar Camisi’nin onarım süreciyle ilgili yaklaşımlarını şu şekilde özetlemiştir: “*Tamirlerimizde eserlerin aslına sadık kalarak restorasyon yapmak prensibimizdir. Selâhiyetli mimarların direktifleri dışına çıkmayı asla düşünmeyiz. Bu camide de prensibimiz budur.*” (Baykal, 1953).

Kurum’un çalışmaları, öncelikle onarılan anıtın çevresinde yaşayan halkın yardımları ile yapılmıştır. İlk kurulduğu dönemlerde, Belediye Ticaret Odası, Özel İdareler yardımında bulunmuş, 1956 yılından sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü işin gereğine göre ödenek yollamıştır.

BEESK’nin yürüttüğü Başçı İbrahim Camisi’nin onarımı sırasında, revak duvarının birkaç metre geriye çekilmesini isteyenler, evlerinin önünde geniş bir cadde açılması

arzusuna kapılarak kurumu belediyeye şikâyet etmiş, Kurum durumu Belediye Başkanvekili ile konuşmak isteyip, olumlu bir yanıt alamayınca durumu dönemin valisi Sabri Çağlayangil ile paylaşmış ve Vali de gerekli ilgiyi göstererek kurumun onarımına devam etmesini sağlamıştır. Belediye ile yaşanan bu olaylar kuruma yardım vaadinde bulunanların fikirlerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Kurum'un bir önceki yıldan kalan parasıyla restorasyona başlanmış ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden beklenen yardımın alınamaması sonucu kaynakları tükenmiştir. Onarım ancak revak kısmınının doğu tarafına dek sürdürülebilmiş, caminin kendi bünyesine müdahale edilememiştir. Çalışmalar bu aşamada iken 27 Mayıs 1960 İhtilali olmuş ve Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı görevinden ayrılarak Vakıflar Denetleme Heyetinde görevlendirilmiştir. Kazım Baykal bu süreçte yaşadıklarını 1960 yılı çalışmalarını anlatan faaliyet raporunda şu şekilde dile getirmiştir: *“Düşündük. Kurumumuz menafîi umumiyyeye hâdim kurumlardan olup politik bir amacımız yoktur. Sadece eser himaye etmek, gerekirse tamir veya satın alıp Bursa Müzesi'ne maletmek, memleket işi yaparak manevi bir zevk almak. Halbuki bir kısım halktaki kanaat camileri ve bu arada bizim hizmetlerimizi yaptırın eski iktidardı! Ortada bu kanaat mevcutken biz işi parasızlık yüzünden terkederseniz nasıl bir propagandaya yol açmış olacağı takdir edilir. Halbuki bize yardım eden Vakıflar Umum Müdürlüğü bir devlet müessesidir yoksa bir parti değil öyle ise biz devlet otoritesine hizmet amacı ile neye mal olursa olsun restorasyona devam edip camiye namaza açacağız. Buna karar verdik, paçaları sıvadık, Maksem semtinde kapı kapı gezerek para topladık, hayırsever hemşehrimiz Hacı Resulzade'ye başvurduk. Ondan ve mahalleden altıbine yakın lira temin ettik. Millet ve devlet inandığı ve doğruluğuna kani olduğu yere vermekten hiç çekinmiyor, bu millet öyle cömert bir millettir.”* Kazım Baykal bu süreçte Kurum'u Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yeni genel müdürü Mehmet Ertuğruloğlu'na tanıtmak için Ankara'ya gitmiş (Baykal, 1961) ve bu tanıtımın sonunda da Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide Şubesi Başkanı Saim Ülgen'in desteğiyle vakıflardan 50 000 lira para temin etmiştir. Bu para ile caminin restorasyonu tamamlanmış ve cami 30 Ekim 1960 Pazar günü açılmıştır (Baykal, 1961).

Ali Saim Ülgen'in vefatının ardından yeni gelen kontrol mimarları, yapılarla ilgili düşünceleri ile şer'i mahkeme kayıtlarının birbirine uymaması nedeniyle olumsuz rapor vermişler ve Kurum'un Vakıflarla olan bağlantısı zamanla kesilmiştir. Halen belirli

aralıklarla toplanan Kurum'un aktif çalışma dönemi Kazım Baykal'ın 1993 yılında vefat etmesiyle son bulmuştur.

Hazırlanan bu çalışmada Kurum'un onarımını gerçekleştirdiği altı yapı incelenmiştir ancak Bursa'da yer alan küçük ölçekli camilerin birçoğunda ve han, medrese, hamam, köprü gibi diğer yapı gruplarında da çalışma yaptıkları, bu süreçte oldukça etkin oldukları görülmektedir. Kurum'a ait kongre kitapçıklarında tamirati ve kapsamlı restorasyonu yapılan camiler açıklanmıştır. Yapının durumuna göre minare külahı tamiri, doğrama değişimi gibi basit onarımlar olabildiği gibi, kalkan duvarının tamamlanması, kubbenin yeniden yapılması hatta yıkılan bölümlerin rekonstrüksiyonu gibi farklı ölçeklerde uygulamaların gerçekleştirildiği görülmektedir (Çizelge 4-2).

Çizelge 4-2. BEESK tarafından 1946-1993 yılları arasında onarım yapılan camiler

<u>Kapsamlı Onarım / Yeniden Yapım</u>		<u>Basit Onarım</u>	
Abdal Cami	Şeker Hoca Cami	Acemler Cami	Orhan Cami
Acem Reis Cami	Hamzabey Cami	Alipaşa Cami	Sivasiler Cami
Ahmed Dai Cami	Hoca Ali Zade Cami	Arap Mehmed Cami	Suluki Cami
	Karaali (Yerkapı)		
Akbıyık Cami	Cami	Babasultan Köyü Cami	Şehabettinpaşa Cami
Alaaddin Cami	Somuncubaba Cami	Dayı KaracabeyCami	Şehadet Cami
Başçı İbrahim Cami	Mecnundede Cami	Duhter-i Şeref Cami	Şerafeddin Paşa Cami
Bedreddin Cami	Mollaarap Cami	Düsdurhan Cami	Tayakadın Cami
Beşikçiler Cami	Molla Fenari Cami	Ertuğrul Cami	Uluabad Cami
Demirtaşpaşa Cami	Musababa Cami	Hoca Tabib Cami	Umurbey Cami
Ebu İshak Cami	Nalbantoğlu Cami	Hoca Menteş Cami	Üftade Cami
Hacılar Cami	Namazgah Cami	İbrahim Paşa Cami	Veled-i Habib Cami
Selçuk Hatun Cami	Piremir Cami	İhsaniye Köyü Cami	Veled-i Enbiya Cami
Simkeş Cami	Hacı Seyfettin Cami	İmaret-i İsabey Cami	Vefikiye Cami
Sinandede Cami	Hıdırlık	Pınarbaşı Cami	Veli Şemsettin Cami
Sitti Hatun Cami	Zeyniler Cami	İznik Yeşil Cami	Veled-i Saray Cami
		Kayhan Cami	Yiğid Cedid Cami
		Koyunhisar Köyü Cami	Yiğid Köhne Cami
		Mantıçı Cami	Yeni Bezaz Cami

Çizelge 4-3. BEESK çalışmalarında etkin olan kişiler (Keskin, 2015. değiştirilerek alınmıştır)

Milletvekilleri

Saadettin Karacabey
Haluk Şaman
Hulusi Köymen
Halil Ayan
Ali Ferruh Yücel
İbrahim Öktem

Valiler

Haşim İşcan
Cahit Ortaç
İhsan Sabri Çaylayangil

Belediye Başkanları

Kemal Bengü
İsmet Tavgaç
Teoman Özalp

Devlet Su İşleri Müd.

Erdem Saker

GEEAYK Başkanı

Tahsin Öz
Nabi Üngör

Müze Müdür Yardımcısı

Vecdi Kalyoncu

VGM Müdürleri

Orhan Çapçı
Nihat Danışman

Sanatkarlar

İsmail Sönmezalp
Bekir Söğüt
Şakir Uzunca
Osman Erölmez
Fethi Yılmaz
Mehmet Özkurşuncu

Mimarlar, Mühendisler

Ali Saim Ülgen
Sedat Çetintaş
Hüsrev Tayla
Ekrem Hakkı Ayverdi
Bedri Kökten
Celal Biçer
Yılmaz Önge
Ertuğrul Eğilmez
İhsan Erbak
Cüneyt Ölçer
Cahide Tamer
Hikmet Nam

4.6. Eğitim Kurumlarının Restorasyon Alanındaki Etkileri

1882 yılında, Osman Hamdi Bey'in öncülüğünde kurulan Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane ile güzel sanatların mimarlık, resim, heykel gibi çeşitli alanlarında eğitim vermeye başlanmıştır (Yücel, 2005).

Dönemin kontrol mimarlarının eğitim geçmişleri incelendiğinde, çoğunlukla 1926 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'ne dönüşen bu okuldan mezun oldukları ve bazılarının eğitimlerine yurt dışında devam ettikleri görülmektedir (Çizelge 4-4).

Üniversitelerin incelenen onarımlarda direk olarak dahil olmadıkları görülmektedir ancak GEEAYK'nın kurulumuna ilişkin kanunda mevcut ve ileride kurulacak her üniversiteden seçilecek birer üyenin kurumda görev alacağı belirtilmiştir.

Çizelge 4-4: Sanayi-i Nefise Mektebi / Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olan ve incelenen süreçte etkin olan mimarlar (Karakaya, 2006)

Mimar	Mezuniyet yılı
Sedat Çetintaş	1918
Süreyya Yücel	1926
Ali Saim Ülgen	1938
Cahide Tamer Aksel	1943
Fatih Uluengin	1943
Hüsrev Tayla	1948

Onarım faaliyetlerinin hızlanmasıyla yetişmiş uzman ihtiyacı da artmıştır. Bunun üzerine üniversitelerde mimarlık bölümleri açılmaya başlamıştır. 1964 tarihli Venedik Tüzüğü'nün kabulünün ardından liselerde sanat tarihi derslerinin konulmasına, 1966-67 akademik yılından itibaren Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde eski eser restorasyonu için iki yıllık yüksek lisans programı açılmasına karar verilmiştir (Tamer, 1974).

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yapılan incelemelerde koruma ve onarım faaliyetlerinin süreç içerisinde teknik ve kuramsal anlamda değişim gösterdiği görülmektedir. Uygulamalarda dönemin şartnamelerinin ve etken kişilerin görüşlerinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bölümde, koruma ve onarımla ilgili belgeleme çalışmaları, gerçekleşen onarımlar, görevli aktörlerin etkileri, uygulama sonrası yapılarda meydana gelen değişim alt başlıklar halinde değerlendirilmiş ve sonuçları tartışılmıştır.

5.1. Dönemin Koruma ve Onarımlarıyla İlgili Belgeleme Çalışmaları

Devlet arşivlerinde ve Vakıf kayıtlarında Osmanlı döneminde yapılarda meydana gelen hasarlar ve yapılan uygulama maliyetleriyle ilgili kısıtlı bilgilere ulaşılabilmektedir. Örneğin Ahmet Vefik Paşa döneminde Yeşil Cami kubbe kasnağına yapılan uygulama hakkında kısa bir açıklamaya ulaşıırken cümle kapısına yapılan saçak ve diğer uygulamalardan söz edilmemektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise ülke genelinde anıtsal yapıların tespit ve rölöve çalışmaları başlatılmıştır. Her ne kadar Sedat Çetintaş'ın restitüsyon çizimlerinin mimarın taraflı yaklaşımıyla hazırlanmış olduğu anlaşılrsa da yapıların tespit edilip belgelenmesi önemli bir gelişme olmuştur.

İncelenen onarımlarda, 1936 tarihli fenni şartname doğrultusunda proje hazırlanmadan uygulamaya başlandığı görülmektedir. Ulaşılan raporlarda yapıların geçmiş kayıtlarının araştırılarak uygulamaya gidildiği ifade edilse de bu bilgiler çizime aktarılmamıştır. Uygulama aşamasında da yeterli belgeleme çalışması yapılmadığından yapılan bazı onarımlar ancak eski fotoğraflarla karşılaştırmayla veya yapıdan gelen izlerle anlaşılabilir. Örneğin Ulucami onarımında kuzey kapısı ile ilgili rölöve çizimleri yapılmışken, diğer cepheler için böyle bir çalışmaya ulaşılamamıştır. İncelenen onarımlarda, Ulucami kuzey kapısı, I. Murad Hüdavendigâr Cami minare külahı gibi

birçok uygulamada Sedat Çetintaş'ın hazırlamış olduğu restitüsyon çizimlerinin esas alındığı görülmektedir.

Proje alanında böyle bir eksiklik bulunmakla birlikte uygulama tekniklerinin açıklanması ve koruma bilincinin yaygınlaştırılmasına yönelik çeşitli kaynakların oluşturmaya çalışıldığı görülmektedir. Bunların başında Ali Saim Ülgen'in 'Anıtların Korunması ve Onarılması' adlı eseri gelmektedir. Ülgen'in yurtdışında öğrendiği teknik ve kuramsal bilgileri aktarmış olduğu eseri ülkemizde koruma alınındaki ilk kapsamlı yayındır. Macit Kural, Yeşil Türbe onarımıyla ilgili çalışma ve düşüncelerini 'Çelebi Mehmed'in Yeşil Türbesi ve 1941-1943 restorasyonu' adlı kitapçıkta sunmuştur. Hem yapı hakkında bilgileri hem de uygulamaya yönelik tartışmaları içeren bu eser de dönemin önemli kaynaklarından. 1927 yılında kurulan Türk Mimarlar Cemiyeti'nin 'Mimarlık', 1931 yılında çıkartılan 'Arkitekt', Türk Tarih Kurumu'nun 1937 yılında başlattığı 'Belleten', Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1938'den bu yana yayınlanmakta olduğu 'Vakıflar', Türkiye Mimarlar Odası tarafından 1963 yılından beri yayımlanan 'Mimarlık' dergilerinde, dönemin mimarları ve kurum yetkilileri; yapılar, aktörler ve uygulamalarla ilgili çeşitli makaleler yayınlamıştır. BEESK'nin çalışmalarının derlendiği ve her sene yayınlanan kongre kitapçıkları yaptıkları müdahalelerin belgelenmesi açısından önemli birer kaynak olmuştur.

İncelenen yapılarla ilgili özellikle 1980 öncesi belge ve çizimlerin bir kısmı Kurul ve Vakıflar arşivinde bulunurken birçoğuna, Ali Saim Ülgen, Hüsrev Tayla, İsmail Sönmez gibi kişisel arşivlerden ulaşılmıştır. Yapıların geçmiş onarımlarına ait belgelerin farklı arşivlerde yer alması, bu tür kaynakların yerinin bilinmemesi ve ulaşılamaması nedeniyle günümüzde hazırlanacak olan restitüsyon çalışmalarında yanlış yönlendirmelere yol açabilmektedir. Tek bir kaynaktan ulaşılan bilgi veya çizim eksik ve yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle hem yeni bir restorasyon projesi hazırlamadan önce farklı kaynaklardan araştırma yapılmasının hem de yapılan müdahalelerin öncesi ve sonrasının fotoğraf ve projelerle belgelenmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Hazırlanan bu çalışmada yapılan onarımlar belgeler ışığında incelenerek Bursa'nın anıtsal camilerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan onarımlarla geçirdiği değişimler belgelenmeye çalışılmıştır.

5.2. Gerçekleşen Onarımların Teknik ve Kuramsal Açıdan Değerlendirilmesi

Osmanlı döneminde eski yapıların işlevinin sürekliliğın sağlanması ve ‘ata yadigarı’ düşüncesiyle onarıldıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemde onarım etkinliklerini yönlendiren en önemli öge “Vakıf” kurumudur. Vakıf sayesinde belli sayıdaki ana yapının, çeşitli ikincil yapılardan elde ettikleri gelirlerle onarılması sağlanmıştır. Yapılan onarımlarda, onarım tarihi, yapılan uygulamalar, kullanılan malzemeler ve ücretleri kayıt altına alınmış, giderleri eserin vakfının gelirinden sağlanmıştır. Aynı teknik ve malzemelerin kullanılmaya devam ettiği bu dönemde, usta çırak ilişkisiyle yetişen teknik elemanların sürekli gerekli bakım onarımı yapması sonucu yapılar özgünlüklerini koruyabilmiştir.

Tanzimat Dönemi’nde Vakıflar, 1826’da kurulmuş olan Evkaf Nezareti’ne bağlanmıştır. Vakıfların devletleştirilmesinden sonra, vakıf sahipleri gelirlerinin bir kısmını bakım onarım bedeli olarak devlete vermişlerdir ancak ekonomik sıkıntılar ve bütçe açıkları nedeniyle toplanan bu kaynak, gereği için harcanamamıştır (Cumhuriyetten önce ve sonra vakıflar, 1937). Bu dönemde yapıların onarımı padişahın talimatı doğrultusunda görevlendirilen mimar tarafından uygulatılmıştır. 19.yy ikinci yarısından itibaren koruma uygulamaları, ihtiyaçlar doğrultusunda yenisi yayınlanan Ebniye Nizamnameleri ile kurala bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde çağdaşlaşma çabalarının da etkisiyle genellikle yabancı mimarlar tarafından gerçekleştirilmiş bazı restorasyon çalışmaları görülmektedir (Binan, 2005). Barok üslupta saçak, külah gibi eklentilerin yapıldığı bu uygulamalara tepki olarak eklerin kaldırılmasını ve özüne dönmeyi hedefleyen bir yaklaşım gelişmiştir. Bu şekilde, onarımlarda batılılaşma kaygısı, üslup birliği gibi kavramlar etkisini göstermeye başlamıştır. Mimar Kemaleddin, Mimar Ali Talat ve Mimar Vedat Tek gibi aynı yaklaşımda olan mimarlar öze dönebilmeyi amaçlayan bir akım başlatmıştır (Yücel, 2005). Viollet-le Duc’ün üslup birliği anlayışına benzerlik taşıyan bu görüş onarım çalışmalarında yaygınlaşmaya başlamış ve uzun süre etkisini sürdürmüştür.

Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde ise ülkenin savaştan çıkmış olması ve maddi sıkıntılar nedeniyle, tarihi eserlerin bakımsız ve birçoğunun harap durumda olduğu anlaşılmaktadır. Meclis'in kurulmasının ardından hemen Türk Asar-ı Atıkası Müdürlüğü (Türk Eski Eserler Müdürlüğü) kurulmuştur. Yeni ulusun inşasına denk gelen bu dönemde kurum, müzecilik alanında etkin olabilmiş, korumaya yönelik yeterli uygulama yapılamamıştır. 1930 yılına gelindiğinde ise Atatürk'ün ülke gezisinde yaptığı gözlemler sonucu verdiği talimatla anıtsal eserlerde ilk belgeleme ve tespit çalışmalarına başlanmıştır. 1932 yılında Anıtları Koruma Komisyonu'un kurulmasıyla ülke genelinde tespit ve belgeleme çalışmalarına başlanmış, bunun yanı sıra yapılacak uygulamalara yönelik şartnameler hazırlanmıştır. Uygulamaya yönelik ulusal koruma otoritesindeki eksiklik ise 1951 yılında GEEAYK'nin kuruluşuyla giderilmiştir. Bu süreçte tüm tescil ve onarım kararları tek bir merkezden alınmış, gerekli görülen durumlarda yapılan uygulamalar yerinde incelenmiştir. Cumhuriyetin koruma alanındaki ilk yasal düzenlemesi olan 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu'nun 1973'teki ilanına kadar geçen süre, bu dönemi takip etmektedir.

1930'lu yıllarda başlanan korumaya yönelik tespit ve belgeleme çalışmaları Bursa'ya da yansımış, Mimar Sedat Çetintaş ve Macit Kural görevlendirilerek, anıtsal yapıların durumlarını tespit edip, rölöveleri hazırlanmış ve müdahale gerektirenlerin öncelikleri belirlenmiştir.

Yapılan araştırmalarda Bursa'nın büyük ölçekli camilerinde ilk ve en kapsamlı onarımın Ulucami'de yapıldığı görülmektedir. 1950 yılında, yapı giriş kapılarına sonradan eklenen ahşap saçakların kaldırılmasıyla başlanan uygulamada, kalın sıva tabakası altındaki taşların oldukça bozulmuş olduğu ve acil müdahale gerektirdiği ortaya çıkmıştır. 1952 yılında konu ile ilgili GEEAYK kararları alınmaya başlanmış, yerinde incelemeler yapılmış ve çeşitli öneriler geliştirilmiş fakat raporlardan anlaşıldığı üzere uygulamalara 1956 yılında başlanabilmiştir. Maddi yetersizlikler ve müdahale yöntemlerine ilişkin yaşanan kararsızlıklar nedeniyle zaman kaybedildiği anlaşılmaktadır.

Kapı onarımı hakkında, tezyinatların tamamlanması veya düz-sade profilli olarak bırakılması, taşların kimyasal sürülerek yerinde korunması veya çürütülerek yenilenmesi

gibi farklı tekniklerin önerildiği, 1/5 ölçekte detaylı rölövelerinin hazırlanması, sökülen bölümlerin numaralandırılıp, fotoğraflanarak yerinde kullanılması, eksilen bölümler için kalıp çıkartılarak tamamlama yapılması, mevcuda uygun renk ve yapıda taş seçilmesi gibi minimum ve aslına uygun müdahaleyi içeren kararlar alındığı fakat alınan bu kararların uygulanmadığı görülmektedir.

Ulaşılan belge ve çizimlerde, kuzey kapısının bölümlere ayrılarak taşlarda oluşan bozulmaların işlendiği, rölövelerinin hazırlanmış olduğu, taşların numaralandırılmış haliyle fotoğraflarının bulunduğu ve tüm bu belgelerin müteahhitlere teslim edildiği anlaşılmaktadır. Tüm bu belgeleme çalışmalarına rağmen yerinde eski taşların kullanılmadığı görülmektedir. Diğer kapılarla ilgili ise bu şekilde detaylı çizim ve fotoğrafa ulaşılamamıştır, Kurul kararlarında da doğu ve batı kapılarından söz edilmemiş, keşif dosyalarında ve atışman çizimlerinde yapılan imalatları belirtilmiştir.

1952 yılında başlanan onarımların maddi imkansızlıklar, başlangıç aşamasında tüm yapıyı kapsayan çizim ve raporların hazırlanmaması, onarımı yürütecek kadronun henüz yetersiz olması, İstanbul'dan kontrollerin gelmesine rağmen Bursa'da bunu denetleyecek bir yetkilinin bulunmaması, alınan kararlar ile uygulama sırasında karşılaşılan durumların farklılığı gibi nedenlerle ancak 1965 yılında tamamlanabildiği anlaşılmaktadır. Yapılan yazışmalarda, uygulamanın Vakıflar Müdürlüğü'nce GEEAYK'ye danışılarak yürütüldüğü fakat bazı konularda Vakıflar bünyesindeki kontroller ile müfettişlerin arasında anlaşmazlıkların çıktığı görülmektedir. Bu durum zaman zaman inşaatın durdurulmasına sebep olmuştur. Onarım süresinde üç farklı müteahhit çalışmış, kontrol mimarları değişmiştir.

Onarım öncesinde dönemin şartnamesi gereği rölöve hazırlanmış, restitüsyon ve restorasyon projesi olmadan uygulamaya başlanmıştır. Bu durum hem uygulamada gecikmelere hem de yapılacak müdahale ile ilgili tartışmalara neden olmuştur. Kuzey kapısı için detaylı rölöve alınmış olmasına rağmen birbirinden farklı ve açıklaması bulunmayan dört restitüsyon önerisi geliştirilmiş ve yine gerekçesi açıklanmadan bu önerilerden birisi seçilmiştir. Onaylanan ve yerinde uygulanan bu çizimin Sedat Çetintaş'ın cephe çizimi doğrultusunda hazırlandığı görülmektedir. Ulucami onarımı ile

ilgili alınan GEEAYK kararlarında sıklıkla kullanılan “o zamanın havasının temini” ifadesi esas alınan koruma yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekleşen uygulamaların sonucunda da niteliğine bakılmaksızın saçak, Hünkar kapısı, çeşme gibi tüm dönem eklerinin muhdes kabul edilerek kaldırıldığı görülmektedir.

İncelenen dönem içerisinde Ulucami dışındaki büyük ölçekli camilerde kapsamlı onarım yapılmadığı, minare ve son cemaat yerlerine müdahale edildiği görülmektedir.

Ulucami onarımında görüldüğü gibi I. Murad Hüdavendigâr Camisi’nin minare onarımında da herhangi bir proje hazırlanmadan Çetintaş’ın çizimi referans alınmıştır. Cami’nin minaresine 1957 yılında yıldırım düşmesi sonucu şerefenin üst kısmında bulunan bir metrekarelik alandaki taşları düşürmüş, BEESK’nin yaptığı onarımda minarenin şerefesinden tepesine kadar olan bölüm sökülerek yeniden yapılmıştır. Yine aslına uygun olması düşüncesiyle mevcut taş minare külahı yerine, Sedat Çetintaş çizimlerinde görülen formda minare külahı yapılmıştır. Baykal, Hüdavendigâr Camisi’nin minare onarımıyla ilgili gelen şikayet üzerine Kurum’un çalışmalarını açıklamak üzere Sedat Çetintaş’a şöyle seslenmiştir: “Sayın dostumuz Çetintaş! Hüdavendigâr minaresinin külahını rölövenize göre yaptık. Alâüddin Camisi’nin Rum kalkanını kaldırıp Türkleştirdik ve aslına çevirdik. Nalbantoğlu Camisi’nin apartman revakını devrinin revakları şeklinde kalbeyledik. Bu işlerde “Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu rölövelerinize uygun restorasyonlar yapmaktadır. Herhalde yaptıklarımızı siz de beğeneceksiniz.” (Baykal, 1960). Yapılan açıklamalardan da proje hazırlanmadan başlanan uygulamalarda, Sedat Çetintaş’ın restitüsyon çiziminin esas alındığı görülmektedir.

1940-1960 yılları arasında gerçekleştirilen onarımlarda, eserlerle ilgili vakfiye, şeriye sicilleri gibi yazılı kaynakların incelendiği, yapıdan gelen izlerin tespit edildiği, benzer yapılarla karşılaştırma yapıldığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün görevlendirdiği kontrol mimarlarının görüşlerinin alındığı görülmektedir. Uygulamalarda genel olarak, kontrol mimarı farklı görüşte olsa bile, plan ve görünüş açısından yapının ilk yapıldığı dönemki haline getirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. 1800’lü yılların sonunda birçok minarede

uygulanmış olan barok üslupta boğumlu kagir külahlar yerine dönemine uygun olduğu gerekçesiyle Sedat Çetintaş'ın çizimlerinde görülen kubbe formundaki külah yapılmıştır.

Küçük ölçekli camilerin onarımında da dönem eklerinin kaldırılması hedeflenmiştir. Bu camilerde görülen üçgen alınlıklar, deprem sonrası Rum ustalar tarafından yapıldığı ve özgün olmadığı gerekçesiyle kalkan duvarı şeklinde tamamlanmıştır. İncelenen karar ve raporlarda birçok yerde de 'usulüne uygun' tanımı kullanılmıştır. Tüm bu veriler dikkate alındığında alınan kararlarda, biçimsel olarak 'yapıldığı döneme uygun onarım yapma' düşüncesinin benimsendiği görülmektedir. Kazım Baykal, Hacılar Camisi'nin onarım süreciyle ilgili yaklaşımlarını şu şekilde özetlemiştir: *'Tamirlerimizde eserlerin aslına sadık kalarak restorasyon yapmak prensibimizdir. Selâhiyetli mimarların direktifleri dışına çıkmayı asla düşünmeyiz. Bu camide de prensibimiz budur.'* (Baykal, 1953).

Biçimsel anlamda uygulanan bu 'üslup birliği' yaklaşımı malzeme alanında farklılık göstermiş, özgün malzemenin bulunmadığı durumda ya da daha hızlı ve kolay uygulanacağı düşüncesiyle, dönemin fenni şartnamesinde de uygun bulunan betonarme imalatlar yapılmıştır. BEESK raporlarında, camilerin kubbe onarımları sırasında kurşun kaplamanın maliyeti ve temininin zorluğu nedeniyle kurşun taklidi beton kaplamanın sıkça uygulanmış olduğu görülmektedir. Hatta yapılan uygulamaların sonucunda yağmur sularına karşı yalıtımını artırmak amacıyla farklı tekniklerin geliştirildiği tespit edilmiştir.

1960'lı yıllara gelindiğinde ise kontrol mimarlarının değişmesiyle, onarım yaklaşımlarının da farklılaşmaya başladığı görülmektedir. Bunun en iyi örneği Yıldırım Camisi'nin minaresinde görülmektedir. Yapının yüksek bir tepede yer alması sonucu en sık hasarın lodosun etkisiyle minarelerinde meydana geldiği tespit edilmiştir. Sedat Çetintaş, 1948 yılında, Yıldırım Bayezid Camisi'nin doğu minaresi yıkık haliyle rölövesini hazırladığını ve 1949 yılı şubat ayında şiddetli lodos sonucu batı minaresinin de yıkılmış olduğunu yazmıştır. 1963 yılında minarenin yeniden yapılması gündeme gelmiş, yapım tekniği, konumu, malzemesi ve biçimiyle ilgili tartışmalı kararlar sonucunda ancak 1972 yılında minare camiden ayrı ve betonarme temelli ve taş gövdeli olarak inşa edilmiştir. Alınan kararlarda, biçimsel kaygılardan çok, mevcut yapının ve yeni yapılacak olan minarenin statik durumu gibi teknik konuların tartışılması dikkat

çekmektedir. Cahide Tamer kontrollüğünde, 1968-1972 yılları arasında gerçekleşen bu uygulamada, 1950'li yıllarda yapılan onarımların genelinde görülen aslına uygunluk görüşünden farklı olarak yapının mevcut durumunun ön plana alındığı ve yapısal bir değerlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Süreçte yaşanan bu değişim Kazım Baykal'ın anlatımlarında da görülmektedir. Üftade Camisi'nin, 1869 onarımında ahşap iskelet ile yapıp kurşunla kaplanmış olan üst örtüsü, caminin daha sonra bir onarım görmemesinden dolayı 1960'lara gelindiğinde bozulmuş ve ahşap çatı çökecek hale gelmiştir. Dönemin Vakıflar Şube Müdürü Ali Saim Ülgen bu yapının restorasyonu için BEESK'ye kazılar yaptırmış ve ölçü aldırmıştır. Proje aşamasında Ali Saim Ülgen'in vefatı nedeniyle işler üç yıl kadar gecikmiş, bu süreçte mahalle halkı camilerinin onarımı için dernek kurmuş ve onarıma destek vermiştir. Bunun üzerine Kurum Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden proje istemiş, Mimar Cahide Tamer ve yetkili mimarlar yapının onarımı için proje hazırlamıştır. Kurum'un onarım yaklaşımının hazırlanan projeye çeliştiği Kazım Baykal'ın şu cümlelerinden anlaşılmaktadır: *“Vakıflardan proje istedik. Mimar Cahide Tamer ve Ankara yetkilileri proje hazırladılar. Ama bizdeki görüş Saim Ülgen'in görüşü, o sağ değil. Benim diplomam felsefe ve sosyoloji diploması, yetkililerin mimar diploması. Saim Ülgen yok. Yetkili mimarların projeleri Anıtlar Yüksek Kurulu'nca onaylandı, aslı gibi değil, bulunduğu gibi onarılacak.”* (Baykal, 1971).

Sonuç olarak yapılan onarımlarda her ne kadar yapının tamiri, sağlamaştırılması hedeflense de dönemin yaklaşımlarının korumada belirleyici bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı'nın son döneminde yapılara eklenen barok üslubu saçak ve minare külahı gibi batılılaşma etkisi olarak karşımıza çıkarken Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı'nın 19. yy'da yaptığı onarımlar kabul görmemiş, 16.yy anlayışıyla tüm dönem ekleri muhdes kabul edilerek stil birliği düşüncesi uygulamaları şekillendirmiştir.

Çizelge 5-1: Bursa anıtsal camilerinde gerçekleştirilen onarımlar

BURSA ANITSAL CAMİLERİNDE GERÇEKLEŞEN ONARIMLAR									
ADI	YAPTIRAN	YAPIM YILI	ONARIM TARİHLERİ	ONARIMI GERÇEKLEŞTİREN KURUM	ONARIMDA ETKİN MİMARLAR	ONARIM DERESESİ	GERÇEKLEŞEN ONARIM	KULLANILAN MALZEME	
ULUCAMI	Yıldırım Beyzâd	1399 - 1400	1951 - 1965	VGM denetiminde müteahhit	Sedat Çetinaş Hüsrev Tayla Ali Saim Ürgen Süreyya Yücel	kapsamlı	Dönem ekleri kaldırılmış, Tüm cephelerde sıva raspa ve taşlarda çürütme yapılmış, Kuzey kapısı sökülüp yeniden yapılmıştır	özgün malzeme ve çimento	
YEŞİL CAMİ	Çelebi Mehmet	1419	1552, 1954	VGM	Hüsrev Tayla Ali Saim Ürgen	kısmi	Bahçe düzenlenmesi yapılmıştır Kubbe kasnaklarının onarımı yapılarak ve sıva kaplanmıştır	horasan harcı	
I. MURAD HÜDAVENDİĞAR CAMİ	I. Murad Hüdavendigâr	1360-1389?	1959, 1970	BEEK	Sedat Çetinaş Ali Saim Ürgen Cahide Tamer	kısmi	Yıldırım düşmesi sonucu hasar gören minare onarılmış, minare kılıklı farklı formda yeniden yapılmıştır. Kapatılmış olan son cemaat yeri revakları açılmıştır.	-	
YILDIRIM CAMİ	Yıldırım Beyzâd	1389-1395?	1953, 1956, 1963-1972	VGM	Cahide Tamer	kısmi	Yıkılmış olan minare yapıdan ayrı olarak yeniden yapılmıştır	betonarme temel ve kesme taş gövde	
HACILAR CAMİ	Tüccar Hacı Sinan	1467	1953	BEEK	Hüsrev Tayla	kapsamlı	Üçgen alınlık kalkan duvarna çevrilmiş, Son cemaat yeri açılmış, Külâh mevcut biçimde yenilenmiştir.	özgün malzeme	
HOCA ALİZADE CAMİ	Tüccar Hoca Ömer oğlu Hoca Ali	1439	1954	BEEK	-	kapsamlı	Cephe taşları hatlı seviyesine kadar sökülüp, yanan ahşap hatlıların yerine betonarme hatlı yapılmış, Kubbe kurluşları eritilerek yeniden kaplanmıştır.	çimento, kuruşun	
BEDRETTİN CAMİ	Hafsa Sultan	1443	1955	BEEK	kontrol mimarından söz edilmiş ancak kim olduğu açıklanmamıştır	kapsamlı	Kalkan duvarı daha yüksek olarak yeniden yapılmış, Yıkılmış olan minare beton tuğlalar ile tamamlanmış, Kubbe üzerine kuruşun yerine beton döktülüp, zift kaplanmıştır	çimento	
ZEYNİLER CAMİ	Hoca Ramazan	1449	1957	BEEK	-	kapsamlı	Kubbede kuruşun taklidi beton kaplama yapılmış, Kirpi saçakları yenilenmiş, Kalkan duvarı yükseltilmiştir.	çimento	
ACEM REİS CAMİ	Hoca Bedrettin Mahmut bin Mehmed Acem	1481-1512?	1958	BEEK	kontrol mimarından söz edilmiş ancak kim olduğu açıklanmamıştır	kapsamlı	Son cemaat yeri revakları tamamlanmış, Kubbede kuruşun taklidi beton kaplama yapılmış, üç kat asfalt döktülüp kanaviçe çekilerek yalıtım yapılmıştır.	çimento	
ALAAADDİN BEY CAMİ	Alaaddin Bey	1335	1960	BEEK	-	kapsamlı	Üçgen alınlık kalkan duvarna çevrilmiş, Son cemaat yeri tonozu beton olarak yenilenmiştir	çimento	

5.3. Aktörlerin ve Yerel Katılımcıların Onarım Üzerindeki Etkileri

Yapılan onarımlar incelendiğinde, dönemin teknik şartnamelerinin, GEEAYK üyelerinin ve kontrol mimarlarının yaklaşımlarının onarımlarda şekillendirici olduğu görülmektedir.

Bursa’da gerçekleştirilen restorasyon uygulamalarında Sedat Çetintaş başta olmak üzere Ali Saim Ülgen, Kazım Baykal, Cahide Tamer gibi aktörler ön plana çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Sedat Çetintaş’ın hazırlamış olduğu restitüsyon çizimleri esas alınmış ve yapılan tartışmalara, alınan tüm kararlara rağmen sonuçta bu çizimler doğrultusunda uygulama yapılmıştır.

1960’lı yıllara gelindiğinde ise yapının ilk haline döndürmekten çok sağlamlaştırılması ön plana çıkmıştır. Kontrol mimarı Cahide Tamer’in etkin olmaya başladığı bu dönem kırılma noktası olarak kabul edilebilmektedir. Henüz ülkemizde yasal olarak yürürlüğe girmiş olmasa da Venedik Tüzüğü’nün yayınlandığı döneme denk gelen süreçte yapıların geçirmiş olduğu değişimler de kabullenilerek onarımın esas alındığı görülmektedir. Yapının ilk haline döndürülmesinden ziyade mevcut durumunun sağlamlaştırılmasına öncelik verilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında korumaya yönelik başlatılan çalışmalarda yerel halkın da bilinçlendirilmesi amaçlanmış ve buna yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle BEESK raporlarında küçük ölçekli camilerle ilgili birçok yapıda mahallelinin hasarlı yapının onarımı için başvuruda bulunduğu, kendi aralarında para toplayarak onarıma destek oldukları görülmektedir.

Yapılan onarım ve imar faaliyetlerinde ülkenin içinde bulunduğu siyasi durumun ve kentin önde gelen yöneticilerinin de rol oynadıkları görülmektedir. 1864 yılında müfettiş olarak kente gelen Ahmet Vefik Paşa, deprem sonrası hasar gören anıtsal yapıların onarımına ve yeni yolların açılmasına öncelik vermiştir. BEESK raporlarında da 1954 – 1960 yılları arasında Bursa Valisi İhsan Sabri Çağlayangil’in yapılan restorasyon uygulamalarıyla yakından ilgilendiği ve yaptığı yorumlarla uygulamaları yönlendirdiği görülmektedir. Vali, Ulucami restorasyonu esnasında *“Bu kadar önemli bir cami, bir anıt*

sıvalı bırakılır mı?” diyerek caminin bütün cephe sıvalarının sökülmesini istemiş ve uygulama bu doğrultuda devam etmiştir. Hüdavendigâr Cami minare onarımı sırasında yapılan şikayetleri değerlendirmek üzere uygulamaları incelemiş ve İsmail Sönmez’den gerekli açıklamaları dinledikten sonra eserin aslına uygun olarak restore edildiğini söyleyerek durumu onaylamıştır.

Dönemin valilerinin onarımlarla ilgilenmelerine rağmen, 1867 yılında belediye yasasının çıkarılmasının ardından kurulan Bursa Belediyesi’nin onarım süreçlerinde yer almadığı görülmüştür. Bu durum onarımların merkezi kararlarla yürütüldüğünü yerleşmenin yaygınlaşmadığını ortaya koymaktadır.

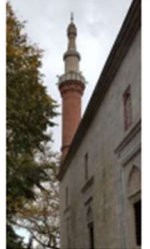

Yapılan araştırmalarda, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB)’nin yaptığı yayımlarla döneme katkı sağladığı ancak uygulama sürecinde yer almadığı görülmektedir.

5.4. Yapı Elemanlarında Görülen Değişim

Camiler, konut veya medreselerde görülebildiği gibi işlev veya kullanıcı değişikliği olmadan özgün kullanımına devam ettikleri için plan şemalarında kapsamlı bir değişiklik olmamıştır. Anıtsal ölçekli camilerde odalar arasında geçiş açıldığı veya pencerenin kapıya çevrildiği, son cemaat yerlerinde ise mekanların kapatılarak yeni odalar oluşturulduğu görülebilmektedir. Gerçekleşen onarımlar sırasında, bu değişikliklere müdahale edilerek ilk haline döndürüldüğü anlaşılmaktadır.

Yapılan araştırmalardan, meydana gelen deprem, yıldırım, lodos gibi doğal afetler sonucunda yapılarda en fazla hasarın minare ve kubbelerde olduğu ve defalarca onarım gördükleri anlaşılmaktadır. 1855 depremi sonrası çekilmiş olan Bursa fotoğraflarında pek çok caminin minaresinin yıkılmış olduğu görülmektedir. Yapılan incelemelerde minarelerin onarımları sonrasında hem biçimsel hem de malzeme açısından değişimler tespit edilmiştir (Çizelge 5-2). Batılılaşma dönemine denk gelen süreçte birçok camide ahşap külâh yerine barok usluapta kargir külâhların yapılmış olduğu görülmektedir. 1950’li yıllarda ise Kubbe formu külâhlar yapılmıştır.

Çizelge 5-2. Minarelerde görülen değişim

MİNARELERDE MEYDANA GELEN DEĞİŞİM						
CAMİ ADI	AÇIKLAMA					GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU
ULUCAMI	Yıldırım Bayezit'in, yaptırmış olduğu 20 kubbeli Caminin batı minaresi Yıldırım, doğu minaresi Çelebi Mehmet zamanında tamamlanmıştır. 1855 depreminde şerefeden üzeri yıkılan minareler ahşap külahlı olarak tamamlanmış, 1889 yangını sonrası taş külah yapılmıştır.					
	1700 LER GRAVÜR					
YEŞİL CAMİ	Çelebi Mehmet'in inşa ettirmiş olduğu Cami'nin yapılması planlanan son cemaat yeri yapılmamış, 1873 yılında doğu tarafına 2. minare inşa edilmiştir. 19. yy sonlarında yıkılmış olan iki minare de 1903-1906 yıllarında tekrar inşa edilmiştir.					
MURAT HÜDAVENDİGAR CAMİ	I. Murat Hüdavendigâr'ın kent merkezinin dışında, kaplıca bölgesi olan Çekirge'de inşa ettirdiği yapı, alt katı cami, üst katı medrese olmak üzere iki katlıdır. Minare külahı farklı zamanlarda yenilenmiştir. 1957 yılında düşen yıldırım nedeniyle hasar gören minare, 1959 yılında onarılmıştır					
			1894	1958	1959	
YILDIRIM CAMİ	Yıldırım Bayezit'in, yaptırmış olduğu caminin minareleri lodos nedeniyle yıkılmış, 1972 yılında batı minaresi yapıdan ayrı olarak yapılmıştır.					
					1972	

Özellikle 1. Murat Hüdavendigâr Camisi'nde bu değişim izlenebilmektedir. Caminin ulaşılabilen en eski fotoğrafında ahşap sivri külah görülürken, daha sonraki dönemde, barok tarzda, iki farklı kagir külah görülmektedir. Minareye yıldırım düşmesi sonrası, 1959 yılında yapılan onarımda ise Sedat Çetintaş'ın çizimlerinde görülen ve Bursa genelinde günümüzde de birçok minarede bulunan, 'miğfer külah', 'Bursa külahı' veya 'takke külah' olarak da adlandırılan külah formu uygulanmıştır. Erken dönem özelliği

olan söz konusu külah formu 1890'lı yıllarda Yeşil Camisi'nde de görülmektedir. Sedat Çetintaş ve E. Hakkı Ayverdi Ulucami'nin restitüsyon çizimlerinde de külahları bu şekilde göstermiş ancak kaynak belirtmemişlerdir.

Minarelerin hasar gören bölümlerinin tamamlanması aşamasında yıkılmış olan benzer yapılardan getirilen malzemelerin yanı sıra Bedrettin Camisi'nde olduğu gibi beton döküm blokların da kullanılmış olduğu görülmektedir.

Bursa'da etkin olan lodos nedeniyle kubbelerin kurşun kaplamalarının sık sık hasar gördüğü anlaşılmaktadır. BEESK raporlarında incelenen küçük ölçekli camilerde kubbe onarımları sırasında kurşun kaplamanın maliyeti ve temininin zorluğu nedeniyle kurşun taklidi beton kaplamanın sıkça uygulanmış olduğu görülmektedir. Hatta yapılan uygulamaların sonucunda yağmur sularına karşı yalıtımını artırmak amacıyla farklı tekniklerin geliştirildiği tespit edilmiştir.

İncelenen camilerde en çok değiştirilmiş olan bir diğer yapı elemanı da pencerelerdir. Fiziksel şartlar nedeniyle bozulmuş olan ahşap doğramaların yenilenmesinin yanı sıra pencere boşluklarında da müdahaleler görülmektedir. Örneğin Ulucami'nin 1950-1965 yılları arasında yapılan onarımı sırasında yapıdan gelen izler doğrultusunda alt pencerelerinin dikdörtgen formlu olup kemer aynalarının dolu olduğu sonucuna varılmış ve bu yönde tamamlama yapılmıştır. Üst sıra pencerelerinde ise alçı dışlık pencerelerin bulunduğu tespit edilmiş fakat çabuk kırılması gerekçesiyle alçı yerine beton dışlıklar yapılmıştır.

Yapı öğelerinde, en büyük değişiklik küçük ölçekli camilerin alınlıklarında görülmektedir. 1855 depremi sonrası Rum ustaların, kalkan duvarı yerine üçgen alınlık yaptıkları gerekçesiyle, Hacılar Camisi'nin üçgen alınlığı, bulunan izlere ve dönemin benzer yapılarına dayanılarak kalkan duvarı olarak, dikdörtgen formda tamamlanmış, Alaaddin Bey Camisi'nde ise tamamen kaldırılmıştır. Zeyniler Camisi'nde mevcut kirpi saçaklara rağmen kalkan duvarı yükseltilmiştir (Çizelge 5-3).

Çizelge 5-3: Üçgen alınlık ve kalkan duvarlarında gerçekleşen değişim

KALKAN DUVARLARINDA GERÇEKLEŞEN DEĞİŞİM			
CAMİ	ONARIM YILI	ONARIM ÖNCESİ	ONARIM SONRASI
HACILAR CAMİ	1953		
BEDRETTİN CAMİ	1955		
ZEYNİLER CAMİ	1957		
ACEM REİS CAMİ	1958		
ALAADDİN BEY CAMİ	1960		

Yapılan onarımlar sırasında dönem eklerinin muhdes oldukları gerekçesiyle yapılardan kaldırılmış oldukları görülmektedir. Ulucami ve Yeşil Cami'nin giriş kapıları üzerlerine sonradan eklenmiş olan saçaklar kaldırılmış, benzer şekilde Ulucami Hünkâr kapısı da sonradan açılmış olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır.

5.5.Kullanılan Malzeme ve Tekniğin Değerlendirilmesi

İncelenen dönemde koruma uygulamalarında biçimsel anlamda görülen usulüne uygun yaklaşımına, malzeme konusunda aynı özenin gösterilemediği anlaşılmaktadır. Hasar gören yapıların onarımları yapılırken özgün malzemenin yanı sıra teknolojik gelişmeler ve yurt dışından elde edilen bilgiler doğrultusunda yeni malzemelerin de kullanıldığı görülmektedir.

1931 tarihli Carta Del Restauro'da belirtildiği gibi Avrupa'da da kullanımı uygun bulunan betonarme imalatlar, ülkemizde gerçekleşen onarımlarda da yaygınlaşmıştır. Özellikle, 1936 tarihli fenni şartnamede horasan harcı, kurşun izabe ocağı gibi geleneksel malzeme ve tekniklerin yanı sıra, dünya genelinde yaygınlaşan çimento harcı ile ilgili detayların verildiği görülmektedir.

Yapılan araştırmalarda Muradiye Medresesi'nin 1946 ve 1947 yılları onarımları için Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanmış olan keşif dosyasına ulaşılmıştır. Muradiye Medresesi her ne kadar çalışma kapsamında olmasa da yapım sistemi ve malzemeleri incelenen camiler ile benzer özellikte ve onarımı çalışılan zaman aralığındadır. Bu nedenlerle ulaşılan şartname dönemin onarım tekniklerini aydınlatması açısından önem taşımaktadır. Dosyada bulunan şartnamede kurşun toplanması ve izabesi, taş ve tuğla duvar yapımı, pencere, çamur sıva, iskele, çürütme, kirpi saçak yapımı gibi uygulamalarla ilgili teknik açıklamalar yapılmıştır (EK 18). Dosyada, harçlar için Y. Mimar Bedri Kökten imzalı ayrı bir şartname bulunmaktadır. Bu şartnamede çamur ve horasan harcının yanı sıra 200, 250, 300 dozajlı çimento harcı ve betonarme betonunun tarifinin de bulunduğu görülmektedir (EK 19).

Bu dönemde çimento pek çok onarımda, kubbe kaplamalarında, dışlık pencerelerin yapımında ve hatıllarda kullanılmıştır. Dönemin ekonomik şartlarının da etkisiyle çatı kaplaması olarak kullanılan kurşunun temin edilemediği durumlarda kurşun taklidi beton kaplama yapılmış, hatta zamanla su yalıtımına karşı uygulama teknikleri geliştirilmiştir. Bunun yanı sıra yangın veya böceklenme sonucu yok olana ahşap hatılların yerine de betonarme hatıl yapıldığı görülmektedir. Ulucami'de olduğu gibi dışlık pencerelerinde de

daha dayanıklı olduğu gerekçesiyle alçı yerine beton kullanılmıştır. Bedreddin Camisi'nde ise yıkılmış olan minare, tuğla şeklinde dökülmüş beton bloklar ile tamamlanmıştır.

Çimentonun, Alaaddin Bey Camisi'nin son cemaat yeri tonozunun betonarme olarak yapılması gibi yapının taşıyıcı sisteminde de kullanıldığı görölmektedir. Yıldırım Bayezid Camisi'nin yıkılmış olan minaresi yeniden inşa edilirken minarenin yapıya etkisi ve taşıyıcı sistemi ile ilgili tartışmalar sonucunda minarenin yapıdan ayrı ve betonarme taşıyıcılı olarak inşa edilmesi gündeme gelmiştir.

Zaman içinde çimentonun yapının özgün malzemelerine zarar verdiği anlaşılmaya başlansa da uygulama ve temin kolaylığı, sağlamlığı gibi gerekçelerle onarımlarda kullanılmaya devam edilmiştir. Bir taraftan, çimento harcının hem taşa zarar verdiği hem de yapının mevcut bölümü ile çimento harçlı bölümü arasında rijitlik farkı oluşturacağı tespit edilmiş; diğer taraftan alçı olması gereken dışlık pencereleri daha dayanıklı olacağı gerekçesiyle beton olarak, kurşun kaplı olması gereken kubbelerde ise kuşun taklidi sıva olarak yapılmıştır.

5.6. Sonuç

Zaman içerisinde doğal etkenler veya insan kaynaklı nedenlerle yapılar hasar görmektedir. Önceleri sadece sürekliliği sağlamak üzere onarımlar yapılırken, anıtsal eserlerin kültürel değerlerinin de ön plana çıkmasıyla koruma kavramı gelişmeye başlamış ve farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Yaşanan gelişmelerle koruma uygulamaları ile ilgili kurallar belirlenmiş ve yasalar çıkartılmıştır.

Osmanlı döneminde anıtsal eserlerin onarımları vakıf sistemiyle devam ettirilmiş ve görülen ihtiyaçlara göre çıkartılan nizamnamelerle uygulamalara bazı kurallar getirilmiştir. Bu nizamnamelerde korumaya yönelik olumlu gelişmeler kaydedilirken 1912 tarihli nizamnamede olduğu gibi yıkımı kolaylaştırıcı olumsuz maddeler de eklenebilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çağdaşlaşma çabalarının da etkisiyle genellikle yabancı mimarlar tarafından gerçekleştirilmiş bazı restorasyon yaklaşımları görülmektedir. Batılılaşma etkilerinin yansıtıldığı bu uygulamalara örnek olarak Yeşil Cami ve Ulucami onarımlarında eklenen saçaklar gösterilebilir. Süreç içerisinde bu yaklaşımla gerçekleşen onarımlara ve yapılan eklere karşı görüşler ortaya çıkmıştır. Mimar Kemaleddin, Mimar Ali Talat ve Mimar Vedat Tek gibi benzer yaklaşımda olan mimarlar öze dönebilmeyi amaçlayan bir akım başlatmıştır. Viollet-le Duc'ün üslup birliği anlayışına benzerlik taşıyan bu görüş onarım çalışmalarında yaygınlaşmaya başlamıştır.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise TBMM'nin oluşumundan sonra koruma alanındaki kurumsallaşma çalışmaları hemen başlatılmış ve MEB'e bağlı olarak Türk Asar-ı Atıkası Müdürlüğü kurulmuştur. Müdürlük, ülkenin savaştan çıkmış olması, yetişmiş eleman eksikliği, maddi kısıtlılıklar gibi etkenler nedeniyle onarım alanında yeterince etkin olamamış, müzecilik konusunda faaliyet gösterebilmiştir.

Atatürk'ün 1930 yılında gerçekleştirdiği yurt gezisi esnasında yaptığı tespitler sonucu korumaya yönelik kapsamlı çalışmalar başlatılmıştır. 1931 yılında bir komisyon kurularak, sorunların tespit edilip önerilerin sunulduğu rapor hazırlanmış ve 1932 yılında Maarif Vekâleti Antikite ve Müzeler Müdürlüğü'ne bağlı 'Anıtları Koruma Komisyonu' (AKK) (Abideleri Koruma Heyeti) kurulmuştur. Komisyon öncelikle tespit çalışmalarına başlamış, mimar Sedat Çetintaş ve mimar Macit Kural ülke genelinde yapıların rölövelerini hazırlamak üzere görevlendirilmiştir. Yapılan belgeleme çalışmalarının ardından aciliyet durumuna göre onarımlara başlanmıştır.

Bu süreçte, kurumlar da uygulamaya yönelik açıklama yapmak ve standartlar belirlemek üzere bazı yayınlar hazırlanmıştır. Kültür Bakanlığı, 1935 yılında 'Tarihi Eserleri Araştırma ve Koruma Kılavuzu'nu, Evkaf ve Umum Müdürlüğü, 21 Mayıs 1936 tarihinde camilerin ve camilerin kapsama alanında olan binaların tamir ve inşaatlarına yönelik fenni şartnameyi yayınlamıştır. Dönemin kuramsal yaklaşımlarını belirtmesi açısından çok önemli olan bu şartname uygulama teknikleri açısından oldukça detaylı bilgiler içermektedir. Şartnamenin maddeleri incelendiğinde, muhdes eklerin

kaldırılması, koruma, tamamlama, yeniden yapım, malzeme ve uygulama tekniği gibi konuların detaylı olarak açıklandığı görülmekte ve onarımlarda biçimsel anlamda ‘**tarz-ı kadim**’ vurgusu dikkat çekmektedir. Şartnamedeki bir diğer önemli konu da onarımlarda daha dayanıklı olduğu gerekçesiyle, Atina Tüzüğü (1931)’nde kabul gören, çimento harç ve betonarmenin kullanımının uygun bulunmasıdır. Şartnamenin, proje hazırlanmadan uygulama yapılabilirliği ve dönem eklerinin kaldırılması maddeleri ne yazık ki gerçekleşen onarımlarda birçok yapıda olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Bunların yanında, şartnamede, şantiyede kontrol mimarı bulundurulması, deneyimli müteahhit zorunluluğu, fotoğraf ile belgeleme, uygun malzeme ve usta bulunamaması durumunda bezemelerin aynen korunması gibi olumlu konular yer almaktadır.

1951 yılına gelindiğinde, yetişmiş elemanların yetersizliği ve yürütülen restorasyon çalışmalarında bir merkezden kontrolün eksikliği sonucu GEEAYK kurulmuş ve korumaya yönelik tüm uygulamalar tek merkeze bağlanmıştır.

Ülke genelinde çalışmalar devam ederken, Bursa’da ilk önce Yeşil Türbe onarımı gündeme gelmiştir. Yeşil Türbe’nin onarım çalışmaları, Bakanlığın tarihi mirası koruma programının gündemindeki yapılar içinde Türk kökenleri ve kimliğini tanımlamada en önemli yapılardan biri olarak öne çıkmıştır. Türbenin onarım görevi Macit Kural’a verilmiş ve 1941 yılında onarıma başlanmıştır.

Dönemin en kapsamlı onarımının gerçekleştiği Ulucami’de, hasar gören kapı sundurmalarının, 1950 yılında kaldırılmasının ardından, yangın nedeniyle bozulmuş olan taşların ortaya çıkmasıyla kuzey kapısının onarımına başlanmıştır. Onarım sırasında yaşanan kararsızlıklar, alınan kararlar ile yerinde yapılan uygulama arasındaki farklılıklar, 1960 ihtilali nedeniyle uygulamanın durması, bu dönemde kaynak temininde yaşanan sıkıntılar, müteahhitten kaynaklı gecikmeler gibi sorunlar nedeniyle onarım ancak 1965 yılında tamamlanabilmiştir.

Ulucami onarımı öncesinde dönemin şartnamesi gereği rölöve hazırlanmış, restitüsyon ve restorasyon projesi olmadan uygulamaya başlanmıştır. Bu durum hem uygulamada gecikmelere hem de yapılacak müdahale ile ilgili tartışmalara neden olmuştur. Kuzey

kapısı için detaylı rölöve alınmış olmasına rağmen birbirinden farklı ve açıklaması bulunmayan dört restitüsyon önerisi geliştirilmiş ve yine gerekçesi açıklanmadan bu önerilerden birisi seçilmiştir. Onaylanan ve yerinde uygulanan öneri çizimin, raspa sonrası fotoğraflarla karşılaştırıldığında farklılıkları olduğu görülmektedir. Ulucami'ye dair hazırlanmış olan çalışmalar incelendiğinde söz konusu kapı çiziminin Sedat Çetintaş'ın hazırlamış olduğu restitüsyon çizimine uyum olduğu görülmektedir.

Ulucami onarımı ile ilgili alınan GEEAYK kararlarında sıklıkla kullanılan “**o zamanın havasının temini**” ifadesi esas alınan koruma yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekleşen uygulamaların sonucunda da niteliğine bakılmaksızın saçak, Hünkâr kapısı, çeşme gibi tüm dönem eklerinin muhdes kabul edilerek kaldırıldığı görülmektedir.

Ulucami onarımında olduğu gibi I. Murad Hüdavendigâr Camisi'nin minare onarımında da herhangi bir proje hazırlanmadan Çetintaş'ın çizimlerinin referans alındığı görülmektedir. Batılılaşma etkisiyle yapılmış olan barok kargir külah yenine Çetintaş'ın birçok cami çiziminde işlediği külah formu uygulanmıştır.

BEESK'nin gerçekleştirdiği küçük ölçekli camilerin onarımında da benzer yaklaşım görülmektedir. Üçgen alınlıklar, deprem sonrası onarımlarda Rum Ustaların yapmış olduğu gerekçesiyle kalkan duvarı olarak tamamlanmıştır. Kazım Baykal, onarımlarla ilgili raporlarında sıklıkla Ali Saim Ülgen ve Sedat Çetintaş ile benzer görüşte olduklarını, Çetintaş'ın çizimleri doğrultusunda uyguma yaptıklarını, eserlerin aslına sadık kalarak restorasyon yapmanın prensipleri olduğunu ve yapıları Türkleştirdiklerini vurgulamıştır.

Osmanlı'nın son döneminde batılılaşma etkisiyle yapılan eklere karşı özüne dönmeyi esas alan bu yaklaşımın geliştiği ve yurt dışında eğitim alıp ‘Üslup birliği’ kavramını benimsemiş kontrol mimarlarının da etkisiyle devam ettiği görülmüştür. İncelenen süreçte gerçekleşen onarımlarda da dönem eklerinin hiçbir şekilde korunmayıp, muhdes oldukları gerekçesiyle kaldırıldıkları, bozulan bölümlerin belirli kabullerle döneme uygun olarak tamamlanmaya çalışıldıkları görülmektedir. Viollet-le Duc'ün Üslup birliği yaklaşımında yapının, ilk yapıldığı dönemdeki şekline döndürülmesinin hedeflendiği

bilinmektedir. İncelenen onarımlarda ise erken dönem yapılarının inşa edildiği şeklienden ziyade klasik döneme uygun onarılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid Cami minaresiyle ilgili bir GEEAYK kararında geçen "...yapılacak minarelerin '**eserin bünyesine uygun klasik uslupta**' olmasına..." ifadesi de bu görüşü desteklemektedir. Bu durumda, dönemin yaklaşımını '**belirli bir döneme dönme**' şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır.

Bu süreçte Avrupa'daki gelişmelerle bakıldığında; 1931 yılında İtalya'da yayınlanan 'Carta Del Restauro' bildirisinde onarımlarda belirli bir stile bağlı kalınmasının doğru olmadığı ve dönem eklerinin üslup birliği maksadıyla kaldırılmaması gerektiği ifade edilmiştir. Bu bildirilerin o dönemde ülkemizde etkili olmadığı görülmektedir.

Koruma alanında uzmanlaşmış kadronun yetersiz olduğu bu süreçte çoğunlukla aynı okuldan mezun olan mimarların farklı dönemlerde, VGM, İstanbul Rölöve Bürosu ve GEEAYK gibi kurumlarda görev aldıkları görülmektedir. Bu durumda koruma uygulamalarında ortaya çıkan yaklaşımda kurumların değil kişilerin görüşlerinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen tüm bu onarımlar değerlendirildiğinde 1940-1960 dönemi uygulamalarının olumlu ve olumsuz sonuçları görülebilmektedir. Kadro ve maddi imkanların yetersizliğine rağmen büyük bir özveri ile yapılan onarımlar neticesinde yapıların daha fazla hasar görmesi engellenmiş hatta bazı yapıların yok olmasının önüne geçilebilmiştir. Tüm bu olumlu çabaların yanı sıra 'usulüne uygun' yaklaşımla yapılan sökülme ve yeniden yapım gibi müdahaleler ne yazık ki bir dönemin özelliklerini yansıtan yapı elemanlarının, özgün malzeme ve işçiliğin yok olmasına neden olmuştur.

Bu süreç devam ederken de yapılan onarımlar eleştirilmiştir. Albert Gabriel, 1938 tarihli raporunda dönemin onarımlarıyla ilgili, stil birliğinin reddedip, yapıların belgesel değeri vurgulanmış, Ali Saim Ülgen de yeterli belge ve yapıdan gelen iz olmadığı durumlarda sadece ayırt edilebilecek bir sağlamaştırma uygulamasının uygun olacağını ifade etmiştir. Bu açıklamalara rağmen yapılan uygulamalar birbirine benzer şekilde devam etmiştir.

Biçim olarak benimsenen belirli bir dönemin özelliklerini koruma çabasına malzeme konusunda aynı ölçüde dikkat edilmemiştir. Bir taraftan özgün malzemenin korunması vurgulanmış, diğer taraftan yapıya zarar verebileceği öngörülmesine rağmen çimento kullanımının uygun görüldüğü çelişkili bir durum oluşmuştur. Ali Saim Ülgen, Macit Kural ve Albert Gabriel gibi dönemin önde gelen mimarları çimentonun yapı malzemelerine vereceği zararı tartışmış aynı zamanda da teknik anlamda sağlamlık ve kolaylık sağladığı gerekçesiyle kullanılabilirliğinden söz etmiştir.

Bu süreçte henüz tam yerine oturmamış kavramlar ve ilkelerden dolayı hem kuramsal hem de teknik anlamda bazı çelişkilerin yaşandığı görülmektedir. Korumaya yönelik kapsamlı bir yasanın ve koruma amaçlı imar planlarının bulunmadığı bu dönemde bütüncül bir koruma anlayışının henüz oturmadığı, müdahale ve tedbirlerin tek yapı ölçeğinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda da yapılar onarılmış ancak çevrede gerçekleşen kontrolsüz uygulamalarla dokunun bütünlüğü bozulmuştur.

Gerçekleşen onarımlarda etken olan dönemin kontrol mimarlarının aynı okuldan mezun olmalarına rağmen gerek sonradan gördükleri yurtdışı eğitimi gerekse kendi düşünceleri doğrultusunda farklı yaklaşımlar sergiledikleri anlaşılmaktadır. İlk dönemde yer alan kontrol mimarlarının görevden ayrılmasıyla ‘usulüne uygun’ yaklaşımın yerini günümüz çağdaş koruma kavramına daha yakın uygulamalara bıraktığı görülmektedir. Yapılan tespitlerde, Yıldırım Bayezid Camisi başta olmak üzere, Cahide Tamer’in kontrollüğünde gerçekleşen uygulamaların Bursa için dönüm noktası olduğu rahatlıkla söylenebilir. 1964 yılında Venedik Kongresi’nde kabul edilen tüzüğün en önemli maddelerden biri olan ‘dönem eklerine saygı’ ilkesi Mimar Cahide Tamer’in kontrollüğü döneminde görülmeye başlanmıştır. Bu süreçte onarımlarda dönem ekleri korunmaya, yapının sağlamlığı ön plana çıkmaya başlamıştır.

Yapılan çalışmanın sonucunda her yapının tarihi bir belge olduğu, bulunduğu durum ve özellikleri dikkate alınarak müdahale edilmesi gerektiği, üslup birliği yaklaşımına bağlı kalınarak yapılan uygulamaların geri dönüşü olmayan sonuçlara neden olduğu görülmüştür.

Hanlar Bölgesi ve Cumalıkızık Köyü ile UNESCO Dünya Miras Listesi'ne dahil olan Bursa'da, günümüzde de yanlış veya eksik koruma uygulamalarının gerçekleştiği görülebilmektedir.

Yapıldıkları dönemden günümüze kadar geçirdikleri değişimlerine rağmen, bu anıtlar gelecek nesillere aktarılacak birer kültür mirasıdır. Yapılarda esaslı onarım az veya çok oranda özgünlüğün yitirilmesine neden olabilmektedir. Bunun önlenmesi için anıtsal yapının uygun bir işleyle yaşatılması ve düzenli bakımının yapılması, bu şekilde yapılarda sürekliliğin sağlanabilmesi doğru olacaktır. Onarımın gerekli görüldüğü durumlarda ise kapsamlı bir arşiv araştırması yapılmalı ve yapısal değerlendirme sonucu çağdaş restorasyon ilkeleri doğrultusunda proje hazırlanmalıdır. Öncelikle yapının ömrünün uzatılması hedeflenmeli aynı zamanda yapıda meydana gelen eskimişliğin de yerine göre korunması sağlanmalıdır.

Neyin, nasıl korunacağı sorusu birçok açıdan değerlendirilmesi gereken bir konudur. Her yapının niteliği, hasar durumu farklı olduğu gibi dönem içinde gördüğü müdahaleler de farklıdır. Bunun için üslup birliği gibi tek bir kurama bağlı kalarak uygulama yapmak yanlış sonuçlar ortaya çıkartmaktadır. Bütün eklerin muhdes sayılıp kaldırılarak bir dönemin izlerinin yok sayılmasının doğru olmayacağı gibi niteliksiz veya yapıya statik anlamda zarar veren bir eklentinin de korunması doğru olmayacaktır. Bunun için de 'caso per caso' yani her kültür varlığının kendi koşullarına göre değerlendirilmesi düşüncesinden de yola çıkarak, özellikle uluslararası ölçekte belge niteliği taşıyan anıtsal yapıların restorasyon projesi hazırlanırken hassas davranılmalı, yeterli araştırma ve analizler yapıp, ilgili meslek gruplarından konusunda uzman kişilere danışılarak karar verilmelidir. Onaylanan projenin yerinde doğru biçimde uygulanabilmesi konusunda da yüklenici ve kontrollere büyük görev düşmektedir.

Çalışmanın sonucunda ortaya çıkan önemli bir konuda belgeleme çalışmalarıdır. Yapıların geçmiş onarımlarının yeterince belgelenmemiş olması, olan belgelerin de farklı arşivlerde yer alması, bu tür kaynakların yerinin bilinmemesi ve ulaşılamaması günümüzde hazırlanacak olan proje çalışmalarında yanlış yönlendirmelere yol açabilmektedir. Bunun önlenmesi için özellikle kişisel arşivlerin ulaşılabilir hale

getirilmesi, proje aşamasında kapsamlı bir araştırma yapılması doğru olacaktır. Bunun yanı sıra anıtsal yapıların restorasyon aşamalarının fotoğraflarıyla birlikte kitapçık halinde yayına dönüştürülmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Abacı, Z. (2005). *Modernleşme sürecinde Bursa kentinin mekansal ve sosyal değişimi (1860-1910)*. [Doktora Tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.
- Abdülhamit II. (tahm. 1856-1892) Şehadet Camisi'nin 1855 depreminde yıkılan minare ve son cemaat yeri görünümü. [NEKYA90752/14], İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90752---0014.jpg>
- Ahunbay, Z. (2016). Genç Cumhuriyetin koruma alanındaki öncülerinden Y. Mimar Ali Saim Ülgen (1913-1963). *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 16, 3-20.
- Akozan, F. (1977). *Türkiye'de tarihi anıtları koruma teşkilatı ve kanunlar*. İstanbul. Devlet Güzel Sanatlar Akademisi.
- AKK (1935). *Anıtları Koruma Komisyonununun 1933-1935 yıllarındaki çalışmaları*. Kültür Bakanlığı Antikiteler ve Müzeler Dairesi Anıtları Koruma Komisyonu. İstanbul Devlet Basımevi
- Alsaç, Ü. (2001). Korumacılığa adanmış bir yaşam Mimar Orhan Alsaç'ın özgeçmişi ve etkinlikleri. *Taç Vakfı'nın 25 yılı anı kitabı Türkiye'de risk altındaki doğal ve kültürel miras*. İstanbul. Taç Vakfı Yayını
- Aoki, M. (2002). *Léon Parvillée: Osmanlı modernleşmesinin eşğinde bir Fransız sanatçı*. (Doktora Tezi). İTÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. <https://polen.itu.edu.tr/items/d1724c58-0fae-4d2d-913c-bf03d3ba72b8>
- Artamonoff, N. V. (tahm.1936). Yeşil Cami cephe fotoğrafı. <http://images.doaks.org/artamonoff/collections/show/147>
- Arseven, C.E. (1970). *Türk sanatı tarihi*. İstanbul. Cem Yayınları.
- Aslanapa, O. (2004). *Osmanlı devri mimarisi*. İstanbul. İnkılap Kitapevi.
- Aslanapa, O. (2016). *Türk sanatı*. Remzi Kitapevi. İstanbul.
- Atabey, A. 'I. Murad Hüdevendigâr Camisi restitüsyon raporu'. BKVKBK arşivi.
- Aydemir, O. (2015). Bir kadın vakıf mimarı Cahide Aksel Tamer. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 11, 36-43.
- Ayverdi, E.H. (1966). *Osmanlı Mimarisinin ilk devri*. İstanbul. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Ayverdi, E.H. (1989). *Osmanlı Mimarisinin ilk devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdevendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402)*. Cilt 1. İstanbul. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Ayverdi, E.H., Yüksel İ.A. (1976). *İlk 250 senenin Osmanlı Mimarisi*. İstanbul. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Batur, A. (1974). *Osmanlı camilerinde kemer strüktür-biçim ilişkisi üzerine bir deneme (1300-1730)*. [Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Baykal, K. (1946). *Bursa Kozahanı ve Mescidi*. Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları. Ant Basımevi.
- Baykal, K. (1950). *Bursa ve anıtları*. Bursa. Aysan Matbaası.
- Baykal, K. (1953). *Bursa'da Hacılar Camii tamiri münasebetile*. Bursa. Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları S:3. Aysan Matbaası.
- Baykal, K. (1956). *1956 senesinde tamirlerini yaptığımız camiler*. Bursa. Tasman Matbaası.
- Baykal, K. (1957). *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu 1957 senesi çalışmaları*. Bursa. Yılmaz Basımevi.

- Baykal, K. (1960). *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu'nun 1959 senesi çalışmaları*. İstanbul. Ernur Matbaası.
- Baykal, K. (1961). *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu'nun 1960 yılı çalışmaları*. Bursa. Millet Matbaası.
- Baykal, K. (1985). *Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu hizmet albümü 1946-1985*.
- Baykal, K. (1989). *Bursa'da Ulucami*. 2. Baskı. Bursa. Hakimiyet Matbaası.
- Bayramoğlu, K. (2022). Modern Bursa'nın unutulmaz valisi Haşim İşcan, <https://www.bursasehregiz.com/>
- Billur, İ. (2020). *Türkiye'de kültürel mirası koruma çalışmaları bağlamında İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü'nün rolü*. [Doktora Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Binan, C. (1999). Erken Cumhuriyet basınında Osmanlı mimari mirasına bakış. *Osmanlı mimarlığının 7 yüzyılı 'uluslarüstü bir miras'* İstanbul. Yapı Endüstri Merkezi
- Binan, C. (2001). Türkiye'de anıtsal mimari mirasın restorasyonu ve özgünlüğünün korunması ile ilgili riskler, *Taç Vakfı'nın 25 yılı anı kitabı Türkiye'de risk altındaki doğal ve kültürel miras*. İstanbul. Taç Vakfı Yayını
- Binan, C. (2005). Cumhuriyet döneminde Türkiye'de mimari koruma üzerine yorumlar, *60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler*. İstanbul. Ege Yayınları
- Binan, D. (2000). Altı asırlık bir belge Bursa Ulucamisi. *Arredemento Mimarlık*. Temmuz-Ağustos 2000. 146-155.
- Bursa Araştırmaları Merkezi Arşivi
Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi
Bursa Eski Eserler Sevenler Kurumu Arşivi
Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi
Bursa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi
- Camilerin ve Bunlara Şumuli Olan Binaların Tamir ve İnşalarına Ait Fenni Şartname (1936). İstanbul. Osmanbey Matbaası
- Cengiz, İ. (2008). *Bir imparatorluğun izi*. Osmangazi Belediyesi, İstanbul Organizasyon
- Coşkun, B.S. (2012). *İstanbul'daki anıtsal yapıların Cumhuriyet dönemindeki koruma ve onarım süreçleri üzerine bir araştırma*. [Doktora Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar. (1937). Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatından. İstanbul.
- Çalışkan, N. (2010). *Bursa ile ilgili Osmanlı devri görsel belgelerinin sanat tarihi açısından değerlendirilmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Çapçı, O. (1952) Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı'nın Ulucami Giriş Kapısı ile İlgili Raporu. Hüsrev Tayla arşivi. <https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/>
- Çeçen, F. Uluengin, F. Kökten, B. (1952). 08.07.1952 tarihli rapor. BKVKBK arşivi.
- Çetintaş, S. (1946). *Türk mimari anıtları Osmanlı Devri Bursa'da ilk eserler*. İstanbul. Milli Eğitim Basımevi.
- Çetintaş, S. (1952). *Türk mimari anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murad I ve Bayezid I binaları*. İstanbul. Milli Eğitim Basımevi.
- Çuhadar, Ö. (2010). *Erken Devir Bursa Camilerinde Revak Uygulamaları*. [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi. İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Dostoğlu, N. (2001). *Osmanlı Döneminde Bursa*, Akmed
- Dostoğlu, N. (2012). Ulucami'nin mimarisi Bursa Ulucami. Bursa Kültür A.Ş.

- Dostoğlu, N., Dostoğlu, H. (2011). *Bursa kültür varlıkları envanteri: anıtsal eserler*. Bursa. Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Durukan, İ. (2004). *Türkiye 'de Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Sonrası Kültür Mirası Korumasının Gelişimi ve Uygulama Sorunları*. [Doktora Tezi] İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Eldem, S.H. (1963). Bursa Şehadet Cami konusunda bir araştırma. *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*. İstanbul. 313-326.
- Eren, H. (2011). *Sultan II. Abdülhamid dönemi fotoğraflarıyla Bursa*. İstanbul. IRCICA (İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi).
- Ergezen, H.R. (1963). Y. Mimar Ali Saim lgen. *Arkitekt*, 1963-02 (311). 87-88. <http://dergi.mo.org.tr/>
- Erhan, S. (2016). *Bir zamanlar Bursa 'ydı bir Payitahtın Payimali*. Sufi Kitap.
- Ersen, A. (1986). *Erken Osmanlı Mimarisinde cephe biçim düzenleri ve Bizans etkilerinin niteliği*. [Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Ersen, A. (2009). Mimarî korumada otantiklik ve bütünleme sorunu, *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 1, 8-15. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/restorasyon/archive>
- Ersen, A. (2014) Türkiye'de tarihi çevre koruma(ma) tarihi ve rekonstrüksiyon üzerine düşünceler, *Restorasyon Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 12, 3-25. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/restorasyon/archive>
- Eski Eserleri Koruma Encümeni 1939 Yılı Mesai Raporu (1940). İstanbul. İstanbul Arkeoloji Müzeleri
- Eyice, S. (1974). Tahsin z (1887-1973). *Belleten*, 38, 709-732. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/1341/tur>
- Gabriel, A. (1938). Tarihi Türk Abidelerinin tamiri ve ihyası. *Vakıflar Dergisi*, 1, 7-16.
- Gabriel, A. (1958). *Une Capitale Turque Brousse Bursa*. Paris
- Gabriel, A. / Er, N. / Er, H / Kazancıgil, A. / Akay, B. / Cengiz, İ. (2010). *Bir Türk başkenti Bursa/Albert Gabriel*, Osmangazi Belediyesi
- Garnier, C. (1825-1898). Yeşil Cami kubbe onarımı yapılırken çekilmiş fotoğrafı. <http://www.ensba.fr/ow2/catarts/index.xsp>
- Gasco, G. (2010). Bruno Taut and the program for the protection of monuments in Turkey (1937-38)/ Three Case Studies: Ankara, Edirne and Bursa. *METU JFA* 2010/2 15-36
- Guillaume, Berggren. (tahm.1875) Yeşil Cami giriş saçağı görünümü. <https://rosettaapp.getty.edu/>
- İhtiyar, Z. (2006). *Bir hüsn-i hat sergisi Bursa Ulu Cami*. İstanbul. Kaynak Yayınları. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (Yıldız Albmleri). İstanbul
- Kandemir, S. (1935). *Tarihi eserleri araştırma ve koruma kılavuzu*. İstanbul. Kültür Bakanlığı. Devlet Basımevi.
- Kaplanoğlu, R. (1994). *Bursa anıtları ansiklopedisi* (1. Basım). İstanbul. Yenigün Yayınları.
- Karakaya, E. (2006). *Türk Mimarlığı'nda Sanayi-İ Nefise Mektebi / Güzel Sanatlar Akademisi'nin yeri ve restorasyon alanına katkıları (1883-1960)*. (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. İstanbul.
- Kepecioğlu, K. (2009). Bursa kütüğü,
- Kesici, A.Y., Tiftikci, A. (2014). 'Yıldırım Bayezid Camisi restitüsyon raporu' BKVKBK arşivi

- Keskin, D. (2015). *Türkiye’de yerel sivil toplum kuruluşlarının mimari korumaya katkıları: Bursa Eski Eser Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*. (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Teknik Üniversitesi. <https://polen.itu.edu.tr/items/bd5feca5-8af4-41cf-ad76-d3f8770c90f5>
- Kiper, F. (1939). Ali Saim Ülgen ve Albert Gabriel’in Bursa’daki tarihi eserleri tetkiki. Ali Saim Ülgen arşivi [Tasudoc0534009] <https://saltresearch.org/>
- Kuban, D. (1962). Restorasyon Kriterleri ve «Carta Del Restauro» *Vakıflar Dergisi*, 5 Ankara
- Kural, M. (1944). *Çelebi Mehmed’in Yeşil Türbesi ve 1941-1943 restorasyonu*. Ankara. Maarif Matbaası.
- Kuran, A. (1964). *İlk Devir Osmanlı mimarisinde cami*. Ankara. ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Lemi Şevket Meray çalışmaları. <http://www.eperbis.yildiz.edu.tr>
- Madran, E. (1985). Osmanlı Devletinde "eski eser" ve "onarım" üzerine gözlemler. *Bellekten Dergisi*. 49(195). 503-546. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1878/tur>
- Madran, E., Yenişehirlioğlu, F. (1989). *Mimar Sinan yapıları (katalog) çizen: Y. Mimar Ali Saim Ülgen*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Madran, E. (1996). Cumhuriyetin ilk otuz yılında (1920-1950) koruma alanının örgütlenmesi -I. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 16 (1-2), 59-97. Erişim adresi: http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/1996/cilt16/sayi_1_2/59-97.pdf
- Madran, E. (1997). Cumhuriyetin ilk otuz yılında (1920-1950) koruma alanının örgütlenmesi -II. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 17 (1-2), 75-97. http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/1997/cilt17/sayi_1_2/75-97.pdf
- Madran, E., Özgönül, N. (2011). *Kültürel ve doğal değerlerin korunması*. Ankara. TMMOB Mimarlar Odası
- Ovalıoğlu, İ., Gündoğdu, R., Ekici, C., Önal E.F. (2015). *Osmanlı Mimarisi Usul-i Mimari Osmani*. İstanbul. Çamlıca Basım Yayın.
- Ödekan, A. (2004). *Yazıları ve rölöveleriyle Sedat Çetintaş*. İstanbul. İTÜ Yayınevi.
- Öcalan, H.B., Sevim, S., Yavaş, D. (2013). *Bursa Vakfiyeleri-I*. Bursa. Bursa Kültür A.Ş.
- Özaydın, N. (2017). *Arşiv belgeleri ışığında 1855 depremi ve bursa yapılarına etkisi* (Doktora tezi) Uludağ Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.
- Özendes, E. (1999). *Osmanlı’nın ilk başkenti Bursa: geçmişten fotoğraflar*. İstanbul. Yem Yayınevi.
- Özer, D.N. (Ekim, 2005). Kubbelerde yüksek ökçeler: Cahide Tamer ile röportaj. http://www.yapi.com.tr/haberler/kubbelerde-yuksekkokceler-cahide-tamer-ile-roportaj_95223.html
- Parvillée, L. (tahm. 1863). Yeşil Türbe’de 1855 depremi sonrası oluşan hasarın görünümü www.pop.culture.gouv.fr
- Parvillée, L. (1874). *Architecture et decoration Turques au xv’ Siecle*. Paris.
- Paskal, S. (tahm.1860). Yeşil Cami fotoğrafı. <https://rosettaapp.getty.edu/>
- Pay, S. (2010). *Kuruluşundan günümüze Yeşil Külliyesi*. Bursa. Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Sébah & Joaillier (1884-1889). Ulucami’nin ahşap külahlarının ve batı kapısına eklenen ahşap saçağın görünümü. <https://rosettaapp.getty.edu/>
- Sönmez, İ. Belge ve çizimleri. Safiyuddin Erhan kişisel arşivi. Bursa
- Suat, A. (2002). *Charles Texier Küçük Asya, Coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi*. Ankara. Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Suphi Bey haritası (1862). Bursa Büyükşehir Belediyesi arşivi

- Şentürk, Ş. (1999). *Bir mimar bir yorum Alexandre Raymond*. İstanbul. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tarihi Anıtlarımız, Maarif Bakanlığı İlgilileri Toplantıya Çağırıldı. (1945). *Arkitekt*, 1945-01-02 (157-158), 44-46. <http://dergi.mo.org.tr/>
- Tamer, C. (1974). Cumhuriyet devrinde eski eser anlayışı ve onarım faaliyetleri. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, Yıl:1 Sayı:1, 9-14, Ankara
- Tanyeli, U. (2007). *Mimarlığın Aktörleri Türkiye 1900-2000*. İstanbul. Garanti Galeri Yayını
- Tayinler. (1933). *Arkitekt*, 1933-07(31). 230. <http://dergi.mo.org.tr/>
- Tayla, H. (1955). 25.04.1955 tarihli rapor. BKVKBK arşivi
- Tayla, H. (1985). Bursa Ulucami taç kapı restorasyonu. II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 (konuşmalar ve tebliğler). Ankara. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Tayla, H. (2005). *Kazım Baykal anısına. Kazım Baykal Sempozyumu*. Bursa. İrfan Form ve Matbaacılık.
- T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi. Ankara
- Ulucami kuzey kapısı çizimi (1954). Ali Saim Ülgen arşivi. [tasudoc0562014] <http://saltresearch.org/>
- Ulucami kuzey kapısı rölöve çizimi (1955). Hüsrev Tayla arşivi. İstanbul B.Bld. Atatürk Kütüphanesi
- Uslu, K. (2019). *Ahmed Vefik Paşa ve Bursa'nın modernleşmesi üzerine bir inceleme*. [Yüksek Lisans Tezi] Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Uydu fotoğrafı. (2022) <https://earth.google.com/>
- Ülgen, A.S. (1943). *Anıtların korunması ve onarılması I*, Ankara. Maarif Matbaası.
- Ülgen, A.S. (1949). Bursa Anıtları. Ali Saim Ülgen arşivi [Tasudoca0149002-8] [Tasudoca0051001]. www.saltresearch.org/
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Ankara
- Wilde, H. (1909). *Brussa eine entwicklungsstatte Türkischer architektur in kleinasien unter den ersten Osmanen*. Berlin. Verlag von Ernst Wasmuth, A-G
- Yavaş, D. (2008). Bursa'nın kuruluşunda Orhan Gazi ve Muradiye Külliyesi, *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü*, Osmangazi Belediyesi
- Yavaş, D. (2009). Bursa Ulucamii'nin geçirdiği tamirler. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10 (17). 217-236. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/214879>
- Yavaş, D. (2012). Bursa Ulucami. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42, 88-89. İstanbul <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulucami#11-bursa-ulucamii>
- Yavaş, D. (2013). Yeşil Cami Külliyesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43, 492-495. İstanbul. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yesilcami-kulliyesi--bursa>
- Yediyıldız, M. A. (1995). *Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulu Camii*. [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yenen, Z. (1987). *Osmanlı Dönemi Türk kentlerinin kuruluş ve gelişim ilkeleri*. [Doktora Tezi] İstanbul Teknik Üniversitesi
- Yeşil Cami giriş kapısı, sonradan eklenen saçak görünümü (1880-1893). <http://www.loc.gov>
- Yeşil Cami minarelerinin sıvalı olduğu ve külahları değişmeden önceki görünümü (tahm.1890) [779-28-0024] İ.Ü. NEK
- Yücel, E. (1963). Bursa Ulucamii restorasyonu. *Arkitekt*, 1963-03 (312), 121-122. <http://dergi.mo.org.tr/>

- Yücel, E. (1965). Bursa Yeşil Külliyesi. *Arkitekt*, 1965-01 (318), 31-35.
<http://dergi.mo.org.tr/>
- Yücel, E. (2004). Restoratör mimarlardan Macit Rüştü Kural, *Yapı Dergisi*, 273, 81-84
- Yücel, E. (2005). Cumhuriyet'ten günümüze restoratör mimarlar, *60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler*. İstanbul. Ege Yayınları
- Yücel, E. (2012). Restoratör mimarlardan Süreyya Yücel, *Vakıf Restorasyon Yıllığı*. 4, 119-130.

EKLER

- EK 1 Atatürk'ün İsmet İnönü'ye Gönderdiği Telgraf-23.03.1931
EK 2 Vakıflar Umum Müdürü'nün Raporu
EK 3 Maarif Bakanlığı'nın 15.02.1945 Tarihli Toplantı Kararları
EK 4 Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı'nın Ulucami Giriş Kapısı ile İlgili Raporu
EK 5 Ulucami restorasyonu sırasında (1954) hazırlanmış, Ali Saim Ülgen Arşivi'nde bulunan çizimler
EK 6 Beton dışılık pencerelerinin 27.12.1956 tarihli ve Tahsin Öz imzalı, onaylı çizimi
EK 7 1956 yılı onarımı keşif özeti
EK 8 Ulucami Restorasyonu Hakkında Müfettiş Raporu
EK 9 Ulucami Restorasyonu Hakkında Müfettiş Cevat Vural'ın 18.09.1962 Tarihli Raporu
EK 10 Ulucami Taş Sökümü Ataşman Çizimleri
EK 11 Ulucami Kuzeybatı Minaresi Çizimleri
EK 12 Ulucami Kuzey Kapısı Çizimleri
EK 13 Ulucami Onarımı Aşamasında ve Sonrasında Çekilmiş Fotoğraflar
EK 14 Yıldırım Camisi onarımı işinde Müteahhit İsmail Sönmez'in görevlendirilmesi ile ilgili belge
EK 15 Yıldırım Bayezid Camisi, 1970 Tarihli Cahide Tamer Onaylı Minare Projesi
EK 16 Bursa'daki Anıtların Onarımı ile İlgili Macit Kural'ın Görevlendirme Yazısı, 1946
EK 17 Sedat Çetintaş'ın Bursa Kozahan Mescidi ile İlgili Raporu, 1946
EK 18 Kurşun Ocağı Şartnamesi -1947
EK 19 Harçlar Şartnamesi -1947

EK 1 Atatürk'ün İsmet İnönü'ye Gönderdiği 23.03.1931 Tarihli Telgraf

"(Acele ve Mühimdir) Konya: 23.3.1931

Başvekalete

Son tetkik seyahatimde muhtelif yerlerdeki müzeleri, eski sanat ve medeniyet eserlerini de gözden geçirdim.

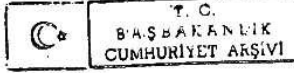
1. İstanbul'dan başka Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya'da mevcut müzeleri gördüm. Bunlarda şimdiye kadar bulunabilen bazı eserler muhafaza olunmakta ve kısmen de ecnebi mütehassısların yardımı ile tasnif edilmektedir. Ancak memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ileride tarafımızdan meydana çıkarılacak olanların ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerinde ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'i lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisinin muvafık olacağı fikrindeyim.
2. Konya'da asırlarca devam etmiş ihmaller sebebiyle büyük bir harabi içinde bulunmalarına rağmen sekiz asır evvelki Türk medeniyetinin hakiki şaheserleri kıymetli bazı mebanî vardır. Bunlardan bilhassa Karatay Medresesi, Alaaddin Camisi, Sahipata medrese, cami ve türbesi, Sırçalı Mescid ve İnce Minare derhal ve müstacelen tamire muhtaç bir haldedir. Bu tamirin gecikmesi bu abidelerin kamilen inhirasını mucip olacağından evvela asker işgalinde bulunanların tahliyesinin ve kaffesinin mütehassıs zevat nezaretiyle tamirinin temin buyrulmasını rica ederim." (AKK, 1935)

EK 2 Vakıflar Genel Müdürü'nün Anıtların Korunması ile İlgili Raporu
(Başbakanlık Devlet Arşivi)

T. C.
EVKAF
Umum Müdürlüğü
Muamelât Müdürlüğü

Sayı: 169667

96

Hulâsa:

Başbakanlık Yüksek Katına

Kültür Bakanlığına bağlı âbideleri koruma heyeti âzasından Mimar Sedat imzasile Cumur Başkanı Kamal Atatürke sunulup tarafı devletlerinden âcizlerine gönderilen Rapor, bu iş için ayrılan bir Komisyon tarafından incelenmiş ve aşağıdaki noktalar saptalanmıştır.

1 - Bursa ovasında Nilüfer çayı üzerinde bulunan "Nilüfer" ve "Selçuk hatun" köprüleriyle Edirnedeki "Yıldırım" köprüsünün yıkılmaları işinin Umum Müdürlüğümüzle ilgisi yoktur. Nafiaca o köprüler üzerinde faaliyet cereyan ettiği ve bu hususta Maarif Bakanlığı ile aralarında yazışmalar da geçtiği adı geçen Raporlardan anlaşılacaktır.

2 - Raporun 8-inci sahifesinde Mimar Hayreddin eserlerinden "Bimaristan" adlı darüşşifanın kubbe kurşunlarının Edirne Evkaf idaresince soyulduğu hakkında gazetelerde de ileri sürülen ittihamlara gelince : Gerek şimdi Edirne İlbayı olan Osman Şahinbaş tan, gerek ondan evvelki İlbay olan zattan önemle sorularak cevaben alınan resmî yazılarla iddianın varit olmadığı bildirilmiş ve bu isnada mevzu olan hadisenin, fırtına tesirile koparak öteye beriye dağılan ve kaybolmak üzere bulunan kurşunların muhafaza altına alınmasından ve işe yaramayan bir kısmının da artırma ile üstlen satılmasından ibaret olduğu ve bunlarda Müdürün yolsuz bir hareketi bulunmadığı tesbit edilmiştir.

3 - Gerek Edirne'de gerek Bursada bulunan Tarihsel anıtların korunması ve bayındırılması işi de üç bölüme ayrılarak mutalâa edilmek gerektir.

A.- Kadro içindeki Camiler .

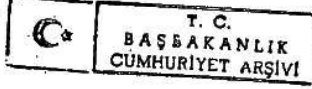
B.- Kadro dışındaki Camiler .

C.- Bu Camilerin hariminde veya harimine az çok yakın yerlerde bulunup hepsi bir "Tüm" teşkil eden başka anıtlar .

Bunlardan kadro içindeki camilerin - hele tarihsel değeri olanlarının geçirilmeksizin onarılmak gerektir ve Müdürlüğümüz bu gibilerinin ileride daha çok masrafa kapı açmaması için zamanında onarılmasına gücü yettiği kadar çalışmaktadır. Ancak bunların çok masraf

030 10 213 446 6

3

İsteyen tamirlerine hep birden başlayup başarmaya Bütçe imkânları müsait olmadığından bunlar hakkında senelere şamil bir "müstakbel proğ - ram" hazırlanması zarurî görülmüştür .

Esasen Umum Müdürlüğün Bütçe Kanunlarıyla üzerine aldığı ödevler ancak - bir çokları yine önemli anıtlardan olan - kadro içindeki camilerin bayındırlığını aşılamağtan ibaret olup yoksa kadro dışındaki camilerin ve her ne suretle olursa olsun cami harimi veya civarında bulunan Medrese , Türbe gibi Tarihsel anıtların ve Kârvansaray ve çarşı gibi tarihî eserlerin bir çok para isteyen tamirlerini yürütmeğe Bütçemiz itibarıyla maddî imkân bulunmadığı besbellidir ve bu cihet Edirne'deki bu çeşit anıtlar hakkında bundan önce Yüksek Başbakanlığa sunulan 5/Mayıs/934 Günlemeç ve 143954/44 Numaralı yazımızda arz edildiği gibi 15/8/935 Tarihinde. Kültür Bakanlığına da bu suretle bildirilmiş ve âbideleri korumak ve imar etmek hususundaki vazifesi icaplarına göre bu anıtların adı geçen Bakanlığa ait olan muhafaza ve tamirleri işinde Genel Müdürlüğümüzün ilgili sayılmaması lâzım geleceği de arz olunmuş ve o yazımızın bir örneği de 15/8/935 Tarih ve 167201 sayılı arizamıza ilişik olarak takdim kılınmıştır.

Tarih ve Numaraları yukarıda arzedilen yazılarımızdaki esbabı mucibeye ve şimdiki maruzatımıza göre tamirleri vecibesi Umum Müdürlüğe veya Kültür Bakanlığına düşen Edirne'deki Tarihsel anıtlar ayrı ayrı iki cedvel halinde ilişik olarak sunulmuştur .

Raporun öteki sahifelerinde işaret olunan hadiselerin de idaremizle alâkası görülmemiş olduğunu ve Mimar Sedadın adı geçen Raporunun yine bağılı olarak sunulduğunu saygılarımla arz ederim.

J. Okman

2 T.Evel 1935

Vakıflar Umum Müdürü

Yazı İşleri No. na

3.10-1935

J. Kizer

030 10 213 446 6

4
2237

BASVURU KALEMİ
Tarih Numara Defter
10.935 5025 18

EK 3 Maarif Bakanlığı'nın 15.02.1945 Tarihli Toplantı Kararları

Tarihî anıtlarımızın korunması ve tamiri için 15 şubatta Ankara'da Maarif Bakanı Hasan Âli Yücel'in başkanlığında büyük bir toplantı yapılmıştır. Memleketimizdeki bütün müze müdürleri ile, eski eserler uzmanları ve mimarlarının iştirak edeceği bu toplantı, ilk defa yapıldığı için çok önemli olmuştur. Bu olağanüstü toplantının gündeminde bulunan konular şunlardır:

- 1 - Anıtların tarihî kıymeti sistemleri ve müzelerin yıllık çalışma programları;
- 2 - Tescil ve tasnif prensipleri;
- 3 - Şehir imar projelerinin Maarif Bakanlığının onayından geçmesi;
- 4 - Tamir sistemleri ve doktrinleri:
  - A - Topkapı sarayı onarım ve beş yıllık programı,
  - B - Bursa anıtlarının kurtarılması ve Muradiye medreselerinin restorasyonu;
  - C - Bergama anıtları için onarım programı;
  - D - 500 üncü fetih yılını anma vesilesi ile onarılacak anıtların tespiti ve iş programının tanzimi;
  - E — İstanbul'daki Bizans anıtlarının durumu ve surlar.
- 5 — Yurttaki anıtların kurtarılması için beş yıllık program tanzimi;
  - A — Edirne Darüşşifası onarımı;
  - B — Davutpaşa kasrı projesine ait mesainin incelenmesi;
  - C — Tokat'ta Voyvoda han onarımı.
- 6 — Onarılacak anıtlar için proje ve keşiflerin düzenlenmesi ve hususî şartname hazırlığı;
- 7 — İane temini sureti ile de anıtları onarma çareleri, tahsisatın sirayeti usulü;
- 8 — Eski mezarlıkların açık müze haline getirilmesi; (Tarihi anıtlarımız, 1945)

EK 4 Vakıflar Genel Müdürü Orhan Çapçı'nın Ulucami Giriş Kapısı ile İlgili Raporu 24.04.1952 (H. Tayla Arşivi)

17

T.C.
-VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
İNŞAAT MÜDÜRLÜĞÜ

24.Nisan.1952

sayı: 111114
26

Millî Eğitim Bakanlığına

1950 yılında yıkılma tehlikesi gösterdiği cihetle idaremiz mimarları tarafından indirtilen Bursa Ulu Cami kapılarının, XIX yüzyıla ait ahşap sundurmalarının altında pek muhteşem bir şekilde yapılmış fakat Bursa'yı tahrip eden yangın ve zelzeleler yüzünden harap olduklarından tekrar ihya edilmiyerek siva ve sundurma gibi eklerle üstleri örtülmüş taklarına restlanmıştır. Bunlardan bilhassa mihrap mihrerinde bulunan baş kapının çok fena bir durumda olduğu ve sür'atle tamire ihtiyaç gösterdiği uzmanlarımızca teabit edilmiştir.

Camii irtifainca mermerden ve pek müzeyyen inşa edilmiş olan mezkûr baş kapının eski ihtiyacıyla mütenasip bir şekilde ihyasının pek çok para sarfına lüzum göstereceği ekli rapordan anlaşılabacaktır. Bu da mahdud imkânlarına rağmen çok eser kurtarmak gayesine matuf bir programa sahip olan Vakıflar bütçesini sarfatacaktır.

İdaremiz bir kapı tasirini 1952 yılında ele almak için (30) bin liralık bir ödenek ayırmıştır. Gayemiz en kısa bir zamanda mermer kapı kitlesini tezyinatızsız olarak itman etmek (istalaktitli kısımlar ve müdürlük hariç) ve tezyinat için peyderpey ve imkân buldukça yaptırmaktır.

Bu hususta gayrisenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun mitalâsı ve kararlarına ihtiyacımız bulunduğundan mezkûr meselenin acele olarak adı geçen kurulun gündemine alınmasına mücaadelerini saygı ile rica ederiz.

Vakıflar Genel Müdürü
Orhan Çapçı

Aslı gibidir.
22/V/1952

EK 2 Ulucami Cümle Kapısı ile İlgili 15.07.1952 Tarihli GEEAYK Kararı
(Tasudoc0437039)

17

T. C.
GAYRİMENKUL ESERLER VE ANITLAR
Yüksek Kurulu
Başkanlığı
Sayı :

Fındıklı - İstanbul
/ / 196

Özü :

Karar :
5.Toplantı
İstanbul : 7.7.52
Karar tarihi : 15.7.52
Karar sayısı : (....)

Millî Eğitim Bakanlığı EskiEserler ve Müzeler G.MÜD.ÜN 12.5.52 gün ve 40/1512 S.11 yazısı ile Y.Kurulmuşca incelenmesi istenilen "Bursa Ulu Camii esas kapısının tasiri" konusuna ait doküman Kurul Başkanlığına gönderilmiş ve bunun üzerine beşinci toplantı gündemine alınan bu konu ikinci oturum 4.mad.ı gereğince 11.7.52 Cumartesi günü Bursa'da yerinde toplu olarak incelenmiş ve :

a - Bursa Ulu camii binasının cephelerinin halen sıvalı bulunduğu,
b - Ulucami binasının cephelerinin de tapki esas kapa gibi yangın va selzeleden zarar görmüş olmasa ihtimalinin mevcut olduğu,
c - Yaktile yapılan sıvaların tamamen açılması ile ortaya çıkan esas kapa ve diğer tali kapıların çok monumental ve güzel oldukları,fakat sıvaların tamamen alınması ile yangınlardan zarar görmüş olan mermerlerin hava tesirlerine maruz kaldıkları,
d - Camii cephelerinde ilerde yapılacak araştırmalarda sıvaların tamamen açılmayıp yerine ve lüzumuna göre çakuli veya ufki çeritler halinde temizlemeler yapılması doğru olacağı,
e - Esas kapıda ve tali kapılarda yapılacak çalışmanın aşağıdaki esaslar dahilinde olmasına öybirliği ile karar verildi :

1 - Esas kapının önüne çatı kısmı örtülü,hatta pencerelessuhken bir iskelenin kurulması ve böylece kapının hava tesirlerinden korunması.
2 - Kapının mevcut vaziyetinin bütün teferruati ile fotoğrafisinin alınması.
3 - Kapının mevcut vaziyetinin bütün taglarının teker teker tespiti,numaralanması,üzerinde tezyinat ve yazı olanların staspejinin yapılarak,öblöve edilmesi.
4 - Bu dokümanın incelenmek üzere Kurula sunulması.
5 - İlerde restorasyon yapılırken tezyinat kısımlarında tehlikeli olanların takviyesi fakat tamamlanmaması.
6 - Tezyinatısız olan kısımlarda tehlikeli olanların değiştirilmesi ve mevcut profillerden istifade edilerek hareket edilmesi ve aksiklerin itması.
7 - Binlarda tuğla olan aksardan : a) Orjinal kısımlar dış tesirata mukavim ise olduğu gibi bırakılması,b) İlâve ise ve kalkacak şekilde ise kaldırılması.
8 - Değişecek tagların derinliği kaplama olarak değil de esas yapı sistemine uygun derinlikte düşünülmesi.

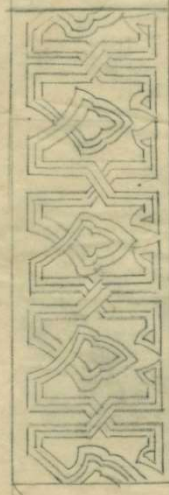
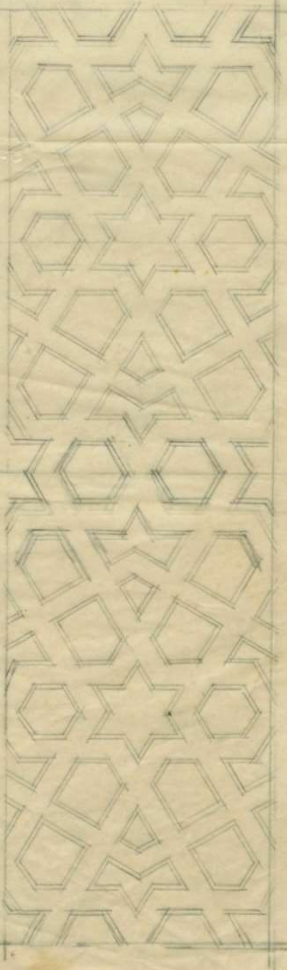
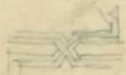
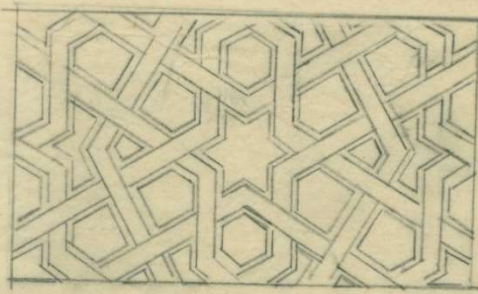
EK 5 Ulucami restorasyonu sırasında (1954) hazırlanmış, Ali Saim Ülgen Arşivi'nde bulunan çizimler (<http://saltresearch.org/> 2018)

	ULUCAMİ KUZEY KAPISI ÇİZİMLERİ	
Kuzey kapısı kemer çizimi		
Ulucami kuzey kapısı detay çizimleri		

ULUCAMİ KUZEY KAPISI NIŞ ÇİZİMLERİ		
<p>ÜZERİNDE NİŞLERİN BULUNAN KİTABELER</p>		
<p>SOL VE SAĞ NIŞ KEMERLERİ</p>		
<p>SOL VE SAĞ NIŞ</p>		
<p>KÖŞE SÜTUNLARI ÇİZİMLERİ</p>		

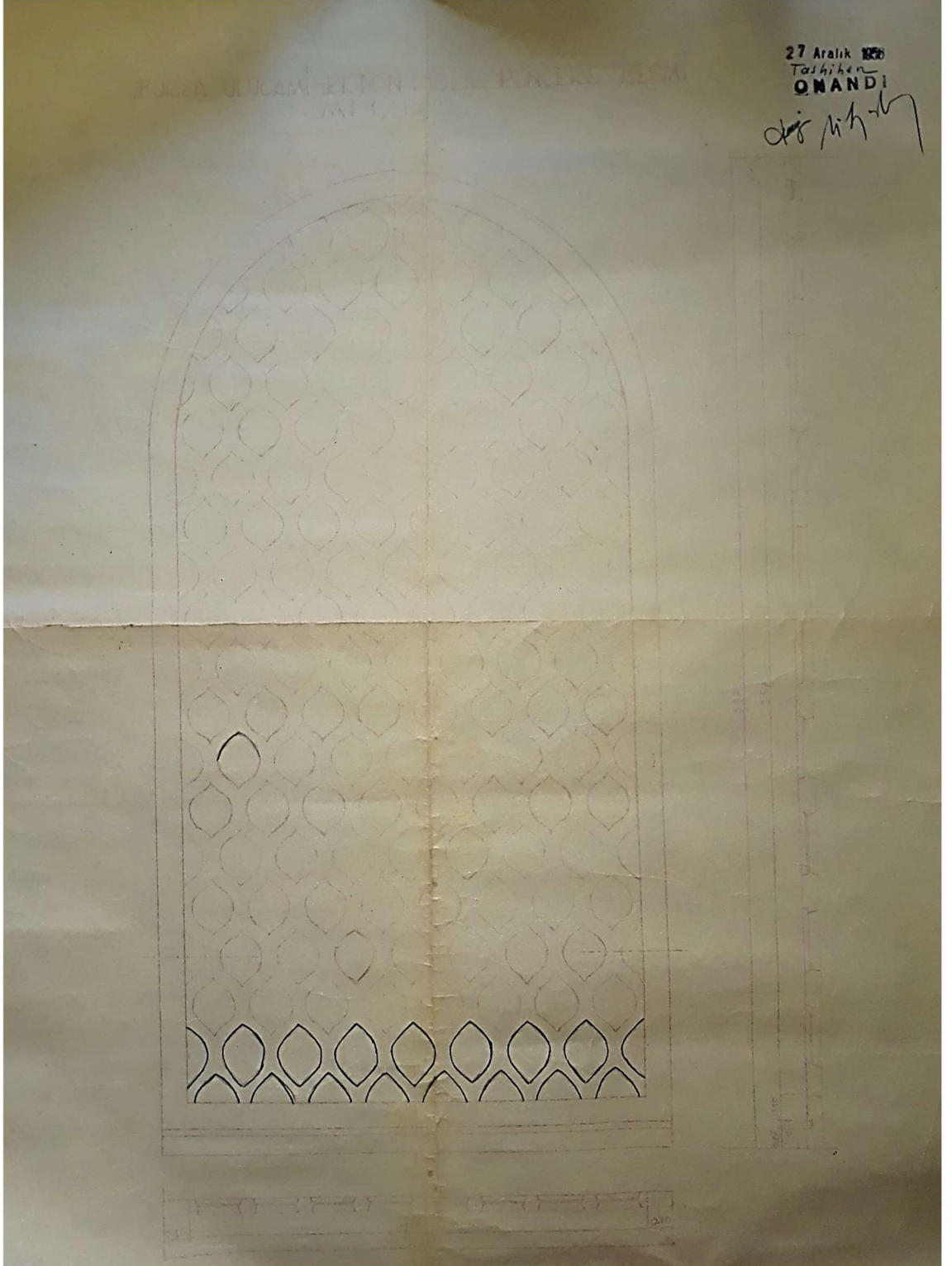
7A1

①

295

EK 6 Beton dışlık pencerelerinin 27.12.1956 tarihli ve Tahsin Öz imzalı, onaylı çizimi (İsmail Sönmez arşivi)

EK 7 1956 yılı Ulucami onarımı keşif özeti (http://saltresearch.org/ 2018)
(tasudoc0562104)

1949

Bursa Ulucami 1956 yılı onarımına ait Keşif Özeti G.K

Sıra	İnşaatın Cinsi	Miktarı	V.Fiati	Tutarı
1	Taş gürtülmesi	50. - M3.	. 78.92	3946 . 00
2	Taş sökülmesi	28. - M3.	. 9.51	266 . 28
3	Taş kaplama yapılması	165. - M2.	. 84.96	13995 . 30
4	Kemer Taşı I.	60. - Ad.	. 65.95	3958 . 50
5	Kemer Taşı II.	40. - Ad.	. 79.75	3191 . 20
6	Mevcut kemer taşının tekrar yerine vaz'ı.	50. - Ad.	. 5.18	259 . 00
7	Ayna taşı yapılması...	23. - M2.	. 83.67	1924 . 41
8	Yığma, süve ve sıma I..	100. - Mt.	. 30.19	3019 . 00
9	Yığma süve ve sıma II.	4. - Mt.	34.50	136 . 00
10	Saçak Korneşi	75. - Mt.	. 92.29	6921 . 75
11	Süve sökülmesi	56. - Mt.	3.88	217 . 28
12	Süve yapılması	126. - Mt.	81.94	10324 . 44
13	Demirpernaklık yapılması	1500. - Kg.	1.92	2885 . 00
14	Demirpernaklık sökülme- si ve tadil edilerek tekrar teklmesi...	6. - Ad.	95.60	579 . 60
15	Çörten	1. - Ad.	1994.10	1994 . 10
16	Mo'oz taşıdırı	10. - M3.	. 39.83	398 . 30
17	Taş bedeli	50. - M3.	. 132.58	6629 . 00
18	Mermer bedeli	11. - M3.	690.00	7590 . 00
19	Ahşap pencere yapılması	46. - M2.	45.25	2081 . 96
20	Cam takılması	32. - M2.	9.35	299 . 20
21	Mo'oz nakli	100. - M3.	. 4.97	497 . 00
22	İskele	5000. - M3.	. 89	4450 . 00
				75575 . 32

İncelendi.
İnşaat şefi
26.6.1956
İmza

Y.Mimar
Husrev Tayla
İmza

Aşlı gibidir. 12/1/1957

EK 8 Ulucami Restorasyonu Hakkında Müfettiş Raporu 25.07.1962 (Atatürk Kütüphanesi H. Tayla Arşivi)

I 39

T. C.
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Teftiş Kurulu : 1/393

XXAbKaraXXX
25 / 7 / 1962

Konu

Vakıflar Genel Müdürlüğüne

3/5/1962 gün ve 101436/8 sayılı emirlerine müsteniden yapılmakta bulunan Bursa Ulucama 1961 yılı onarımında vaki yolsuzlukların tehkiki sırasında:

1- Bu onarıma başlanılmadan önce ve hatta tehkikata başlanıldığı tarihe kadar mezkûr abidenin hiçbir röşvesi, fotoğrafı ve yapılacak restorasyona ait projesi tanzim olunarak yetkili makam ve kurumların tasdik ve tasvibinden geçirilmediği, binnetice onarımın bir esas ve vesiketten mahrum olarak yürütüldüğü, Abide ve Yapı İşleri Dairesi veya Genel Müdürlüğümüz Teknik Müşviri tarafından müteahhide elden verilen bir kısım röşvelerin her hangi bir makamın tasdik ve tasvibine iktisad etmediği gibi onarım boyunca yapılmış bulunan imâlâta da uygun bulunmadığı,

Gayri mekûl Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun:

a) 15/7/1952 tarihli kararı ile bu esmin kuzey cephesindeki kapısının mevcut vaziyetinin bütün teferuatı ile fotoğraflarının alınması, kapının bütün taşlarının teker teker tesbiti ve numaralanması, üzerinde tezyinat ve yazı olanlarının istampajının yapılarak röşve edilmesi, bu şekillerinin incelenmek üzere Kurula gönderilmesi ve ileride restorasyon yapılırken tezyini kısımlardan tehlikeli olanlarının takviyesi ve fakat tamamlanması;

b) 28/5/1955 tarih ve 303 sayılı karar ile mahallinden alınmış olan ölçülerin 1/5 mikyasında röşve halinde tersini, emeliyeye bağlanmadan önce bu vaziyetin koordinatlı tekmime göre ve aynı mesafeden alınmak suretiyle fotoğrafla tesbiti, harap taşların götürülmesi, zaruri kısımlarının muhafaza edilmesi uygun görülenlerinin esküli dersleri aydınlatıcı kısımlara getirilmek suretiyle keşifçek şekilde tayini ve bunların röşve hatında yer yer işaretlenmesi ve taş kaplama imâlâtında gölge ve ışık tesirinin artıran sulurlerin bugünkü kayıklıklar ve aksaklıkların muhafazası gartı ile ihya edilmesi, yazıların mevcut olanlarının ihyası ve sığınmaların yerinde muhafazası, ~~tezyinatın~~ tezyinatın irtiloların nazarı itibare alınarak taş kaplama yapılması ve işlenmesi mevzuunda Kurul'dan ayrıca karar alınması;

c) 6/1/1958 tarihli karar ile kuzey cephesindeki kapının üzenği seviyesinden aşağıda olan kısmının büyük bir itina ile bilhassa üzerinde yazı ve orman bulunan taşların tamir esnasında kullanılacak şekilde şekülmesi ve kapının yeniden yapılması sırasında röşvesine göre yerlerine konulması;

d) 7/5/1961 tarihli karar ile, verilen kararlara uygun hazırlıkların tamamlandığı Y. Nisar Ali Saiz Ülgen tarafından Kurula bildirilmiş olmasına müsteniden, hazırlanmış röşve ve plânlar görüldüğünden montaja başlanması, eski yenili süslü taşların mümkün olduğu kadar kısmının kullanılması;

40

T. C.
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

- 2 -

Ankara

Konu

e) 24/7/1962 tarihli Kararla Vakıflar Genel Müdürlüğünün 7/6/1962 tarihli yazısı ile kapı restorasyonunun kurul kararlarına göre devam ettiği ve saqak seviyesine doğru yükseldiği belirtilerek kapının tümünü gösteren 1/20 ölçeğinde hazırlanmış 4 tip rölöveden (A) işaretli olanının tatbiki uygun olduğuna karar verilmiş olmasına rağmen;

Yukarıda, 1. maddede de işaret edildiği üzere halen onarım gantiyesinde bulunan rölöve ve projelerin hiç biri yapılan işe uygun bulunmamıştır.

Anıtlar Yüksek Kurulunca bu Abide hakkında alınan ve yukarıda özetlenen kararlardan (e) fıkrasında gösterilen 24/7/1962 tarihli harif olmak üzere hiç birisi Genel Müdürlüğümüzün teklifine müstenit olmadığı gibi, bu kararlardan Genel Müdürlüğümüzün haberdar edildiği de malum değildir.

3- Ne caminin onarımının önceki durumuna ve ne de onarımından sonraki şekline uygun bulunmayan mevcut rölöve ve projelerin kimin tarafından hangi tarihlerde hazırlandığı belli olmadığı gibi, Genel Müdürlüğümüzün veya Anıtlar Yüksek Kurulunun tasdik ve tasvibine de iktiran etmemiştir.

4- Caminin bilhassa kuzey cephesindeki büyük kapısının elde mevcut 3 muhtelif projesi birbirine uygun bulunmadığından, hangisinin tatbik edileceğinde gindiye kadar tereddüde düşülmüş ve bunun neticesi olarak hatalı yapılan mermer kaplanmanın halen bir kısmının sökülmesine zaruret hasıl olacaktır.

5- Kurul kararlarında yazılı ve tezyinatlı taqların restorasyon sırasında numaralanarak itina ile sökülmesi ve bunların tekrar yerine vazı israrla belirtilmiş olmasına rağmen, gindiye kadar yapılan imalâtda bunlar kullanılmadığı gibi, ne suretle söküldüğü ve nereye atıldığı da henüz tesbit edilememiştir.

6- Onarım sırasında fiyat saptı ile yaptırılan içlik ponceler onarımdan önce shşep halde ve geniş ölçüde kullanılabilir durumda olmasına rağmen Anıtlar Yüksek Kurulunun karar ve muvafakati olmaksızın tamamen sökülerek alçıdan imâl edilmiştir.

7- Keza, fiyat tutanağı ile emie yaptırılan kendilliklere ait olup, gantiyede bulunan ve Y. Mimar Ali Seim Ülgen tarafından elden verildiği bildirilen rölöve Süleymaniye Camii same kendilliklerine ait olup, bu rölövelerin Ulu Camii kendilliklerine uygulanması yolunda ne Genel Müdürlüğümüzün ve ne de Anıtlar Yüksek Kurulunun bir kararı alınmamıştır.

8- Anıtlar Yüksek Kurulunun 6/5/1961, 95 ve 22/9/1961, 101 sayılı toplantılarında alınan kararlarda kapı ve minare altında yapılan sondajlardan çıkan seviyeler gözönüne alınarak civar seviyeler ile munasebetini gösteren umumî bir tanzim projesi hazırlanması ve bu proje hazırlanmaya kadar ancak toprak seviyesi üstünde ve minarenin taqla kısmına kadar olan tehlikeli taqların da gerekli restorasyonu yapılmaması Kurula ibraz edilen minare onarım projesi gayrikâfi görüldüğünden yapılacak işler bu proje üzerinde tasrih edilmeden tatbikata geçilmemesi, bildirilmiş ise de, Kurulca uygun görülen bir tanzim projesi yapılmadığı gibi minarenin ve genel olarak Cami duvarlarının gerek toprak seviyesi altında gerekse toprak seviyesi üstünde, restorasyon projesi de yapılmaksızın imalâta devam edilegelmiştir.

T. C.
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Konu

- 3 -

Ankara

/ /

9- Mütteshhide idarece verilen kıy tatili ve müddet temdidî yanlıg hesaplandıgı gibi, verilen kıy tatili içinde de, idaremiz teknik elemanlarının malumatı tehtında devan edilmiş bulunduğu,

10- Mütteshhitte yapılan sözleşme, mütteshhidin şantiyede daimi olarak bir Y. Mimar ve bir kalfa bulundurması şart koşulduğu halde bütün onarım boyunca bu şartı riayet edilmediği;

11- Elde kabilitatbik ve usulü dairesinde ve zamanında düzenlenmiş bir iş programı bulunmadığı,

12- Onarında şimdiye kadar yapılmış kırkız olan beton pencereleer ile kubbe kasnaklarındaki diğlik pencereler ve saşak kornişleerinin kusurlu bulunduğu görülmüştür.

13- Meskür onarımın keşfinde onarılacak minare külâhının ahşap olarak inşası derpiş edilmiş ise de, halihazır durumu itibari ile tuğla olarak imal edilmiş bulunan bu minare külâhının, Anıtlar Yüksek Kurulunun karar ve tasvibi alınmaksızın, yıkılarak ahşap imalât yapılması uygun görülmektedir.

Yukarıda sağılan durum ve sebepler muvacehesinde, bir abide restorasyonunda evveliyetle riayet edilmesi lazımgelen hususlara riayet edilmediği, yapılması lazımgelen ön çalışmaların ve vesaikin yapılmadığı, şartnameye uygun hareket edilmediği anlaşılmış ve binnetice onarımın bu suretle devan ve ikmâl ettirilmesi mahzurlu görülmüğü bulunduğundan, tekkikatın ikmâline ve bilâhare daha tafsilâtli bir şekilde tesbit olunacak inşari çalışmaların tamamlanmasına kadar meskür onarımın tatil edilmesine emirlerinizi arzederiz.

Cevat Vural
Muha.kik MÜfettiş

Evet Ağken
Y.Mimar
Muha.kik MÜfettiş Teknik
Yardımcısı

Aslına uygundur.

3 Unvanlı 1994

EK 9 Ulucami Restorasyonu Hakkında Müfettiş Cevat Vural'ın 18.09.1962 Tarihli Raporu (<http://saltresearch.org>)

42
II

T. C. . .
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Tefitiş Kurulu : 1/422

Konu

Mühür
18 / 9 / 1962

Vakıflar Genel Müdürlüğüne

12/9/1962 gün ve 109073/22 sayılı tel emriniz üzerine 17/9/1962 tarihinde Bursa'ya muvazalat olunarak, Ulucami 1961 yılı onarımında vaki olduğu ileri sürülen yolsuzluklar hakkındaki tevkifatı devam olmuştur.

Müfettişliğimize bilgi verilmiş olmakla beraber, 25/7/1962 gün ve 1/393 sayılı yazınızla vaki teklifiniz üzerine, mezkur onarımın durdurulduğu, makamınızın 23/8/1962 tarih ve 108153/277 sayılı emri ile Mıntıka Müdürlüğüne bildirilmiş olduğu görüldüğünden için selâmeti ve müteahhidin sıvılaşmasına mahal bırakılmamak üzere onarım, Müfettişliğimizin nezareti altında bilirkişiye tetkik ettirilmiş ve şimdilik ;

- 1- Camiin kuzey cephesindeki ve sağ taraftaki minare yanında bulunan mermer pencere üstündeki takriben 4 metre kare küfeki kaplaması ile, bu pencere üstünde yapılmış ve bağlanmış bulunan küfeki kemerin devamında,
- 2- Bu kemer üstünde yarı bırakılmış bulunan merdivenin devamında,
- 3- Kuzey cephedeki tezyini büyük kapının sağ ve solunda bulunan mermer kaplama ayaklarına üstündeki mermer silmelerden itibaren, küfeki sathdeki taşlardan bozuk olanlarının çürütülerek yeniden kaplanmasında ve bu ayakların üstünde tesadüf eden küfeki korniş ve mermer çörtlenlerin yapılmasında,
- 4- Şimal cephesindeki minarelerin, yapılması işabeden Horasan derzlerinin, külüş altına kadar devam eden tuğla sathlarında
- 5- Camiin güney cephesinde, takriben 30 metresi daha önceki onarımlarda yapılmış bulunan saçak kornişleri ile bu cephedeki 4 adet mermer çörtlenin ve bu silmeler üstündeki kurgun ferçiyatının yapılmasında,

Tetkikatın selâmeti yönünden bir sakınca görülmediği tesbit edilmiş ve bu işler gerek kontrol teknisyeni Hikmet Erbaş'a gerekse Müteahhit Cemal Özdemir'a iş mahallinde birer birer gösterilmiştir.

Yaklaşan yağmur mevsimi bakımından yukarıda gösterilen imalâtın bir an önce yapılması zaruri görüldüğünden, yalnız bu işlere mühaseir olmak üzere, onarıma devam edilmesi hususunda ilgililere emirlerinizi arz ederim.

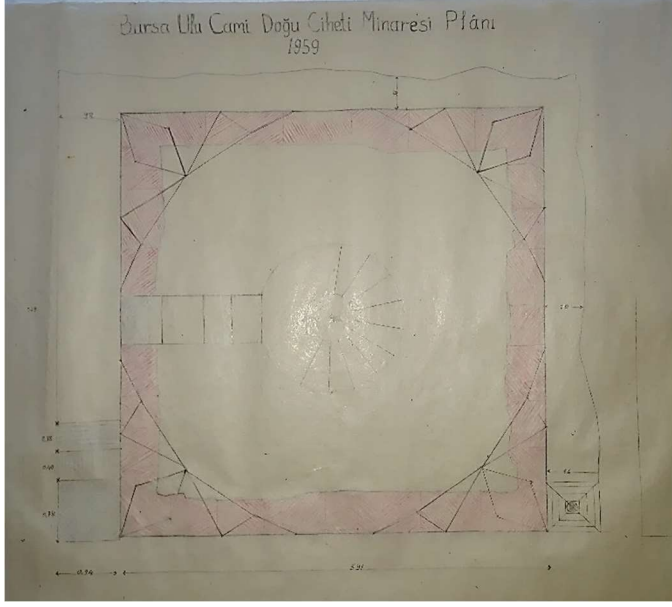
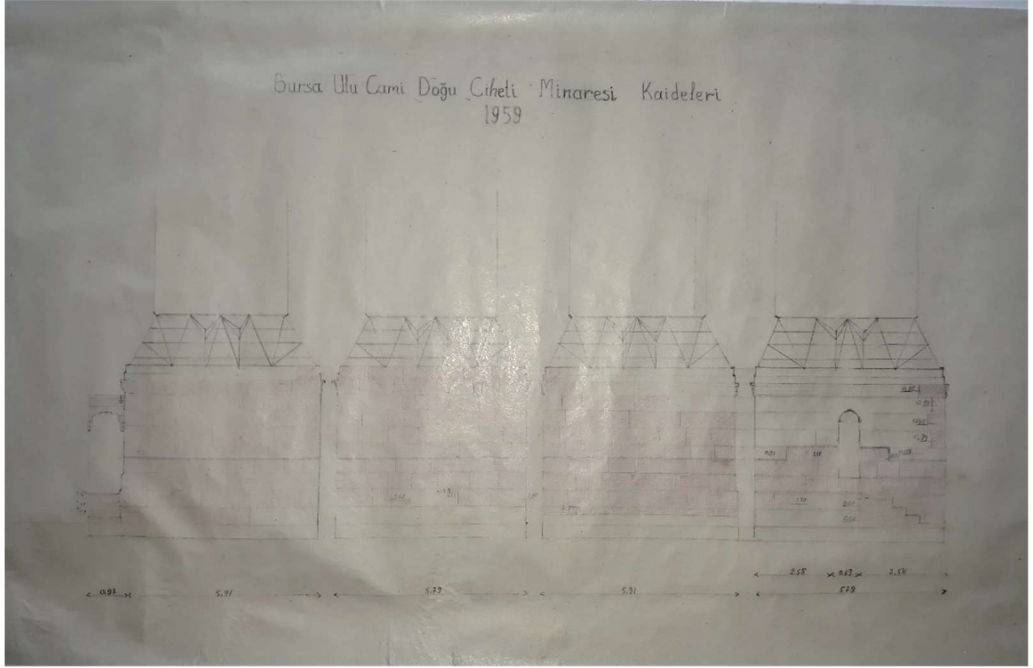
Cevat Vural
Vakıflar Genel Müdürlüğü Müfettişi

10 Eylül 1962

Aslına uygundur.

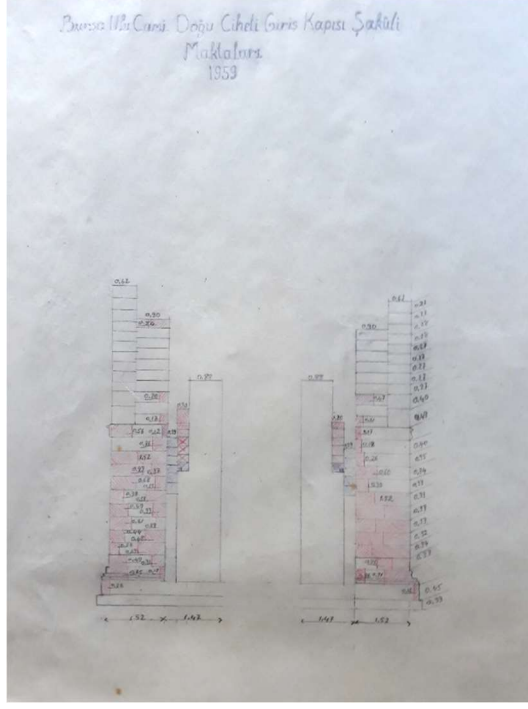
89

EK 10 Ulucami Taş Sökümü Ataşman Çizimleri (İsmail Sönmez Arşivi)

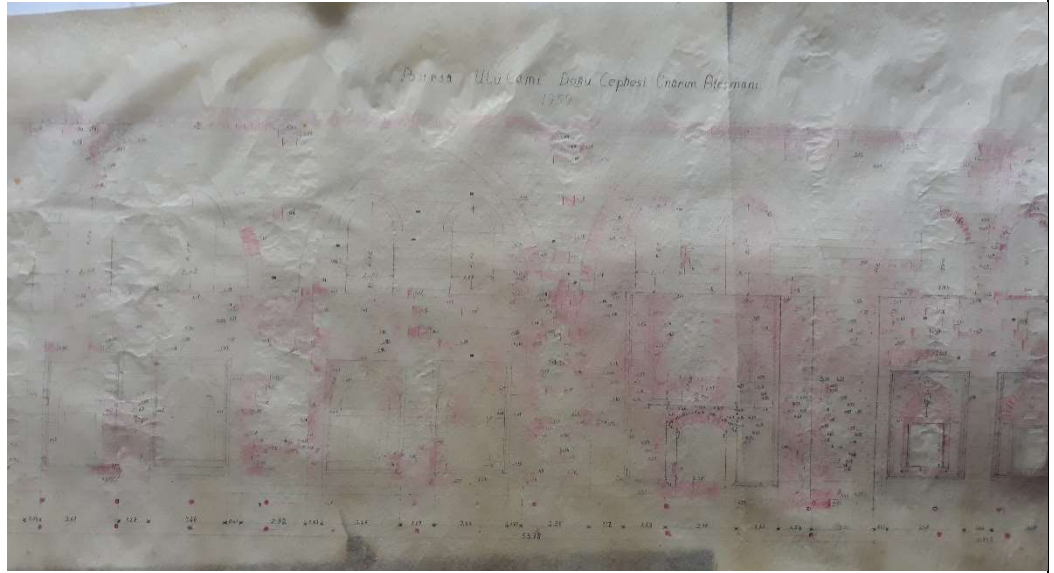
ULUCAMI TAŞ SÖKÜMÜ ATAŞMAN ÇİZİMLERİ	
DOĞU MİNARESİ PLANI	
DOĞU MİNARE KAİDESİ GÖRÜNÜŞLERİ	

ULUCAMİ TAŞ SÖKÜMÜ ATAŞMAN ÇİZİMLERİ

DOĞU KAPISI ATAŞMAN ÇİZİMİ

DOĞU CEPHESİ ÇİZİMİ

EK 12 Ulucami Kuzey Kapısı Çizimleri (VGM Arşivi)

RESİM NO: 102/103/104

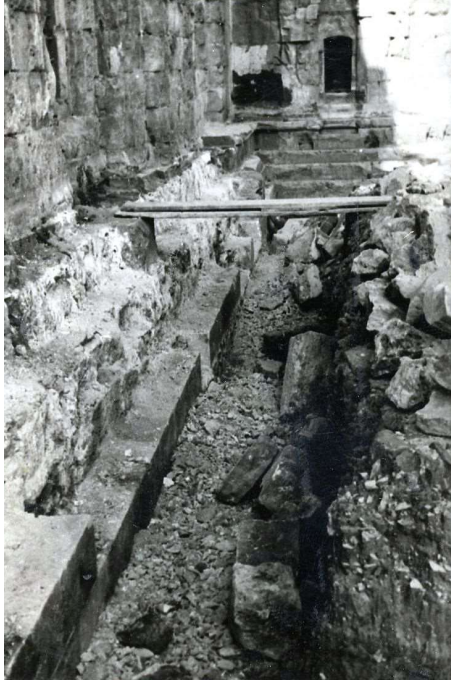
EK 13 Ulucami Onarımı Aşamasında ve Sonrasında Çekilmiş Fotoğraflar

Ulucami'nin batı cephesi, taşlarda oluşan bozulmaların ve henüz yıkılmamış olan çeşmenin görünümü (Kaplanoğlu 2018)

Ulucami'nin batı cephesi, tuğla kemer formu verilmiş taş kemerli pencere görünümü (<http://saltresearch.org/> 2018) (Tasuh3128062)

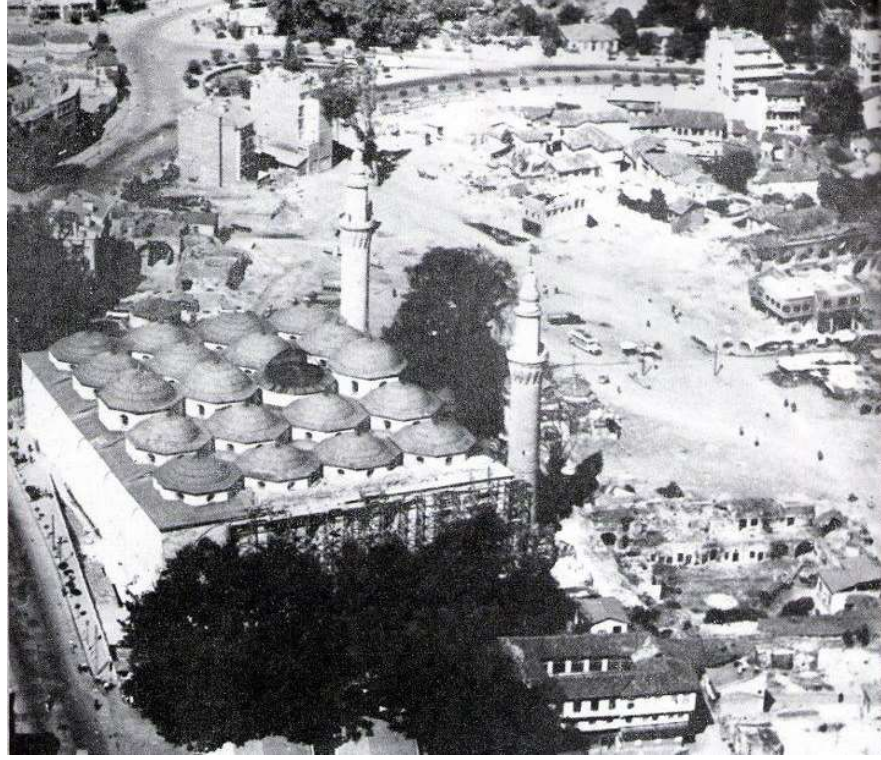
Ulucami'nin kuzey cephesi yapı çevresinde yapılan araştırma kazıları (VGM arşivi)

Ulucami'nin minaresinin, sıvaları dökülmüş olan tuğla külâhının görünümü (VGM arşivi)

Ulucami içerisinde bulunan şadırvanın üzerindeki kubbenin demir kafesinin görünümü (VGM arşivi)

1958 yangını sonrası doğu cephesinde iskele kurulu olan Ulucami ve çevresinin görünümü (<http://itfaiye.bursa.bel.tr>)

Ulucami'nin kubbe örtülerinde oluşan bozulmaların görünümü (VGM arşivi)

Ulucami onarımları sırasında kontrol Cahide Tamer 1960 (VGM arşivi)

Ulucami'nin çatı görünümü (VGM arşivi)

Günümüzde Ulucami görünümü (2017)

Ulucami kuzey cephesi görünümü (2011)

EK 14 Yıldırım Camisi onarımı işinde Müteahhit İsmail Sönmez'in görevlendirilmesi ile ilgili belge (İsmail Sönmez arşivi)

T. C.
BURSA İLİ
Bayındırlık Müdürlüğü

Bursa : / / 195
Özü : .....

Sayı :
Ö. 152
İl. ....

İlişiği

Yukarıda fotoğrafı yapışık Müteahhit İsmail Sönmez'in 14/8/1953 tarihli dilekçesi üzerine Yıldırım ve Muradiye'deki Verem Savaş derneğine ait eski eserlerin restorasyon işlerini başarmış olduğunu ve suretle Emirsultan Camisinin 8000 liralık, Yıldırım Camisinin 5000 liralık keşif bedelli işlerine iştirak etmesinde bir mahsur olmadığına dair işbu ehliyet vesikası kendisine verildi.

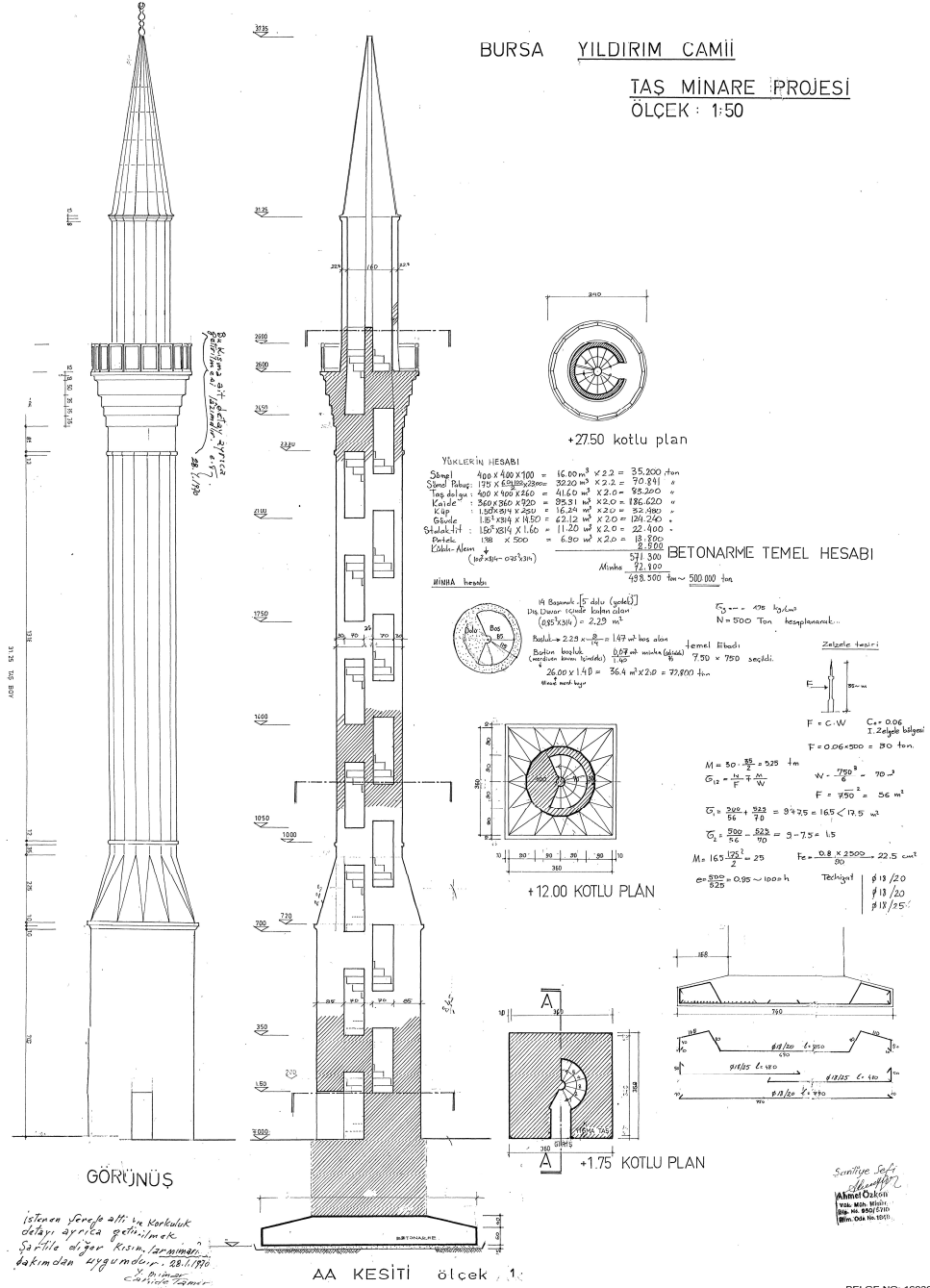
27/8/1953

Bayındırlık Müdürü
Kemal Bengü

Cumartesi

Bu yazı ..... tarihinde tekit edilecektir.
Bu yazıya verilecek cevaplarda tarih ve numaranın ve daire isminin yazılması lâzımdır.

EK 15 Yıldırım Bayezid Camisi, 1970 Tarihli Cahide Tamer Onaylı Minare Projesi (VGM Arşivi)

EK 16 Bursa'daki Anıtların Onarımı ile İlgili Macit Kural'ın Görevlendirme Yazısı,
1946 (<http://saltresearch.org>) (Tasudoc0476012)

5

I. O
Millî Eğitim Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler U. Müdürlüğü
Sayı : .....

Ankara: / / 194
Özet

Y.Mimar Macit Kural
Ayasofya Müzesinde Anıtlar
Mimarı
İstanbul

3/VI/1946 tarihli yazı karşılığıdır:
1-Bursa'daki Anıtların onarımı için 1946 Bayındırlık
Bakanlığı bütçesinin 605 inci bölümünün 8.inci maddesinden şu ödenek-
ler verilmiştir :

<u>Lira</u>	
68.600	Yeşil Türbe onarımı için
30.000	Muradiyedeki Türbelerle diğer Türbelerin onarımları için.
15.000	İkinci Murad'a izafe edilen evin onarımı için.
<u>6.000</u>	Yıldırım eserlerinin onarımı için.
119.600	Yekân..

2-Bu Anıtların onarılması işiyle görevlendirildiniz.Yol giderleriniz ve altı aylık ikamet gündelikleriniz için 543 üncü bölümden Bursa Millî Eğitim Müdürlüğü adına 1600 lira gönderilmiş ve Bursa Valiliğine gerekli emir yazılmıştır.

3-Resim masası, metre, pergel takımı, (T) cetveli ve sair tersim malzemesinin iş sonunda Müze İdaresine teslim edilmek üzere alınması için 543 üncü bölümden 400 lira Millî Eğitim Müdürlüğü adına gönderilmiş ve Bursa Valiliğine verilen emirde bu hususta yazılmıştır.

4-Bursa Müzesi Müdürlüğüne çalışmanız için bir oda ayrılması hakkında gerekli emir verilmiştir.

5-119.600 lira Bayındırlık Bakanlığı bütçesinden verilmiş olduğu ve bu Bakanlık Teşkilâtının demetinden geçmesi zarurî bulunduğu cihetle işin Bayındırlık Bakanlığının ilgili teşkilâtına yaptığı bir örneği ilişik emir gereğince hareket olunması gereklidir.

Sizinde kaydettiğiniz gibi 50.000 liraya aşan keşiflerin Bayındırlık Bakanlığının tasdikinden geçmesi zaruridir. Buna göre yalnız Yeşil Türbe onarımı keşfinin bu esasa tabi olacağı, 30.000 lira Türbelere sarfedileceği için keşiflerinin Bayındırlık Müdürlüğünün tasdiğe selâhiyetli olduğu miktar üzerinden 10.000 lirayı aşmayacak şekilde hazırlanması işi kolaylaştıracaktır.

6-Bakanlığımız Merkez Teşkilâtı Kanununun bu işler için ileri sürdüğümüz 16.ince maddesindeki hüküm, Bakanlığımız bütçesinden verilen ödenekler için bahse konu olabilir.

SA1

Y. 0
Mith İlgilme Bakanlığı
Eski Escrler ve Müzeler U. Müdürlüğü
Sarı : .....

Ankara: / / 194

- 2 -

Özet

7-Hazırlayacağınız keşifler Usman Mimar sıfatıyla tarafınızdan kontrol edilecektir. Bu husus Bayındırlık Bakanlığına bildirilmiştir. Kontrol işini devamlı yapabilmeniz için size bu inşaat mevsiminde Bursadan başka yerde görev verilmeyecektir.

8-Eski eserlerimizin onarımlarında lüzumlu olan çini imalının Nuri Killigil Fabrikasında mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Bu meseleyi Bakanlığımız kökünden hal için başka teşebbüslere girişmiş bulunduğundan çini işi neticelenmediği takdirde, istediğiniz ödenek fazlasıyla verildiğinden çini işleri müstesna bütün onarım işleri neticelen-dirilecektir.

9-Onarımlara ait keşif, proje, şartlarına ve ihale evrakıyla restorasyon resimlerini ihtiva eden birer dosyanın da Bakanlığımıza gönderilmesi gereklidir.

Bilgi edinmenizi ve sözü geçen Anıtların onarımı için derhal Bursaya hareketinizi ve işe başladığınızın bildirilmesini rica ederim.

M. EĞ. Bakanı.

Eki:2

F.G.7.VI.946

EK 17 Sedat Çetintaş'ın Bursa Kozahan Mescidi ile İlgili Raporu, 1946
(<http://saltresearch.org>)

02

T. C.
Millî Eğitim Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler U. Müdürlüğü

Suret

Ankara: / / 1946

Sayı: MAARİF BAKANLIĞI
Eski Eserler ve Müzeler U. Müd.
Anıtları Koruma Hey'eti
Rûlûve Bürosu Şefliği
Sayı: 929

13/V/1946

Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğüne

1945 Yılında Bursa'da çalıştığım günlerde Kozâ Hanı avlusundaki camii şadırvan binasının damına merdiven kurularak çıkmış, çatıyı açtırıp içindende tetkik etmiş ve bu suretle binanın aslında kubbeli olmadığı ve Dr. Wilde'nin Burussa adlı eserinde göstermiş olduğu gibi üzerinde taşımakta olduğu çatının her bakımdan kendi malı olduğu kanaatine varmış ve bu kanaatımı Müze Memuru Vecdiye ve diğer ilgililere o vakit söylemiştim.

Bu kere 7/Mayıs/1946 salı günü mezkûr binayı bir daha tetkik işzamanını hissederek binaya gittiğim vakit çatının şekillip atılarak tamirata başlanmış olduğunu gördüm. Bu durumda bir daha serbesçe inceledikten sonra orada hazır bu lunan Vecdiye binanın çatısı hakkında evvelki görüşümüzün doğruluğu şimdi bu serbes incelemede bir daha kesinleşmiş olduğunu tekrarlıyarak çatının aynan yeniden tekrarlanması gerektiğini söyledim ve ayrıldım.

Bursa Müzesi Memurlarından olan Vecdi meslekdaşım ve Eski Eserler Şubesi Müdürü Saim Ülgen'in bir kaç gün evvel bu binayı tetkik etmiş olduğunu ve kendisine bu bina örtüsünün aslında kubbeli olduğuna dair bir takım kayıtlar gösterilmiş olduğunu ve onunda nihayet burada bir kubbe yapılması gerektiği hatasına düşmüş olduğunu benden gizledi ve hiç bahsetmedi. Halbuki her şeyden evvel bir Eski Eserler ve Müzeler Dairesi müntesibi sıfatile Dairemiz Müdür veya Mutahassısları arasında olup bitenleri bizlere söyleyerek her bakımdan durumu aydınlatması onun vazifesi idi. Bense Saim Ülgen'in burada inceleme yaparak Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumuna Kubbe inşası hakkında bir kanaata vararak bazı direktifler ve krokiler bırakmış olduğunu sonradan kurumun müteşebbis üyelerinden, Bay Rıza'dan öğrendim.

Fakat şhvak ne olursa olsun bu nokta üzerinde hem bir ecdat sanat eserini yanlış bir ameliyata maruz kalmaktan kurtarmak, hemde gerek genç meslek daşımı gerekse dairemizi bir ilmi hatadan siyanet etmek kastile şu raporumu sunuyorum:

Bursa'da Yıldırım Bayazıt zamanı yapılarından Kozâ Hanı avlusu ortasındaki camii şadırvanın üstü aslında kubbe değil çatı ile örtülmüştür. Gerçi avrupalı müelliflerden Dr. Wilde dahi Burussa adlı eserinde bunun örtüsünü bizim görüşümüze uygun olarak çatı göstermiş isede bizler bu hakikati kesinleyecek asıl vesikaları binanın bizzat kendisinden alıyoruz ki bu vesikalar sicil veya her türlü arşiv vesikalarının dahi üstünde bir doğrultucu kudred ve mahiyeti haizdir.

Teknik Dâruza Göre

A - Bina iki katlı olup alttaki şadırvan kısmı eklediğimiz mikyaslı krokimizde görüldüğü veçhile alt kat sekiz adet çaplı ayaklara çevrilmiş yarım daireli kemerlerden teşekkül eder, bu kemer ve ayaklar üst kat duvarları ve çatıyı taşımaktadır. Şadırvan havuzu olan bu alt katın merkezindeki dokuzuncu bir ayak gibi duran stalaktitli sütun ise sekiz cephesinden havusa su akan lüleleri ihtiva etmekle beraber yüklendiği sanatlı tonozlardaki üstteki camii katının döşemesini taşımaktadır. Bu döşemenin teşkil ettiği yükü etraftaki sekiz adet ayakla paylaşmak maksadile merkezden etraftaki sekiz ayağa sekiz adet gergi demirleri intişari bir durumda bağlanmıştır.

Özet

Bu gergi demirlerinin 0,03 santim kalınlığında olup çalışma kudreti mevzii olarak düşülmüştür. Asıl binanın üst kat duvarlarını ve çatısını taşımakta olan alt kat kemeri ise krokimizde yazılı ölçülere göre ince ve zarif eb'adda olmakla beraber ayak aralarında da gergi demirleri yoktur. Gerek ayakların ufki ölçülerindeki küçüklük ve zarafet, gerekse gergisiz ve serbes bulunmaları, taşıdığı duvarların hiç bir cenbi tazika maruz kalmadan düşey (şakulî) bir istitametle serbes geliştiğine delalet eder.

- B - Sekiz dâli üzerinde ayaklar ve kemelerle yükselerek cami katında masifleşmiş üst kat duvarları ise her tarafta bünyesi 0,62 kalınlıktadır. Dağarıdan zeminden çatı kaidesine kadar genel irtifazı 7,02 metreyi bulan ve dairevî bir plânda iç içe 5,50, dış dışı 6,70 metre kutru haiz olan bir endürlüme asır yapısı eğer aslında kubbeli olarak yapılmış olsa idi alt kattaki ayakların daha geniş eb'adda olması ve gergi demirleriyle mukaveme birbirlerine bağlanması gerektiği gibi kubbeyi taşıyacak olan beden duvarlarının da üst katta 1,00 metre kalınlıktan aşağı düşmeyeceği aşikârdır.
- C - Eklî olarak sunulan krokimizdeki mikyaslı kesit resminde noktalı çizgilerle bu binanın üzerine bir kubbe koymayı farazi olarak düşündüğümüz vakit bu kubbeyi bu günkü inşa malzeme ve şartlarına göre değil kendi zamanının inşa malzeme ve usullerine göre düşüneceğiz böyle olacağına göre kendi zamanının tuğla inşasında kullanılan yassı tuğlaların eb'ad 0,35 X 0,40 olduğuna göre yapılacak kubbenin sihani de bu eb'addan aşağı düşmeyeceği gibi krokimizde B işaretile gösterdiğimiz veçhile o zamanki usullere nazaran kubbe kaidelerinden başlıyan kubbe inşası bir müddet gift tuğla olarak örüldükten sonra biraz yukarıda kesilerek kubbenin eti tek tuğlaya indirilirdi, hatta büyük kubbelerde bu kesintiler bir iki defa tekerür ederek kubbenin kilit taşına yakın bir yerde en ince haddini bulmuş olurdu.

Diğer taraftanda Türk mimarlarının kubbe inşaatındaki çok kıymetli bir teknik cihaz olan demir çember usulü ise XV nci asır sonuna kadar henüz keşfedilememiş olduğu için XV nci asır başına tesadüf eden bu binada böyle bir cihazda akla getiremeyeceğimiz için sade tuğla ile ve en aşağı 35 ilâ 40 santim kalınlıktan aşağı düşmeyecek olan bir klasik kubbeyi 7,02 irtifa ve 0,62 kalınlığındaki bir duvarın cenbi tazyikine tahammül edemeyeceği apaşikârdır.

Binaenaleyh hangi yönden tahlile tabi tutsak bu binanın kronolojik inşa usullerine göre üzerine kubbe ile değil çatı ile örtülü olduğu neticesine varırız.

Uslup ve estetik yönünden

Meslekdaşın Saim Ülgen'in Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Başkanına bırakması olduğu tarif yollu küçük krokillerden de anlaşılacaktır ki buraya yakışacak bir kubbenin klasik stilimiz ve estetik özelliklerine kendilerinde hakikile vakıftırlar, yani Türkler kubbelerini kalan duvarlar üzerine yaptıkları için kubbe kaidelerinin bu kalın duvarlar üzerine raslıyan yerlerinde sağa doğru hafif meyilli gezinti yerleri, enli veya ensiz fakat, mutlaka vardır. Bu hak Osmanlı mimarisinde o kadar umumî bir hal almıştır ki o mimarimizde bir stil ifadesi olmuştur. Halbuki krokimizin kubbesinde A ve B işaretli noktalı çizgilerle böyle bir kubbe farzedtiğimiz vakit meydana gelecek kubbe stil ve estetik bakımından da bu Roma veya rünesans kubbesine ve hepimizin bildiğimiz İstanbul Sultan Ahmed meydanındaki Alman çşmesi kubbesine benzer fakat hiç bir devre yakıştırabileceğimiz bir türk kubbesine benziyemez. Binaenaleyh görülmüyor ki stil ve estetik bakımında bu binanın üstüne bir kubbe yakıştırılmak mümkün olmadığı gibi Saim Ülgen arkadaşımızın Bursa'da kurum başkanına bırakmış olduğu küçük krokillerdeki şekilde doğru ve güzel olan kubbe tasarısının buradaki realite ve binanın kendisi ile münasebeti yoktur.

Şahsen Bay Vecdi'de ve onun telkinile Bursalı arkadaşlar arasında burada bir kubbe yapılması hakkında bir temayül vardır. Hakbuki biz mimarlar böyle şahsi arzu ve temayüllere boyun eğemeyiz. Ecdadımız her hangi bir eseri daha az güzel yapmış olabilecekleri imkan dahilinde olduğu gibi bizlerde onun

daha çok güzel şeklini düşünebiliriz. Fakat şu noktayı hiç unutmamalıdır ki bizler dedelerimizin bıraktığı tarihi sanat eserlerini olduğu gibi yaşatmaya mecburuz, onların zevklerini ve sanat duygularını tashih etmeğe hiç bir suretle salâhiyetli değiliz.

Bursada Veedi ve bir arkadaşın buranın kubbe kurgunlarının bir zamanlar tamir edilmiş olduğuna dair sicil kayıtları bulunduğundan bahsediyorlar, binanın bünyesindeki duruma göre öğrendiğimiz teknik ve estetik sebeplerin kesinliği karşısında bu gibi vesikaları dikkatli okuyup kesin bir muhakemeye tabi tutmaya mecburuz. Olabilir ki her hangi bir eserde eskiyen çatıyı yenilerken onu ahşaptan bir kubbe haline sokmuş olabilirler (tıpkı XV nci asır yapıları olan Topkapı sarayında gümüş hazinesindeki süslü ahşap olduğumuz ahşap kubbe gibi) ve o vesikada o ahşap kubbenin tamirine ait bir kayıt olabilir, yoksa binanın kendi bünyesinden öğrendiğimiz hakikatlara göre bu binanın aslında kubbe olduğunu ifade edebilecek bir vesika ortaya koymak mümkün değildir.

Netice olarak yüksek makama şunu arz ve teklif etmek isterim ki Bursada bu değerli anıt için yanlış ve hatalı bir ameliyat tatbik ediyorlar ve bu Hatay'da değerli bir arkadaşımız olan Y. Mimar Saim Ülgen, yani Eski Eserler Şubesi Müdürüne maalemetmek istiyorlar. Bu doğru değildir. Hem Eski Eserler Umum Müdürlüğü adına, hem de milli ve mesleki realite adına bunun bir an evvel tashihini diler ve Bursa Millî Eğitim Müdürlüğü vasıtasıyla bu bina örtüsünün aynen sökülüp alındığı şekilde çatı olarak yenilenmesi gerektiğinin tebliğ edilmesini ve inşaatı başlanmış olduğundan heyecanla ve iyi niyetlerle malen ve bedenen bu bina için fedakârlık gösteren ve çalınan Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Üyelerinin sevgisini karmamak için bu emrin teselden gönderilmesini derin saygılarımla rica ederim.

Anıtları Koruma Hey'eti Üyesi

Rüfû ve Bürosu Şefi Y. Mimar

S. Çetintaş

Bu şekildeki pencerelerin üst kısımları da alçı çarçeve değil mermer aynalarla kapalı ve sağız olacaktır. Üslup gereği böyledir.

S.Ç.

Aslının aynıdır
27.V.946

EK 18 Kurşun Ocağı Şartnamesi -1947 (Muradiye Medresesi Onarım Dosyası)
(<http://saltresearch.org>)

10A2

Kurşun ocağı ve tezgâhı şartname ve
Seri döprisi

Kurşun ocağı :

Topkapı sarayı müzesinde mevcut yeni kurşun ocağı gibi aynı şekil ve eb'adda olmak üzere alt yanlar, arka kısımlar tamamen 50 Cm. arızında ot taşı, bulunmadık takdirde klâsik tuğla ve şamut toprağı ile imal edilecektir. Ot taşlarının yüzleriyle ittihat satırları kesme taş gibi kaba ve ince dişli kalmelerle işlenecek ve yerlerine çok itinalı olarak vaz edilecektir. Hafif sulu şamut toprağı da harç olarak kullanılacaktır. Kısımda ocak zemininden 30 Cm. yüksek olmak ve yan duvarın içine girmek şartile yekpare 20 Cm. kalınlığında bir set yapılacaktır. Bu setde yukardaki şartlar dahilinde işlenerek yerine vaz edilecektir. Ocak zemini de yan duvarlar gibi ot taşı ile aynı şartlar içinde işlenerek şamut toprağı ile döşenecektir. Bu döşemenin ön kısmında kurşun almağa mahsus hafif çukurluk işlenerek yapılacak ve çukura doğru meyilli olacaktır. Döşeme ile ocak duvarları çok itinalı imal edilecek delik bırakılmıyacaktır. Odun koymağa mahsus ateşe mukavim fonttan ızgara ile onun üzerine kurşun koymağa mahsus ateşe ve 4000 kilo sıklıte mukavim fonttan ızgara ve yan duvar üzerine de keza font yastıklarile ocak imal edilecek, bu yastıkta ızgara oturma yerleri bulunacaktır. Ocaktan kurşun almak için Topkapı sarayı müzesinde mevcut nümunesi gibi aynı şekil ve eb'adda olmak üzere Demir kepçe ile bakır tavada yaptırılıp ocak ile teslim edilecektir. Ocak işler bir halde bütün malzemesine ve teferruatile teslim edilecektir.

TEZGÂH :

Topkapı sarayında mevcut kurşun tezgâhı eb'ad ve şeklinde ve malzemesinde olmak şartile tezgâh imâl edilecektir. Tezgâhın ayakları ve çaprazları kuru meşeden, tezgâhın yan ve kirişleri 10 X 8 döşemesi 5 Cm. sıhanındaki budaksız kuru çamdan olacaktır. Budak kat'iyen olmayacaktır. Tezgâhın ahşap döşemesi üzerine bir sıra idareden alınacak tuğla döşenecektir. Bunun üzerine esas kurşun döküm yeri imaline başlanacaktır. Meşe küllü, çok ince marsilya kiremidi tozu ile yapılan horasan harcı 35 Cm. sıhanında döşenecektir. Hususî tokmaklar ile 20 Cm. kalıncıya kadar ve üzerine vurulduğu zaman batmıyacaktır. Tezgâh hazırlandıktan sonra bu horasan harcı meşe kümrü ile pişirilecektir. Ateş gese, gündüz tezgâh üçüncüye kadar sönmeyecektir. Ufak bir bozukluk/kabul edilmeyecektir. Tezgâhın yanında iki göz halinde dolap yapılacaktır.

Tezgâhın üstü gözleriyle örtmek şartile 20 Cm.lik tahtadan geçmeli ve 40 Cm.de bir 5 X 8 eb'adandaki lâtalardan döşeme şeklinde bir kapak yapılacaktır. Bu kapak kurşun izabesi esnasında kurşun toplama döşemesi olarak kullanılacaktır. Kurşun izabesi esnasında kullanılmak için 10 adet 40 Cm.boyunda ucu sivri Mük 12 m/m lik çengel idareye verilecektir.

Kurşun ocağı ve tezgâhı topkapı sarayı müzesindeki aynı olacak ve detaylı projeleri yapılarak topkapı müzesine tastik ettirilecek ve kontrol mimarlığının da tastikinde sonra imalâta başlanacaktır.

Yukardaki şartlar içinde ocağın ve tezgâhın imali bütün teferruatile müze idaresine çalışır halde sağlam olarak teslimi , ot tağları, işlenmesi, yerine vaz'ı, Usta, amele, şamut toprağı, font azgara ve yastıkları, demir kepeç, bakır tavası, tezgâhın çam ve meşe keresteleri, demir aksamı, tuğlası, idareden alınacak. İşçiliğı, harcı, alçı ve kireci, meşe külü, kireç, ince marsilya, kiremit tozu, bu horasan harcı imali ve yerine konması ve harcın pişirilmesi, meşe kömürü, Göregen kurşun silgisi (12) adet, kurşun tozu koymağa mahsus iki göz ahşap tezgâh kapağı ve döşemesi, 10 adet demir çengel ile ve bütün teferruatile imal ve müze idaresine teslimi (198139) kuruştur.

Millî Eğitim Bakanlığı
Eski Eserler ve müzeler Um.Mdr.
Anıtlar Şubesi Mdr.
Y.Mimar
A. Saim Ülgen

EK 19 Harçlar Şartnamesi -1947 (Muradiye Medresesi Onarım Dosyası)
(<http://saltresearch.org>)

7A13

HARÇLAR ŞARTNAMESİ

(No:23/A)

Melez harç(takviyeli):

1 m³ kum, 150 kilo çimento ve 0.21 süzölmüş kireç ile melez harç yapılacaktır. Melez harcın imali çimento harçlarındaki şartlar dahilinde yapılacaktır. Kireç kum imal edilerek harç yapıldıktan sonra 24 saat dinlenecek ondan sonra kullanılmalıya başlanacaktır. Kullanılırken çimento ilâve edilmiye başlanacaktır.

~~Kum, kumun yıkanması, kireci, çimentosu, imali, hepsi dahil m³ (30.66) kuruştur.~~

(No:23/B)

200 dozajlı çimento harcı:

1 metre mikâbı kum ve 200 kilo çimento ile harç yapılacaktır. Kum elenmiş olacak ve yapılacak tecrübeye göre % 3 den fazla toprak bulunduğu takdirde yıkanacaktır. Kum dahilinde midye, istiridye gibi deniz hayvanı kabukları olmayacaktır. Tuğla kırıntıları bulunmayacaktır. silisi mütecanis kum olacaktır. Yerine göre temiz ince veya kaba kum kullanılacaktır. Çimento torbaları sağlam ağızları mühürlü olacaktır. Donmuş kesik olmayacaktır. Torbalar 50 kiloluk olacaktır., bozuk çimentolar kat'iyen kullanılmayacaktır. Harç, tahta saç, beton döşeme üzerine yapılacaktır. Harç süzgeçli kovalarla su verilerek yapılacaktır. Yapılan harç azami iki saat içinde kullanılacaktır.

~~Yukarıdaki şartlar içinde 200 dozajlı çimento harcı, kumu, yapılması, çimentosu, hepsi dahil m³ (34.67) kuruştur.~~

(No:24/C)

250 dozajlı çimento harcı:

200 dozajındaki çimento harcı şartları içinde yalnız 250 kilo çimento koymak üzere imal edilecektir. İmali 250 kilo çimentosu, kumu hemsî dahil harcın m³ (29.87) kuruştur.

(No:24/A) 300 dozajlı çimento harcı:

300 dozajlı çimento harcındaki şartlar dahilinde yalnız 300 kilo çimento ile yapmak üzere imal edilecektir. 300 kilo çimentosu, imali, kumu, hepsi dahil m³ (35.88) kuruştur.

(No:32/A) 300 dozajlı betonarme betonu:

Bayındırlık Bakanlığı Yapı İşleri Umumi ve Fenni şartnamesine tevfi kan imal ve yerine vaz'ı, Kumun ve çakılın elenmesi, yıkanması, 300 dozajındaki çimentosu, harcın imali, yerine nakli ve dökülmesi, tokmaklanması, kuruyan betonun sulanması, usta ve amelesî, malzemeleri hepsi dahil m³ (44.68) kuruştur.

(No:27) 450 dozajlı çimento harcı:

200 dozajındaki çimento harcı şartları içinde yalnız 450 kilo çimento koymak üzere imal edilecektir. İmali 450 kilo çimentosu, kumu, hepsi dahil harcın m³ (46.25) kuruştur.

7A14

(No:G)

Çamur harcı:

1 m³ elenmiş toprak ve on kilo saman ile harç yapılacaktır. Zemin sathından 50 Cm. derine inilerek elde edilen toprakla harç yapılacak, bu toprağın içinde çimento, kireç gibi ecnebi maddeler ve moloz bulunmayacaktır. Harç yapıldıktan sonra bir gün sonra kullanılacaktır. Toprağın kazılması, elenmesi, samanı, harcın imali hepsi dahil m³ (3.83) ~~kurustur.~~

(No:C)

Horasan harç:

0.90 metre Marsilya kiremidi kırıntısı ile 0.40 metre küp süzölmüş kireç ile 150 kilo çimentodan mürekkep harç yapılacaktır. Marsilya kiremidi hususi tokmaklar ile dövülerek (kontrolün tensip edeceği eleklerden elenerek) kum haline getirecektir. Bu kiremit kumu kullanılacağı yere göre kalın ve ince daneli olacaktır. Kalın taneliler duvar ve sıvanın kaba kısmında kullanılacak ince daneliler ise sıva ve derzlerin yüzlemelerinde mala perdahlı mahallerde istimal edilecektir. Kiremit kırılırken içine toprak, eski ve yeni harç parçaları karışmayacaktır. Kuyulara süzölmüş yağlı kireçler asgari 10 gün kâkikten sonra harç imalinde kullanılacaktır. 0.90 m³ kiremit kumu içine 0.40 m³ süzölmüş kireç karıştırılarak harman yapılacak ve iki gün dinlendikten sonra bu harca çimento karıştırılacaktır.

Yukardaki şartlar içinde Marsilya kiremidinin eleklerden elenmesi, harcın kireçle imali, dinlenmesi, çimento ilâvesi, hepsi dahil harcın m³ (71.87) ~~kurustur.~~

No:M,P,H) Betonarme betonu, demiri kalıbı:

Betonarme hesabının verdiği eb'adda göre döşeme ve kirişlerin, kalıpların sağlam olarak inşa edilecek ve betonun dövülmesine, sıkletine mukavemet edilecek şekilde taktiyeli olacak ve hiç bir şekilde betona sehim verdirilmeyecektir. Kalıp sökülürken betonda sakatlık yapılmayacaktır. Projesine göre hazırlanan demirler bu kalıplar üzerine vaz ve montaj edilip altlarına beton girmesi için 2 Cm. yükseklikte çakıllar konulacaktır. Bundan sonra grobeton şartlarını haiz olmak üzere 300 Dj. beton dökülecek, çubuk derinlikleri iyice demirler arasına doldurulacak ve tokmaklanacaktır. Demirler beton sathında gözükmeyecektir. Betonun günde asgari iki defa sulanacak ve üzeri örtülecektir. Betonarme hesabında 15=35 Kg. Cm.2 ve = 1200 Kg/Cm 2 olarak alınıp munzam sıklet de kitap deposu olduğu nazarı itibara alınarak ve kontrollüğün vereceği miktar üzerinden hesap edilecektir.

M) Zikredilen şartlar dahilinde: kumu, çakılı, elenmesi, suyu, betonun hazırlanması, yerine nakli, dökülmesi, dövülmesi ve 300 Dj. çimentosu, bilumum işçilik ve malzemesi ile 1 m³ (46.78) ~~kurustur.~~ 7 m³ (97.70) ~~kurustur.~~

P) Zikredilen şart dahilinde: projesine uygun olmak üzere, kerestesi, çivisi, yapılıp sökülmesi ve irtifa farkıda dahil olmak üzere 1 m² (14.59) liradır. (7.40)

H) Zikredilen şartlar dahilinde: Projesine uygun olmak üzere, kerestesi demirlerin yapılması, yerine vaz'ı, bilumum malzeme ve işçiliği ile 1 Kg. (0.96) liradır.

(7.70)

(No:66)

Yağlı boya yapılması:

Ahşap kısımlar iyice zımparalandıktan sonra budaklar yakılıp gomalaka sürülecektir. Bundan sonra bir kat astar,astar kendini çektikten sonra som macunu ile macunlanacak,macun kuruyunca üzerine arzu edilen renkte boya rengindeki macun ile yoklama macunu yapılacaktır ve No:0. zımpara ile zımparalanacaktır. En son kat olarak Ripolen veya emsali evsaftaki boya sürülecek ve boyada dalga, leke, renk farkları olmayacaktır. Boya ve macun imali için kullanılacak kaba üstübeç, bezir, ince üstübeç, neft ve vernik en iyi cinsten olacaktır. Boyada kullanılacak renkler kontrollükça tayin edilecek ve icap ettiği takdirde muhtelif nümuneler yapılacaktır.

Yukardaki zikredilen şartlar dahilinde yağlı boyanın hazırlanması, budakların yakılması, bezir, neft ve verniği ve bilumum malzeme ve işçiliği ile 1 m2 (3.38) liradır.

(No: 68/A)

Cam takılması:

3 m/m lik yarım dubl cam çerçeveye uygun olarak, kekile-tek başsız cam çivisi ile çitallı olanlar cam ve çerçeve çatlamadan mihlanacak, çitas z olanlara normal cam macunu konacak ve camlar temiz ve çatlaqsız olarak teslim edilecektir.

Yukarıdaki şartlar içinde dubl camı, cam çivisi, çitası, macunu, yerine vaz'ı, temizlenmesi, bilcümle işçiliği ve ustalığı dahil m2 cam takılması (20.92) kuruştur.

Anıtları Koruma Kurulu
Y. Mimarı
Bedri Kükten

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Feyza AKSOY
Doğum Yeri ve Tarihi : Bursa, 28.08.1983
Yabancı Dil : İngilizce

Eğitim Durumu
Lise : Nilüfer Milli Piyango Anadolu Lisesi
Lisans : Bursa Uludağ Üniversitesi
Yüksek Lisans : Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Çalıştığı Kurum/Kurumlar : Aksoy Mimarlık

İletişim (e-posta) : feyza.aksoy@hotmail.com

Yayımları : Köprülü Bağbancı ,Ö., Bağbancı,M.B., Aksoy, F., (2019).

Erdek Ballıpınar Köyü Ballıpınar (Meryem Ana) Kilisesi'nin Korunması ve Yeniden İşlevlendirilmesi, *International Refereed Journal of Design and Architecture*, sa:18, ss.101-139. (Uluslararası hakemli dergi, Mimarlık alan indeksi/AVERY index).

Köprülü Bağbancı, Ö., Aksoy, F., Aksoy, H., (2015). Bursa Gümüştepe'de Misi Köyü Geleneksel Kırsal Ahşap Yapının Korunması ve Yeniden İşlevlendirilmesi, *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi, Journal of Cultural Inventory*, sa:13, ss.83-99. (Uluslararası hakemli dergi, Ulakbim (SBVT)).